

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Милена Б. Грбић

**УНАПРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРНЕ
ОРГАНИЗАЦИЈЕ СТАНОВАЊА У
РОМСКИМ НАСЕЉИМА У БЕОГРАДУ
ПОД УТИЦАЈЕМ НАЧЕЛА
РОМАНИПЕНА**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Milena B. Grbić

**IMPROVEMENT OF HOUSING SPATIAL
ORGANIZATION IN ROMA
SETTLEMENTS IN BELGRADE UNDER
INFLUENCE OF ROMANIPEN
PRINCIPLES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

др Владан Ђокић, редовни професор

Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Ана Никезић, доцент

Универзитет у Београду, Архитектонски факултет

др Мина Петровић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Стеван Марошан, доцент

Универзитет у Београду, Грађевински факултет

Датум одбране:

Београд

Унапређење просторне организације становања у ромским насељима у Београду под утицајем начела Романипена

Пракса решавања питања становања социјално угрожених Рома процес је у настајању интеракцијом теоријског и практичног, постављеним изван пројектантске струке у концепту савременог друштва као културно плуралног. Непознанице о начину становања Рома узрокују недостатак метода и техника за избор и развој пројектовања адекватног становања. Намера рада је да, у кључу продубљивања сазнања о становању Рома, покаже да неколико међусобно условљених основних карактеристика функционалне организације ромске заједнице засноване под утицајем начела Романипена представљају етос формирања просторних структура и реализација начина грађења у неплански насталим и развијаним ромским насељима у Београду.

Рад најпре полази од ширег тумачења територијализације израженог у ставу да између просторног и друштвеног нивоа у ромским насељима постоји релација која омогућава разумевање онога шта та културна група производи у простору. Просторне структуре ромских насеља настале су без утицаја струке и представљају квалитет који је проистекао из потреба функционалне организације заједнице и одвијања активности свакодневног живота којим доминира колективни животни стил заснован на конкретним начелима Романипена. Предмет рада усмерен је на препознавање просторног изражавања два степена колективитета београдских Рома – породице и заједнице – у одабраним насељима која према својој унутарнасељској структури представљају репрезентативан узорак. Даљи развој рада односи се на упоредну анализу резултата истраживања – у форми утврђених и систематизованих карактера физичке структуре – са прелиминарним оквиром могућности које прописују постојећа и важећа документа како би се научно описане чињенице о ромском становању изразиле и класификовале у употребну базу програмских начела која омогућава практичне пројектантске одговоре у различитим стратегијама примене.

Допринос рада огледа се најпре у осветљавању чињенице да ромски микроенвајронмент нуди правац сопствене шансе за учествовањем у стварању

савремене грађене средине. Дефинисање програмских начела овом процедуром постиже двоструки ефекат: најпре упућује у архитектонско и урбанистичко пројектовање услова за начин живота који је Ромима прихватљив, а потом и омогућава пројектантску актуализацију стратешких принципа решавања становања социјално угрожених Рома, а методолошки и других културно различитих група.

Кључне речи: Роми; становање; адекватно становање; ромска насеља; типови становања; програмска начела; Романипен; Београд

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Архитектонско пројектовање и савремена архитектура

УДК: 711.58(=214.58)(497.11)(043.3)

Improvement of housing spatial organization in Roma settlements in Belgrade under influence of Romanipen principles

The practice of resolving the issues of socially endangered Roma housing is a process developing through the interaction of the theoretical and the practical, situated outside the design profession in the concept of the contemporary society as multicultural. The lack of knowledge on the Roma lifestyle and housing principles causes a lack of methods and techniques to choose and develop the designs for adequate housing. The intent of this paper is to present how several basic interdependent characteristics of the functional organization of Romanipen based Roma communities represent the ethos of the formation of spatial structures and construction methods in unplanned Roma settlements in Belgrade, using a deeper understanding of the Roma housing principles.

The paper starts with the broader interpretation of territorialization which suggests the existence of a relation between the spatial and the social level of Roma settlements; a relation that makes possible the understanding of what this cultural group produces in space. The physical spatial patterns of informal Roma settlements were created without professionals' influence and represent a quality induced by the need to functionally organize a community where everyday activities take place. Therefore, the characteristics of spatial organization and construction methods in unplanned Roma settlements are the actual object of research when examining a collective lifestyle as the dominant pattern in everyday behavior determined by concrete Romanipen principles. The subject of the paper is focused on recognizing spatial expressions of two different degrees of Belgrade Romani collectives – the family and the community – in select settlements which constitute a representative sample due to their intra-settlement structures. Further on, the paper compares research results – a systematic overview of characters of physical structures and construction principles – with the preliminary framework of possibilities supported by existing, valid documents in order to express and classify scientifically described facts on Romani housing as an operable database of programmatic principles.

The purpose of the paper is firstly to emphasize the fact that the Roma microenvironments already offer their own ways for participation in the creation of

cities of the future. Defining programmatic principles through this procedure has a dual effect: it directs towards architectural and urban design of lifestyle conditions acceptable to the Romani community; also, it enables the design actualization of strategic principles for resolving housing for socially endangered Romani and, methodologically, other culturally different groups as well.

Keywords: Romani; housing; adequate housing; Roma settlements; housing types; programming principles; Romanipen; Belgrade

Field of study: Architecture and Urbanism

Narrow field of study: Architectural Design and Contemporary Architecture

UDK: 711.58(=214.58)(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ

Попис илустрација.....	i
Увод.....	1
Претходна анализа информација о предмету истраживања	1
Проблем и предмет истраживања	7
Циљеви истраживања	9
Задаци истраживања	10
Полазне хипотезе истраживања	12
Научне методе истраживања	13
Структура рада	15
Први део	
Културна специфичност Рома: референтни оквири истраживања	
Глава 1	
Успостављање односа култура–простор.....	19
1.1 Контекстуализација појма <i>култура</i>	19
1.2 Контекстуализација појма <i>културни образац</i>	22
1.3 Чиниоци културног реалитета као комплементи културног развоја	23
1.4 Контекстуализација појма <i>културне мешавине</i>	31
Глава 2	
Досадашњи приступ пракси решавања проблема становања Рома у Србији.....	35
2.1 Одређивање стандарда становања	35
2.2 Роми као ‘европска мањина’	44
2.3. Експанзија културних чинилаца у друштвеној реалности	47
2.4 Достигнућа у решавању проблема становања социјално угрожених Рома: методологија и пракса	52

2.5 Активирање унутрашњих потенцијала за унапређивање становања социјално угрожених Рома	59
Глава 3	
Романипен као свет сигнала.....	63
3.1 Иницијатори степена колективитета породица	64
3.2 Иницијатори степена колективитета заједница	69
3.3 Колективни просторни обрасци понашања	72
Други део	
Становање Рома у Београду	
Глава 4	
Ромска насеља у Београду.....	80
4.1 Типологија ромских насеља	82
4.2 Типологија кућа у ромским насељима	88
Глава 5	
Становање у ромским насељима у Београду: организација и програм.....	94
5.1 Студија случаја: Сламови	94
5.2 Студија случаја: Нехигијенска насеља	107
5.3 Студија случаја: Стара градска махала	121
5.4 Студија случаја: Трансформисано планско насеље	122
5.5 Студија случаја: Пунктуално становање – легално	133
5.6 Студија случаја: Пунктуално становање – нелегално	140
5.7 Класификација и стематизација кључних просторних структура и елемената насеља као културно прилагођене средине	145
Трећи део	
Формирање програмских начела	

Глава 6	
Ка адекватном становању.....	150
6.1 Минималне величине и препоруке за кључне просторне структуре насеља: ка задовољењу индикатор начин/тип становања	151
6.2 Минималне величине и препоруке за кључне просторне структуре куће: ка задовољењу индикатора угодност	155
Глава 7	
Транспоновање резултата истраживања у програмска начела.....	165
7.1 Програмска начела за површине и елементе дворишне групе објеката	165
7.2 Програмска начела односа кључних елемената и површина према целини просторне структуре дворишна група објеката	172
7.3 Програмска начела за саобраћајне површине	177
7.4 Програмска начела за слободне површине	178
7.5 Програмска начела за радну зону насеља	180
7.6 Програмска начела односа кључних просторних структура према просторној организацији насеља	180
Закључна разматрања.....	182
Библиографија.....	189
Прилози: слике.....	198
Прилози: табеле.....	225
Биографија аутора.....	245
Изјаве.....	246

ПОПИС ИЛУСТРАЦИЈА

Слике

- Слика 1.1: Дијаграм контекстуализације релације култура–простор 23
- Слика 1.2: Дијаграм позиционирања културних чинилаца у релацији култура–простор 27
- Слика 1.3: Дијаграм позиционирања просторног одређења предмета истраживања у релацији култура–простор 29
- Слика 1.4: Дијаграм позиционирања додатних истраживачких алата проистеклих из релације култура–простор 30
- Слика 2.1: Дијаграмски приказ тема паралелних стратешких токова 35
- Слика 2.2: Дијаграм пожељног смера постизања односа култура–простор у курсу паралелних стратешких токова 52
- Слика 2.3: Дијаграм методолошких активности пожељног смера постизања односа култура–простор у курсу паралелних стратешких токова 57
- Слика 2.4: Дијаграм активирања унутрашњих капацитета заједнице пожељног смера постизања односа култура–простор у курсу паралелних стратешких токова 61
- Слика 4.1: Цртеж трошне куће 199
- Слика 4.2: Цртеж трајне куће 200
- Слика 5.1: Цртеж насеља Лауданов шанац 201
- Слика 5.2: Цртеж насеља Грмеч 202
- Слика 5.3: Схема развоја дворишне групе објеката у сламовима 203
- Слика 5.4: Цртеж дворишне групе објеката у сламу 203
- Слика 5.5: Цртеж физиономије улице у сламу 204
- Слика 5.6: Цртеж контакта дворишних група објеката у сламу 204
- Слика 5.7: Цртеж окупљалишта суседства слама 205
- Слика 5.8: Цртеж окупљалишта насеља слам 205
- Слика 5.9: Цртеж одлагалишта секундарних сировина у сламу 206
- Слика 5.10: Цртеж поделе дворишта на приватно и заједничко у сламу 206
- Слика 5.11: Схема и амбијент проширивања куће принципом ‘линеарне адиције’ 207

- Слика 5.12: Схема и амбијент проширивања куће принципом ‘око куће’ 208
- Слика 5.13: Цртеж насеља Рупе 209
- Слика 5.14: Цртеж насеља Војни пут блок 1 210
- Слика 5.15: Схема развоја дворишне групе објеката у нехигијенским насељима 211
- Слика 5.16: Приказ амбијента преклапања приватне и јавне комуникације у нехигијенском насељу 211
- Слика 5.17: Приказ следећег улице у нехигијенском насељу 212
- Слика 5.18: Амбијент дворишне тезге отворене пијаце у насељу Рупе 212
- Слика 5.19: Цртеж сокака у насељу Рупе 213
- Слика 5.20: Приказ амбијента сокака у насељу Рупе 213
- Слика 5.21: Цртеж окупљалишта заједнице нехигијенског насеља 214
- Слика 5.22: Цртеж амбијента дворишног трема у нехигијенском насељу 215
- Слика 5.23: Цртеж варијација наткривеног дворишта у нехигијенском насељу 215
- Слика 5.24: Цртеж насеља Раковица село 216
- Слика 5.25: Цртеж пројектованог планског насеља (реконструисано) 217
- Слика 5.26: Цртеж улице трансформисаног планског насеља 217
- Слика 5.27: Цртеж пролаза трансформисаног планског насеља 218
- Слика 5.28: Цртеж рекреативне површине трансформисаног планског насеља 218
- Слика 5.29: Цртеж одлагалишта секундарних сировина трансформисаног планског насеља 219
- Слика 5.30: Схематски приказ пројектоване куће са претпостављеном унутрашњом организацијом (реконструисано) 219
- Слика 5.31: Цртеж пунктуалног становања у Љешкој улици 220
- Слика 5.32: Цртеж пунктуалног становања у Љешкој улици – легалног 220
- Слика 5.33: Цртеж развоја парцеле пунктуалног становања – легалног 221
- Слика 5.34: Цртеж пунктуалног становања у Љешкој улици – нелегалног 220
- Слика 5.35: Цртеж развоја парцеле пунктуалног становања – нелегалног 221
- Слика 5.36: Цртеж и атмосфера дограђеног трема пунктуалног становања – нелегалног 222
- Слика 7.1: Дијаграм зависности дворишне групе објеката у односу на појединачне елементе интегралних структура 166
- Слика 7.2: Схематски приказ могуће реализације предлога етапне градње 223
- Слика 7.3: Схематски приказ могуће (ре)организације ветробрана 223

Слика 7.4: Схематски приказ могуће организације етапног изграђивања дворишне групе објеката 224

Слика 7.5: Схематски приказ могућег односа улице и дворишне групе објеката 224

Слика 7.6: Схематски приказ могућег формирања сокака 224

Табеле

Табела 3.1: Интерпретација Романипена као структурирајуће и структурисане структуре у ромском микроенвајронменту 226

Табела 4.1: Приказ слојевите типологије ромских насеља 84

Табела 4.2: Присутни облици градње трошних кућа као унутрашњи капитал заједнице 91

Табела 4.3: Присутни облици градње трајних кућа као унутрашњи капитал заједнице 93

Табела 5.1: Приказ друштвених односа према степенима колективитета 104

Табела 5.2: Просторне структуре сламова као културно прилагођена средина 227

Табела 5.3: Просторне структуре куће у сламовима као културно прилагођена средина 228

Табела 5.4: Просторне структуре нехигијенских насеља као културно прилагођена средина 229

Табела 5.5: Просторне структуре куће у нехигијенским насељима као културно прилагођена средина 230

Табела 5.6: Просторне структуре трансформисаног планског насеља као културно прилагођена средина 231

Табела 5.7: Просторне структуре куће у трансформисаном планском насељау као културно прилагођена средина 232

Табела 5.8: Просторне структуре парцеле као културно прилагођене средине 233

Табела 5.9: Просторне структуре куће на парцели као културно прилагођена средина 234

Табела 5.10: Просторне структуре парцеле као културно прилагођене средине 235

Табела 5.11: Просторне структуре куће на парцели као културно прилагођена средина 236

Табела 5.12: Класификација и систематизација кључних просторних структура и елемената насеља као културно прилагођених средина 237

Табела 6.1: Класификација и систематизација кључних просторних структура и елемената насеља према одговарајућим индикаторима адекватног становања	238
Табела 6.2: Површине дечијих игралишта одређене према узрасту детета	155
Табела 6.3: Оптималне површине за новоизграђене социјалне станове	157
Табела 6.4: Минималне површине простора и стана у односу на структуру стана	159
Табела 6.5: Приказ минималних површина и могуће опреме за дневну и вишенаменску собу	239
Табела 6.6: Приказ минималних површина и могуће опреме за собе	240
Табела 6.7: Приказ минималних површина и могуће опреме за кухињу	241
Табела 6.8: Приказ минималних површина и могуће опреме за трпезарију	242
Табела 6.9: Приказ минималних површина и могуће опреме за купатило и WC	243
Табела 6.10: Приказ минималних површина плакарских остава	244

УВОД

Проблеми становања Рома уочени су деценијама уназад. Тек радом међувладиних, међународних и домаћих невладиних организација које се баве питањима Рома, анализиране су конкретне потешкоће на које Роми наилазе приликом остваривања својих права укључујући и право на становање те су развијане стратегије за њихово решавање. У Београду, решавања проблема становања Рома нису остварила пожељне резултате, јер осим задовољења ургентних потреба није усмерена нарочита пажња на специфичност ромске културе и стила живота. Проблеми при имплементацији званичних докумената (закони, стратегије, акциони планови и др.) јавно су осветлили чињеницу да дефицит стручног знања о проблематици ромског становања онемогућава развијање одговарајућих алата и техника за решавање стамбеног питања Рома. Бројне су књиге, чланци, експертски извештаји и документа који обрађују проблематику ромског становања првенствено са правног, социолошког и економског становишта. Мали број радова ову проблематику посматра са позиције урбанизма, архитектуре и грађења.

Управо је главни подстицај урађеног истраживања препознавање важности постојања базе објашњених и документованих чињеница о ромском становању као студијског и пројектног материјала који би имао своју примену у различитим стратегијама решавања стамбеног проблема социјално угрожених Рома. Сходно томе, истраживање представљено у овој структури упућено је на продубљивање сазнања о становању Рома усмерена на изналажење начина за адекватно решавање проблема становања ове друштвене групе.

Претходна анализа информација о предмету истраживања

Предмет истраживања је становање Рома у ромским насељима у Београду, односно, утврђивање и презентовање утицаја колективног начина живота генерисаног конкретним културним обрасцима понашања на кључне просторне

структуре насеља и кључне елементе просторне структуре куће као физичких оквира становања.

Потпуни списак извора и литературе који је коришћен у изради докторске дисертације дат је у за то предвиђеном одељку. У овом делу урађен је систематизовани резиме информација о предмету истраживања и назначена су места са којих су се отвориле могућности даљем продубљивању сазнања о ромском становању и кључној литератури која се на то односи.

Анализа информација о предмету истраживања може бити подељена у три целине:

- Становање Рома у архитектонско-урбанистичком дискурсу
- Становање Рома у друштвено-културном дискурсу
- Становање Рома у дискурсу правних оквира и социјалне политике

Становање Рома у архитектонско-урбанистичком дискурсу

Ромско становање у архитектонско-урбанистичком дискурсу односи се на истраживање кључних просторних структура насеља и кључних елемената просторне структуре куће као физичких оквира у којима се одвија становање.

Злата Вуксановић-Мацура и Владимир Мацура наводе да у Београду данас постоји око 100 ромских насеља, непланских и планских. Један број непланских ромских насеља (15%) настао је нелегалном изградњом на неизграђеном земљишту које је важећим Генералним планом предвиђено за неку другу намену. Највећи број непланских насеља (63%) настао је спонтано на терену за који у време настанка није постојала урбанистичка документација. Део ромских насеља (22%) настао је на основу детаљних урбанистичких планова, дакле плански. Нека од планских насеља су одмах планирана подстандардно и временом су се претворила у лам. Међутим, и у случају стандардно планираних насеља, због недовољног стамбеног простора, насеље је непланским дограђивањем и небригом претворено у лам.¹

¹ Zlata Vuksanović-Macura i Vladimir Macura, Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji (Beograd: Društvo za unapređenje romskih naselja i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2007), 32.

Чињеница да су у оквиру непланских и спонтано насталих насеља стамбени и насељски простор формирали сами Роми, а да су га у случају планских сами трансформисали, представља полазну тачку планираног истраживања. То значи да формиран животни простор насеља у својој организацији, да употребим Лефеврово [Henri Lefebvre] означавање, није претрпео утицаје *l'habitat-a* који становање своди на основне чинове и потискује однос 'људског бића' са светом, са 'природом' и његовом сопственом природом². У том смислу потенцијал за продубљивање сазнања о ромском становању, односи се на могућност да просторна структура насеља и куће у својој организацији integriше и елементарне црте породичног живота, начина живота, културне обрасце понашања и остале вредности везане за свакодневни живот.

На основу теренских истраживања и анализе грађе, утврђено је да се у односу на различите унутарнасељске обрасце у Београду може издвојити шест типова просторних организација ромских насеља, који због тих различитости представљају полигон за даља истраживања:

- Слам
- Нехигијенско насеље
- Стара градска махала
- Трансформисано планско насеље
- Пунктуално становање: легално
- Пунктуално становање: нелегално.

За прикупљање информација о предмету истраживања пошло се од рада на терену, опсервације и бележења цртежом референтних типова изграђених ромских насеља и кућа на територији града Београда. Осим тога, најзначајније изворе информација за истраживање ромских насеља као просторних структура чиниле су примарне библиографске јединице, односно текстови који се на директан начин баве тематиком ромских насеља у Београду. Као најисцрпнији извор информација значајних за увид у постојећа ромска насеља, формирање критеријума, типологију и одабир конкретних насеља над којима се истраживање обавило био је рад Владимира Мацуре и Злате Вуксановић-Мацуре: [Vladimir

² Anri Lefevr, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974), 94-95.

Macura, *Pregled romskih naselja Beograda 2002* [elektronska verzija] (Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja, 2002)] и [Zlata Vuksanović-Macura i Vladimir Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji* (Beograd: Društvo za unapređenje romskih naselja i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2007)].

Становање Рома у друштвено-културном дискурсу

У друштвено-културном дискурсу, истраживање се односило на становање које је означено као свакодневно испољавање колективног начина живота генерисаног под утицајем начела Романипена која су се очувала у оквиру ромског насеља.

Изостанак заузимања уобичајеног друштвеног статуса развио је код Рома посебан социо-културни менталитет – ‘свест гета’ који је омогућио очување аутентичног културног идентитета.³ Живот у оквиру материјалне беде ромских насеља, постао је најсигурнија заштита културе у којем су се задржали обичајно право и специфични социјални и културни обрасци понашања – *Романипен*.⁴

Становање у ромским насељима као свакодневна активност у себе интегрише чиниоце Романипена. Они у форми директних или индиректних градитеља културних образаца понашања подразумевају начин функционисања и директног односа према простору посматране друштвене групе што указује на зависност просторне организације ромског насеља од чинилаца Романипена који се испољавају кроз становање. У том смислу, неопходно је било истраживање које се односило на стицање прецизних сазнања о чиниоцима Романипена који генеришу колективни начин живота и утврђивање могућности њихове непосредне или посредне манифестације у становању, односно у просторним структурама насеља и куће.

Примарне изворе за истраживање компоненти Романипена чинила су публикована дела која о овој теми говоре на општем нивоу од којих су посебно издојени радови: Томаса Актона и Герија Мундија [Thomas Acton and Gary Mundy, eds., *Romani Culture and Gypsy Identity* (Hatfield: University of Hertfordshire

³ Bogdan Đurović, „Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji,“ *Kultura* 103-104 (2002): 78-79.

⁴ Goran Bašić, *Politička akcija: Romski pokret i promene* (Beograd: Čigoja štampa, 2010), 14.

Press, 1997)], Ен Сатерленд [Anne Sutherland, *Gypsies: The Hidden Americans* (London: Tavistock, 1975)], Николаса Саула и Сузан Тебу [Nicholas Saul and Susan Tebbut, eds. *The role of the Romanies: images and counter-images of 'Gypsies'/Romanies in European cultures* (Liverpool: Liverpool University Press, 2005)].

Уважавањем савременог становишта културне антропологије да култура представља друштвено-историјски конструкт, те да су идентитети променљиви, динамични и хибридизовани, расветљен је приступ Романипену да културни чиниоци нису константе, већ се мењају у зависности од културе друштва. Ова теоријска поставка потврђена је и у случају Рома у Србији, у истраживањима Драгољуба Ђорђевића и Александра Кнежевића. Драгољуб Ђорђевић закључује да је живот ромске заједнице изузетно завистан од културне интеракције са другим заједницама и да су поједине традиционалне карактеристике ромског начина живота потврђене и још увек актуелне, док су се неке с временом потпуно изгубиле.⁵ Александар Кнежевић, примећује да су традиционални оквири породичног живота више попустили код Рома који су дуже настањени или су рођени у Београду, него код Рома који су се касније доселили.⁶

Чињеница да Роми у Београду нису хомогена већ хетерогена група, опредељује истраживање на ромска насеља настањена Ромима који имају статус грађана у Београду са сталним боравиштем и који у Београду обитавају око 70 година. Време проведено у окружењу већинске не-ромске културе резултирало је извесну културну мешавину. У том смислу, усмеравање истраживања ка *оствареном* код београдских Рома, укључује литературу која предмету истраживања приступа са позиције конкретног контекста Београда и Србије у групу примарних извора: Александар Кнежевић [Александар Кнежевић. *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска проучавања* (Београд: Географски факултет универзитета у Београду, 2010)] и Драгољуб Ђорђевић [Dragoljub B. Đorđević, ur., *Roma religious culture* (Niš: Punta, 2003)]. У овом смислу, важне

⁵ Драгољуб Б. Ђорђевић, „Социолошки приступ ромској култури,“ у *Религија и верски обичаји Рома*, ур. Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић (Ниш: ЈУНИР Свен, 2003), 64-65.

⁶ Александар Кнежевић, *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска проучавања* (Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, 2010), 96.

референце представљају издања Српске академије наука и уметности у виду Зборника радова са научних скупова тематски посвећених култури Рома.

За истраживања методом студије случаја која је обухватила теренска истраживања посматрањем и разговорима са резидентима насеља усредсређеним на конкретне свакодневне праксе, изворну грађу која садржи податке који се односе на услове живота, статус, проблеме ромских породица и осветљавају поједине свакодневне животне процесе Рома чине публиковани резултати социолошких истраживања ромских насеља од којих посебно издвајам радове Божидача Јакшића и Горана Башића [Božidar Jakšić i Goran Bašić, *Umetnost preživljavanja: Gde i kako žive Romi u Srbiji* (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2005)]. Радови из тематске области која се односи на свакодневни живот, чине секундарне изворе овог истраживања и односе се на библиографске јединице које су у овом раду биле коришћене у контексту формирања методолошког концепта студије случаја за истраживање реалног понашања становника у одабраним ромским насељима у Београду.

Становање Рома у дискурсу правних оквира и актуелне социјалне политике

Ромско становање у дискурсу правних оквира и социјалне политике односи се на његов третман у оквирима прописаних могућности и актуелних препорука. Овај дискурс истраживања био је неопходан за формирање базе података са којом резултати истраживања треба да буду у релацији како би се као практичан допринос ове дисертације формирао употребан материјал у виду програмских начела, чијом употребом у пројектовању би се прописно задовољиле потребе становања социјално угрожених Рома.

Тренутно је тема становања социјално угрожених Рома објекат стратешке двојности дискурса правних оквира и социјалне политике у постизању становања одговарајућег стандарда и друштвеног третмана Рома као 'европске мањине'.

Примарну литературу у виду смерница за постизањем становања одговарајућег стандарда чини група примарних извора: део Генералног плана Београда који се односи на социјално становање [Урбанистички завод Београда,

„Генерални план Београда 2021,“ *Службени лист града Београда* 27 (2003): 901-1080], Национална стратегија социјалног становања [Влада Републике Србије, *Национална стратегија социјалног становања*, http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678], Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова [Министар животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова,“ *Службени гласник РС* 58 (2012), <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2>].

За даљу синхронизацију достигнућа у решавању проблема становања Рома који се односе на превазилажење вишеструко неповољне друштвене ситуације Рома и очување начина живота који је Ромима прихватљив примаран је документ Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији у којој су препоручени главни принципи и мере у циљу обезбеђивања адекватног становања и одговарајућих насељских услова за Роме [Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији* (Београд: Министарство за људска и мањинска права, 2010)]. Као секундарни извори у раду су коришћена и међународна документа која се статусом и питањима Рома баве на нивоу Европске уније и која су од значаја за тумачење појединих одредби републичких докумената.

Проблем и предмет истраживања

Предмет истраживања је просторна организацију становања у ромским насељима, посматрана са становишта колективног стила живота на који непосредно упућују основна начела Романипена. Намера рада је да се из поменутог угла теоријским и практичним истраживањима утврде, објасне и систематизују основни принципи у формирању просторних структура насеља и елемената просторне структуре куће у референтним типовима ромских насеља, како би се омогућило постављање и реализовање друштвено одговорних пројектантских концепата у решавању проблема становања социјално угрожених Рома.

Рад је инспирисан проблемом афирмације културних чинилаца као потенцијала за интеркултурализацију друштвеног живота, које је неопходно укључити у пројектима за успешну реализацију становања социјално угрожених Рома. У досадашњим истраживањима усмереним на продубљивање сазнања о ромском становању није довољно обрађен утицај овог контекста на простор, а који би могао бити један од кључних за адекватно решавање ромског стамбеног питања. У том контексту, рад полази од става да између просторног и друштвеног нивоа у ромским насељима постоји релација коју треба препознати, установити и приказати. Истраживање полази од проблема утврђивања карактеристика просторне организације ромских насеља насталих у процесу непланског формирања као објекта изражавања колективног стила живота као доминантног обрасца понашања огледаног у два степена колективитета – породице и заједнице који су одређени конкретним начелима Романипена.

Предмет рада усмерен је на истраживање типова просторних структура насеља као и елемената просторне структуре куће, настањеним Ромима који имају статус грађана Београда са боравиштем преко 70 година. Даљи предмет рада усмерен је на препознавање просторног изражавања два степена колективитета београдских Рома – породице и заједнице, на основама Романипена, у одабраним насељима која према својој унутарнасељској структури представљају репрезентативан узорак. У настојању да се открију, испитана је могућност импликације Лефеврове тезе да је у процесима свакодневног живота становање интегрисано и као функционалност и као трансфункционалност и која упућује на то да је кључ за разумевање затечених просторних организација у ишчитавању процеса њихове свакодневне употребе. У том смислу, предмет рада укључује и истраживање и контекстуализацију начела Романипена од којих се нарочито издвајају појмови: породица, проширена породица – *ендаја*, однос према деци и старијима, братство, заједница.

Даљи развој рада односи се на упоредну анализу резултата наведених истраживања – у форми утврђених и систематизованих карактера физичке структуре – са прелиминарним оквиром могућности које прописују постојећа и важећа документа (закони, минималне и програмске величине и препоруке за социјално становање, стратегије и акциони планови и др.), како би се описане

чињенице о ромском становању изразиле и класификовале као употребна база програмских начела. У том смислу предмет истраживања био је усмерен и на анализу и контекстуализацију параметарских и атрибутативних препорука за социјално становање у Србији и земљама Европске уније, као и на анализу и контекстуализацију нормативне заштите права националних мањина, мера афирмативних акција унапређивања стања ромских заједница и одговора домаће стручне јавности на тему ромског становања.

Секундарни проблем истраживања налази се у чињеници да су Роми хетерогена група. Полазне тачке проблема засноване су на закључним резултатима етнодемографских проучавања Драгољуба Ђорђевића и Александра Кнежевића о зависности културних чинилаца од контекста у којем се развијају. У односу на овај проблем, за просторно одређење предмета истраживања изабрано је урбано ткиво Београда јер је највећа густина ромских насеља у Србији управо у Београду. Према подацима наведеним у публикацији „Где и како живе Роми у Србији“, у граду се налази око 100 таквих великих насеља.⁷

Циљеви истраживања

Истраживање има два основна циља. Први циљ истраживања је да се утврди, објасни и систематизује релација између просторне организације кућа, групација кућа и насеља, са једне стране, и колективног стила живота породице и заједнице који су одређени конкретним начелима Романипена која се проналазе у свакодневном животу Рома, са друге стране. На овај начин се формира документована и научно аргументована база сазнања чије предочавање доприноси научном описивању и објашњењу карактера ромског становања.

У односу на први циљ очекује се:

- Боље разумевање и унапређивање пројектовања становања за Роме

⁷ Božidar Jakšić i Goran Bašić, *Umetnost preživljavanja: Gde i kako žive Romi u Srbiji* (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2005), 39.

- Развој архитектонске струке ублажавањем евидентног стручног дефицита о проблематици ромског становања, којим би се, последично, унапредила и градитељска пракса социјалног становања у Србији.

Други циљ је омогућавање операционализације документованог, научно аргументованог и систематизованог сазнања за примену у архитектонском и урбанистичком пројектовању транспоновањем у базу програмских начела као прописног основа за пројектовање становања за Роме. Додатно, артикулација програмских начела омогућава једноставно дефинисање типичне организације становања београдских Рома као практичног пројектантског одговора у смислу вредносно утемељене визије.

У односу на други циљ очекује се:

- Стварање основа за адекватно решавање ромске стамбене проблематике у различитим стратегијама примене – њихова имплементација у конкретним пројектима ромских насеља или њиховој реконструкцији, или омогућавање стварања нових концепата за решавање проблема становања Рома
- Омогућавање развијања техничких поступака и инструмената који се односе на примену у пројектовању ромског становања у условима организације савременог урбаног друштва као културно плуралног, како би се ублажиле непожељне друштвене последице.

Задаци истраживања

Из постављених циљева произашли су следећи задаци истраживања. Први задатак односио се на први циљ – издвајање кључних просторних структура насеља и куће у виду документоване, научно аргументоване и систематизоване базе сазнања о ромском становању која је подразумевала следеће подзадатке:

- Успостављање кључних веза културе и простора којим се утврђује методологија даљег истраживања и позиционира ентитет Ромско насеље у

оперативну улогу посредника тог сложеног систем релација у начину становања Рома у Београду

- Анализа, контекстуализација и систематизација начела Романипена која генеришу два степена колективитета Рома у Београду – породице и заједнице и означавање могућих веза са организацијама просторних структура у насељу
- Анализа и типологија просторних организација ромских насеља и кућа на територији Београда
- Студије случаја: документовање и издвајање карактера физичке структуре у референтним типовима ромских насеља и кућа на територији Београда као манифестација два степена колективитета Рома у Београду – породице и заједнице које одређују конкретна начела Романипена
- Класификација и систематизација сазнања.

Други задатак се односио на други циљ – формирање програмских начела за практичну примену резултата истраживања и подразумевао је израду следећих подзadataка:

- Анализа и систематизација параметара за социјално становање у Србији и европских препорука на основу успостављених критеријума прихватљивих за наше услове
- Анализа и систематизација документације која је настала као одговор националне политике на међународне стратегије интеграције Рома која се односи на становање
- Испитивање могућности за корекцију и унапређивање субстандардних података добијених у првој групи истраживања (формирање документоване и научно аргументоване базе сазнања о становању Рома) у распону пројектантских норматива и стандарда, законских оквира и стручних препорука
- Дефинисање програмских начела примењивих у архитектонском и урбанистичком пројектовању

- Предлог употребе када је реч о грађењу нових насеља, или о унапређењу постојећих (будућа и могућа решења).

Полазне хипотезе

Ромска насеља представљају просторну целину у којој су формирани физички оквири становања – просторне структуре насеља и елементи просторне структуре куће – реализовани под утицајем начела Романипена која су образовала два степена колективитета у стилу живота београдских Рома.

На основу резултата практичних (пред)истраживања, полазна хипотеза овог рада претпоставља да у оквиру ромских насеља, неколико међусобно условљених основних карактеристика функционалне организације заједнице представљају етос формирања карактера просторних структура:

- Степен колективитета породице има пресудну улогу у формирању и организовању кључних елемената просторне структуре куће
- Степен колективитета заједнице има пресудну улогу у формирању различитих образаца просторних подсистема у смислу начина груписања објеката, оријентацију ка отвореном односно приватном простору, формирању карактеристичних просторних подела на јавно, заједничко и приватно, изграђено и неизграђено, као и на начин и тип формирања и третман отворених простора.

Упориште хипотезе засновано је на теоријским спекулацијама и истраживањима у оквиру различитих научних области које упућују на то да укључивање културних феномена у просторну анализу подразумева сложеније тумачење територијализације. У том контексту, места културних група означавају места преплитања просторног и друштвеног нивоа и као таква омогућавају уочавање и разумевање онога шта различите културне групе производе у простору.⁸ За ромски микроенвајронмент ромолошка и социолошка истраживања налазе да ромска насеља представљају места најсигурније заштите начела

⁸ Akhil Gupta i James Ferguson, „Beyond ‘Culture’: Space, Identity, and the Politics of Difference,“ *Cultural Anthropology* 7, no. 1 (1992): 7.

Романипена која су присутна у свакодневним обрасцима понашања. Начела Романипена развијала су се као стратегија преживљавања и због тога и даље имају кључну улогу у управљању свакодневним животом Рома.⁹

Изведена хипотеза истраживања претпоставља да су степени колективитета породице и заједнице формирани на бази начела Романипена, артикулисали просторе у референтним типовима ромских насеља у Београду (слам, нехигијенска насеља, старе градске махале, трансформисана планска насеља, тачкасто становање) чиме је формулисано неколико карактера просторних структура које се могу сматрати културно прилагођеном средином.

Додатно референтни типови непланских ромских насеља формирани су на неизграђеном терену, па захвати у организовању простора осим у граничним деловима, нису условљени постојећим физичким ограничењима. Такође, организација становања у поменутим насељима није претрпела изражене опште пројектантске претензије, како Лефевр означава – институционалног простора. У том смислу, претпоставка је да су физички обрасци простора насеља квалитет који је настао без битних физичких ограничења из потреба функционалне организације заједнице и одвијања активности свакодневног живота. Трансформисана планска насеља су настала плански, али су услед низа фактора попримила карактеристике слама. У том смислу, претпоставка је да је почетни облик насеља који је постављен деловањем институционалног простора преиначен у физичку структуру која је артикулисана под утицајем поменутог животног стила.

Научне методе истраживања

У оквиру рада систематично је коришћено више научних метода истраживања, којима се проверавала научна заснованост постављених хипотеза.

⁹ Aleksandra Rajkova, „Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi,“ Izveštaj sa seminara, Strasbourg, Septembar 15-16, 2003, http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/documentation/otherlanguages/RomanipenSerbian_en.asp (приступљено 28. 5. 2014) и Goran Bašić, *Politička akcija: Romski pokret i promene* (Београд: Ћигоја штампа, 2010), 14.

Метода посматрања на терену и метода анализе грађе коришћене су као основне истраживачке методе током формирања информационе основе потребне за даљи рад. Ове методе подразумевале су и извођење закључака о карактеру посматраних проблема:

- Истраживање просторних организација ромских насеља и кућа обављено је помоћу методе посматрања на терену и методе анализе грађе примарних и секундарних извора
- Истраживање начела Романипена урађено је помоћу методе анализе грађе примарних и секундарних извора и разговора са резидентима насеља
- Истраживање правног и афирмативних оквира ромског становања у Србији и земљама Европске уније урађено је помоћу методе анализе грађе примарних и секундарних извора.

Метода студије случаја урађена је на репрезентативним типовима просторних организација насеља, посматрањем свакодневне праксе употребе простора и неформалним разговорима са њиховим резидентима. Посматрање реалног понашања становника се обављало свакодневно, четири пута дневно у истим временским интервалима, у укупном трајању истраживања од седам дана (временске одреднице су утврђене на основу спроведеног предистраживања и ранијих истраживања аутоке у периоду од 2006. до 2012. године).

Упоредна анализа представљала је основни аналитички метод који се односио на упоређивање систематизованих и класификованих сазнања о просторним структурама ромских насеља насталих у односу на степен колективитета, са контекстуализованом и формираном базом референтне документације (закони, стандарди и нормативи за социјално становање, стратегије, акциони планови), како би се дефинисала практично примењива програмска начела за реализацију ромског становања.

Синтеза и интерпретација резултата истраживања извршена је у завршној фази истраживачког дела рада која је подразумевала процес током којег су се резултати истраживања и анализа изразили програмским начелима.

Структура рада

Рад се састоји од пет целина: Увода, Приказа и интерпретације резултата истраживања, Закључних разматрања, Библиографије и Прилога (слика и табела). У првом делу рада, Уводу, дефинисано је истраживање и извршена је систематизована анализа информација о предмету истраживања уз приказ кључних извора. На коренима интерпретације информација, постављене су полазне хипотезе, циљеви и задаци истраживања. Такође уводни део обухвата систематично набројан преглед изабраних научних метода истраживања уз објашњење њихове употребе у различитим сегментима истраживања.

Средишњи део рада подељен је на три дела, односно седам глава, и посвећен је приказу резултата истраживања и њиховој интерпретацији у циљу доказивања полазних хипотеза и остваривања циља и задатака истраживања.

Први део – Културна специфичност Рома – посвећен је референтном оквиру истраживања. У овом делу успостављене су кључне везе културе и простора којим је утврђена методологија даљег истраживања и позиционирање ентитета Ромско насеље у оперативну улогу успостављања односа сложеног систем релација простора и културе у начину становања Рома. У наставку првог дела, у другој глави, контекстуализован је досадашњи приступ пракси решавања проблема становања Рома у Србији, односно утврђен је стратешки пожељан смер постизања односа култура–простор у његовом решавању. Нарочита пажња посвећена је линеарном формулисању пракси постављених двојности у стратешком решавању становања социјално угрожених Рома. Укрштањем стратешких двојности, истовремено је изграђен и контекст примене резултата истраживања, односно одређена су места потенцијалних комуникација резултата истраживања са прописаним могућностима и актуелним препорукама. Трећа глава односи се на контекстуализацију појма Романипен у простору стила живота београдских Рома. У овом делу, систематизовани су његови чиниоци у два истовремена препознатљива система колективне праксе: степену колективитета породица и степену колективитета заједница структуром усмерени ка местима где су релације са простором највидљивије. Формирањем односа према културним чиниоцима као градитељима образаца понашања у предоченој идеји друштвеног

контекста, осим заокруживања методолошког оквира, представљен је и основ за разумевање простора конкретних ромских насеља.

Други део рада експлицитно се односи на становање Рома у Београду. Подељен је у две главе, обе посвећене исцрпном обрађивању карактера становања у ромским насељима, чије документовање несумњиво доприноси бољем разумевању становања Рома и њиховим реалним потребама. У четвртој глави урађена је типологија ромских насеља и кућа према слојевитим, нијансираним критеријумима за издвајање различитих унутарнасељских просторних структура као припреме за истраживање методом студије случаја. У делу Становање у ромским насељима у Београду: организација и програм, доказују се полазна и изведена хипотеза истраживања на примеру шест референтних београдских типова Ромских насеља. Посебна пажња посвећена је систематизацији кључних елемената просторне структуре свих посматраних насеља и кућа за које је показано да јесу културно прилагођена средина и урађена је њихова припрема за упоређивања са важећом законском документацијом.

Трећи део рада односи се на формирање програмских начела. У овом делу најпре, нарочита пажња посвећена је минималним програмским величинама за становање у Србији, региону и Европској унији, детерминисаним према кључним просторним структурама насеља и кућа које су истраживањем уочене и издвојене. Наставак је посвећен испитивању могућности за корекцију и унапређивање субстандардних или експлицитно необрађених елемената у распону пројектантских норматива и стандарда и приказаних законских оквира и стручних препорука како би се урадила припрема за формирање програмских начела. Седма глава се директно односи на креирање програмских начела која су усмерена на практичну примену у архитектонском и урбанистичком пројектовању. Такође, овако дефинисана програмска начела омогућавају и даљу разраду и практичну примену стратегија на које упућују поменуте препоруке за организацију савременог урбаног друштва, посредно или непосредно везане за проблематику становања Рома. У овом делу, осим за програмирање, на одговарајућим местима експлицитно су дефинисани и предлози за пројектантску реализацију.

У завршном делу рада, Закључним разматрањима, урађена је резимирана интерпретација процеса истраживања и самог истраживања и забележен је општи

утисак о истраживачкој процедури. Такође, завршно су сумирани кључни доприноси рада и осветљена су места као поводи за нове дискусије и правце даљих истраживања у оквиру којих би се тематици Ромског становања приступило са новом дозом сазнања и разумевања.

ПРВИ ДЕО

КУЛТУРНА СПЕЦИФИЧНОСТ РОМА: РЕФЕРЕНТНИ ОКВИРИ ИСТРАЖИВАЊА

Глава 1

Успостављање односа култура–простор

Јединствену дефиницију културе није могуће поставити због многострукости значења које тај појам носи у себи. Свака дефиниција културе, у зависности од области која је одређује, искључује поједине сегменте значења појма условљавајући концепте према којима ће појам *култура* бити тумачен и употребљаван. У раду, појам културе и концепт његовог тумачења, ужи појмови културе и њихово тумачење посматраће се као систем феномена који у архитектонском и урбанистичком дискурсу имају или могу да имају своје реализације. У семиолошком кључу, сви културни феномени могу се проучавати као системи знакова унутар друштвеног живота, односно као комуникациони феномени који садрже или преносе информације. Умберто Еко [Umberto Eco] прецизира да ако сваки културни феномен посматрамо као комуникацију, неопходно је и корисно утврдити његову елементарну структуру на месту где он постоји у најужим границама, тамо где је очигледнији и једноставнији и где нас наводи да конструишемо модел-узорак.¹⁰

1.1 Контекстуализација појма култура

Богато значењско поље *културе*, разнородног садржаја, најтемељније и најоперативније се разграничава у два комуникациона правца: на детерминисање појма у хуманистичком смислу и детерминисање појма у антрополошком смислу.¹¹

У хуманистичком значењу, поимање културе је селективно, тенденцијски елитистичко и нормативно. Селективно је јер подразумева само неке активности и њихове производе; елитистичко јер се тим активностима бави узак круг

¹⁰ Umberto Eco, *Kultura, informacija, komunikacija* (Beograd: Nolit, 1973), 22.

¹¹ Разграничење појма култура на хуманистичку и антрополошку типологију настала је према ауторима Гертруди Јегер [Gertrude Jaeger] и Филипу Селзнику [Philip Selznick] (1964), те Фредерику Бернару [Frederic Barnard] (1973) итд. Ivana Spasić, „Kultura,“ u *Pojmovnik civilnog društva III. Kulturno-etičke pretpostavke civilnog društva*, ur. Aleksandar Molnar (Beograd: Grupa 484, 2004), 10.

стваралаца; а нормативно је јер подразумева да се људске делатности и њихови резултати могу сагледавати у светлу одређених универзалних вредности, односно процењивати као бољи и гори, напреднији и назаднији.¹²

У антрополошком одређењу појма, култура није селективна већ обухвата све људске активности и елементе наслеђа; није елитистичка тј. није карактеристика уске групе већ читавог друштва и вредносно је неутрална јер свака култура у смислу целокупног начина живота једног народа или групе јесте једнако добра.¹³ Такође, у антрополошком одређењу појма, култура није нормативна, већ се описује *чињенично*. Ово тумачење склоно је истицању колективних одредница културе једне заједнице које уважава субјективне перспективе њених припадника. У том смислу свакој култури треба приступити обазриво и са свешћу о комплексности сваког културног система који је увек један јединствени тоталитет, оригинална синтеза, плод властите историје. Култура представља комплексну целину која укључује знања, веровања, уметност, морал, законе, обичаје и све друге способности или навике које човек стиче као члан друштва. У том кључу, Ивана Спасић прецизира да овај типолошки контекст културе уместо великих спекулативних синтеза, препоручује блиско упознавање са детаљима конкретне културе, посматрањем начина животаа у културним заједницама.¹⁴

У раду, као референтни оквир у приступу истраживању ромских насеља, термин *култура* прихваћен у значењу које му даје културна антропологија.

Антрополошко одређење појма културе према којем је она сваки човеков феномен модификован до те мере да се може уклопити у неки друштвени однос своју реализацију у дискурсу архитектуре и урбанизма најпре конотира тиме што обухвата стилове живота и начине заједничког живота. Тери Иглтон [Terry Eagleton] наводи да је комплекс вредности, обичаја, навика и веровања интегрисан у начину живота одређене групе, елементаран у њиховој артикулацији употребе и прилагођавања одређеној просторној ситуацији (средици).¹⁵ Људи на

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., 31-33.

¹⁵ Terry Eagleton, *The Idea of Culture* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000), 34.

различите начине виде употребу простора, које су у већој или мањој мери у стању да артикулишу. Према субјективној процени они могу одредити шта им је важније, као на пример: здраво животно окружење или близина центра, безбедно стамбено окружење или мешавине различитих садржаја, сегрегација или интеграција, приступачност или изолованост, приватност или јавност, монофункционална или полифункционална урбана подручја, итд.¹⁶

Уважавање бројних културних разноликости омогућава сагледавање и упоређивање различитих стилова живота и опажање њихових рефлексива на формирање архитектонског и урбанистичког простора. Културна разноликост као ресурс истраживачки је изазов, јер разумевање и прихватање другачијих култура утиче на ново означавање архитектонског и урбанистичког пројектовања у савременом друштву.

Други значај антрополошке одреднице културе огледа се у чињеници да је школа 'културе и личности'¹⁷ артикулисала појам *културни образац* који је упоришни посредник у учешћу културе у производњи архитектонског и урбанистичког простора. Наиме „зграде и други производи људског деловања – не могу се сматрати културом. Они само представљају ствари које су произведене и коришћене¹⁸ кроз знање и вештине неке културе и које одражавају културни образац.“¹⁹

¹⁶ Nada Lazarević Bajec i Marija Maruna, *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009), 94.

¹⁷ Франц Боас (Franz Boas) сматра се зачетником модерне антропологије, који је поимао културу као самосвојну целину, чији се елементи могу разумети једино у њиховом изворном контексту. У свом стваралачком раду проминентно је опонирао идеју научног расизма сматрајући да су разлике произведене културно а не расно. Боас се интересовао за ствари које су најособеније у свакој култури сматрајући да се култура развијала интеракцијом група људи и ширењем идеја, а не кроз процес тежњи ка вишим културним формама. И ако није створио термин *културни релативизам*, он се сматра његовим зачетником. Његово интелектуално наслеђе даље развија школа 'културе и личности'. Jerry D. Moore, „Franz Boas: Culture in Context,” u *Visions of Culture: an Introduction to Anthropological Theories and Theorists* (Plymouth: AltaMira Press, 2012), 30–42.

Школа 'културе и личности' појавила се двадесетих година прошлог века покренута психоаналитички оријентисаним антрополозима, психолозима и психијатрима. Овај покрет је доживео процват тридесетих и четрдесетих година и сматрао се врло утицајном и обећавајућом парадигмом у друштвеним наукама. Релевантне претпоставке ове области биле су: претпоставка о униформности, односно схватање да свака култура има карактеристичан етос који припадници те културе интернализују и развијају одговарајућу структуру личности која је надаље заједничка свим припадницима те културе; претпоставка о континуитету, тј. да култура обликује рана искуства у детињству која су на предвидив начин повезана са обрасцима личности код одраслих. Robert A. LeVine, *Culture, Behavior, and Personality* (New York: Aldine Publishing, 1982), 20–22.

¹⁸ Још су егзистенцијалисти сматрали да се индивидуа развија узајамним деловањем са околином,

1.2 Контекстуализација појма културни образац

Културни обрасци су структурисане, кохерентне целине елемената које се одликују властитом глобалном оријентацијом и пружају својим члановима несвесну схему поступања и размишљања.²⁰ Они, као обрасци понашања, представљају, како их Клод Штајнер [Claude Steiner] назива, такозвани животни сценарио, односно означавају понављање истих образаца понашања у животу без обзира да ли су адекватни тренутној ситуацији или нису и у којима се појединац осећа сигурним. Појединац те обрасце несвесно сматра непроменљивим делом своје природе и карактера.²¹ У дискурсу архитектонског и урбанистичког пројектовања, релевантна је подгрупа културних образаца, а то су, културни просторни обрасци. Они подразумевају начин функционисања и директног односа према простору одређене друштвене групе коју карактерише јединствен скуп вредности, обичаја и понашања. Културни просторни обрасци одражавају повезаност простора, искуства и значења у оквиру једне културе.

кроз процес који Норберг-Шулц [Christian Norberg-Schulz] описује као комбинацију 'асимилације' и 'акомодације' при чему се асимилација односи на деловање организма на околне ствари, а акомодација на деловање околине на индивидуу. Тако организам одбијајући да се пасивно покори околини, мења своју околину намећући јој извесну структуру по свом нахођењу. Равнотежа између асимилације и акомодације представљала би 'адаптацију'. Архитектонски простор, дакле, има своју структуру или конструкцију коју треба осетити јер она одражава основне особине човекове егзистенције. Човек не може да планира свој свет а да не пројектује самог себе. Kristijan Norberg-Sulc, *Egzistencija, prostor i arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 2002), 22-25.

Пјер Бурдије [Pierre Bourdieu], такође говори у маниру њему својствених термилошких ознака да је посредник између слојевитог друштвеног простора названог *поље* и *агента* који тај простор репродукује кроз своје практичне активности односно *праксу*, заправо *хабитус*. Хабитус је саткан од начина живота, вредности, диспозиције и очекивања појединих друштвених група које су стечене кроз активности и искуства свакодневног живота. Још основније, хабитус би се могао схватити као структура ума карактерисана скупом стечених схема, сензибилитета, прописа и укуса. Посебни садржај хабитуса су резултати објективизације друштвене структуре на нивоу индивидуалног субјективитета. Хабитус се може посматрати као контрапункт за појмове рационалности који преовладавају у другим дисциплинама друштвених наука. Pierre Bourdieu, *Distinction: a Social Critique of The Judgement of Taste* (Cambridge: Harvard University Press, 1996), 170-172; 466-484.

¹⁹ Lazarević Bajec i Maruna, *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost*, 14.

²⁰ Spasić, „Kultura“, 33.

²¹ Claude Steiner, *Scripts People Live* (New York: Grove Press, 1974), 62-98.

Култура	Културни обрасци понашања		Архитектонски и урбанистички простор
		Просторни културни обрасци понашања	

Слика 1.1: Дијаграм контекстуализације релације култура–простор

За просемику, простор ‘говори’. Иста просторна релација, испуњава се значењима која се мењају од друштвене групе до друштвене групе. У испитивању могућих просторних односа Умберто Еко наводи да се мора водити рачуна о семантичким вредностима које ови просторни односи добијају у одређеним етнолошким и социолошким ситуацијама.²² Код Рома је друштвена ситуација двоструко специфична. Наиме, читљива је изразито узрочно-последична веза између заузимања прихватљивог друштвеног статуса и губитка аутентичних образаца понашања, и обрнуто. Богдан Ђуровић наводи да се код Рома због страха од асимилације развио посебан друштвено-културни менталитет – ‘свест гета’, који је у једином позитивном смислу, послужио очувању аутентичних образаца понашања.²³ Материјална беда која их стално прати постала је најсигурнија заштита скупу вредности, обичаја и понашања интегрално заснованих на атрибутима *Романипена*, чијим се неговањем и поштовањем у тим околностима створио систем заједничких референци колективне свести која је обезбедила кохезију групе што је створило традицију као упориште осмишљавања њиховог постојања. Уколико је Романипен еквивалентан заједници, а заједница еквивалентна интегритету, те је Романипен еквивалент интегритету, онда истраживање простора спонтано насталих ромских насеља треба да се заснива на уважавању релевантних чинилаца датог културног реалитета јер му је у том систему релација форма и дата.

1.3 Чиниоци културног реалитета као комплементи културног развоја

У истраживању рефлексивна релевантних чинилаца Романипена у дискурсу архитектонског и урбанистичког пројектовања, како би се постигао потпунији

²² Еко, *Kultura, informacija, komunikacija*, 258.

²³ Ђуровић, „Сocijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji,“ 78-79.

результат, уважава се савремено становиште културне антропологије, која је редифинишући концепте културе и идентитета током друге половине двадесетог века уважила позицију да култура представља друштвено-историјски конструкт, да је нација замишљена заједница, те да су идентитети променљиви, динамични и хибридизовани. То значи да се и Романипен може и треба доживети као комплемент културног развоја, а „развој није трансформација која долази споља рушећи традиционалне вредности једног народа, већ треба да води што више рачуна о локалним особеностима, тј. да брине о друштвено-културним стварностима популације коју обухвата.“²⁴

У односу на наведени антрополошки теоријски контекст, а као методолошки потенцијал за истраживање, издвајају се три међусобно испреплетана кључна места у аналитичком алату и прихватању Романипена:

1. **Романипен је сет културних чинилаца.** Романипен чине културни чиниоци који у том систему конституишу оквир културе Рома, на чијим темељима се развијају свакодневни обрасци којима се потврђује представа о себи. Та представа о себи се развија кроз осећај припадности групи, формалној или неформалној, са којом се деле вредности, веровања, знања, понашања, ставови и начин живота, односно систем заједничких одлика које граде колективну свест. Осећај заједништва ослања се на прошлост и историјски је условљен, али се поред индивидуалних разлика, заједничке вредности формирају и под утицајем окружења.
2. **Романипен је динамичан и отворен сет културних чинилаца.** Романипен као сет културних чинилаца, вишедимензионална је структура са више нивоа интеракције које га чине отвореним системом и за континуитет, али и за иновације. У једној димензији, може се прихватити место подударана развоја културних чинилаца Романипена са спекулацијама које се односе на континуитет и дисконтинуитет културних чинилаца у светлу савремених дискусија о културном идентитету. Сабине Ридл [Sabine Riedel], објашњавајући културни

²⁴ Trivo Indić, „Politika kulturnog identiteta,“ *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 1 (2008): 101-102.

идентитет као конструкцију која представља динамичну и отворену структуру, подложну обликовању, наводи да конститутивни чиниоци културног идентитета нису фиксно наслеђе.²⁵ Културни идентитет је заправо динамичан стваралачки процес у коме једно друштво ствара свој властити идентитет ослањајући се на прошлост, али и на слободно присвајање спољашњих доприноса. Дакле, култура не постоји као непроменљива објективна датост, него постоји култура као динамична и отворена структура, подложна обликовању, а културни чиниоци нису константе већ су зависни од друштвеног контекста.

Негирањем есенцијалистичког²⁶ поимања културе акценат је заправо на *оствареној култури*, односно посебној мешавини вредности, дефинисаној начинима интеракције односно облицима понашања сваке појединачне културе унутар свог окружења. Та хибридна, коју Лазаревић Бајец и Маруна називају *културна мешавина* (појам објашњен у делу 1.4), дефинише се као оквир живота одређених људи, припадника групе и културе, која им одговара и која их одређује и представља начин саопштавања те дефиниције другима.²⁷

3. Романипен је сет и универзалних и локалних културних чинилаца.

То значи да је осим разумевања универзалног важност усмерена и ка разумевању локалног, односно ка разумевању друштвено-културне стварности популације коју обухвата. Читање манифестација културе као специфичног система обичаја, веровања, образаца понашања, активности, итд. је „најбољи начин за разумевања посебности локалних

²⁵ Sabine Riedel, *Die Erfindung der Balkanvölker. Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration* (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2005), 20-27.

²⁶ Под културним есенцијализмом Ралф Грило [Ralph Grillo] подразумева систем веровања утемељен на конципирању људских бића као културних објеката, односно као носилаца неке културе лоциране у омеђеном свету која их дефинише и диференцира у односу на друге. Ralph D. Grillo, „Cultural essentialism and cultural anxiety,” *Anthropological Theory* 3, no. 2 (2003): 158. Замисао да одређена група људи поседује инхерентан, вечан квалитет према којем је могуће извршити категоризована груписања која су заснована на критеријумима као што су род, раса, народност, национално порекло, сексуална оријентација, прилично је проблематична јер слика данашњег света разложеног на круте оквире културно специфичних националних држава није ригидна па није могуће јасно разазнати границе којима се културни ентитети раздвајају један од другог.

²⁷ Lazarević Bajec i Maruna, *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost*, 61.

група и представља полазну тачку за развијање креативних нових идеја, циљева и модела будуће организације простора.²⁸

У односу на наведени теоријски контекст приступа културним чиниоцима који је постављен као оквир истраживања, издвајају се методолошке могућности њиховог тумачења у дискурсу архитектонског и урбанистичког пројектовања:

1. Културни чиниоци Романипена представљају базу оперативних података – експлицитно одређених културних компоненти којима се ромска култура одржала. Ти чиниоци конституисали су одређене обрасце понашања који су направили свој одраз у формирању, грађењу и уважавању архитектонског и урбанистичког простора ромских насеља. Наиме, репродукујући правилности Романипена наметнуте објективним условима и претходним искуствима у управљању свакодневним животом Рома, ентитет *Ромско насеље* има улогу ‘оператора’ који практично успоставља однос између просторног (физичког) и друштвеног система. За ромски микроенвајронмент ромолошка и социолошка истраживања налазе да ромска насеља представљају места најсигурније заштите Романипена, који се развијао као стратегија преживљавања заједнице и чија су начела присутна у свакодневним обрасцима понашања образовала два степена колективитета у начину живота београдских Рома. За степен колективитета породица и степен колективитета заједница, заснована је претпоставка (хипотеза истраживања) да су као такви утицали на реализацију физичких оквира становања, стамбених објеката и њиховог груписања у просторној целини ромских насеља. Ову претпоставку потврђује и чињеница да су посматрана насеља – слам, нехигијенска насеља, старе градске махале, трансформисана планска насеља и тачкасто становање – формирана и/или дограђивана на неизграђеном терену без утицаја струке, из потреба функционалне организације заједнице и одвијања активности свакодневног живота.

²⁸ Ibid., 61.

Слика 1.2: Дијаграм позиционирања културних чинилаца у релацији култура–простор

2. Чињеница да културни чиниоци представљају конструкцију подложну обликовању посредством утицаја локалног контекста, осветљава податак да Роми у Србији представљају посебну групу у односу на глобални поредак. Сретен Вујовић то и издваја напоменом да „ниједна етничка група није хомогена у свим својим ставовима и акцијама, па то важи и за мањинске групе, укључујући и ромску. И оне имају своја унутрашња разликовања, своје фракције идеолошке струје и покрете.“²⁹ Томас Актон [Thomas Acton] такође примећује да су Роми разједињен и слабо дефинисан народ који поседује више континуитет него заједништво културе. Појединци који имају исте претке и носе бреме *Цигана*³⁰ у пежоративном значењу, можда немају скоро ништа заједничко у начину живота, или језичкој култури.³¹ Роми су подељени у одвојене, мање више различите групе, од којих свака има своје етно-друштвене и етно-културне карактеристике. Полазећи од групе, као основне јединице можемо разликовати различите нивое хијерархије постојања ромске заједнице са одговарајућим облицима идентитета –

²⁹ Сретен Вујовић, „Роми и становање,“ у *Друштвене промене и положај Рома*, ур. Милош Мацура и Александра Митровић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1993), 56.

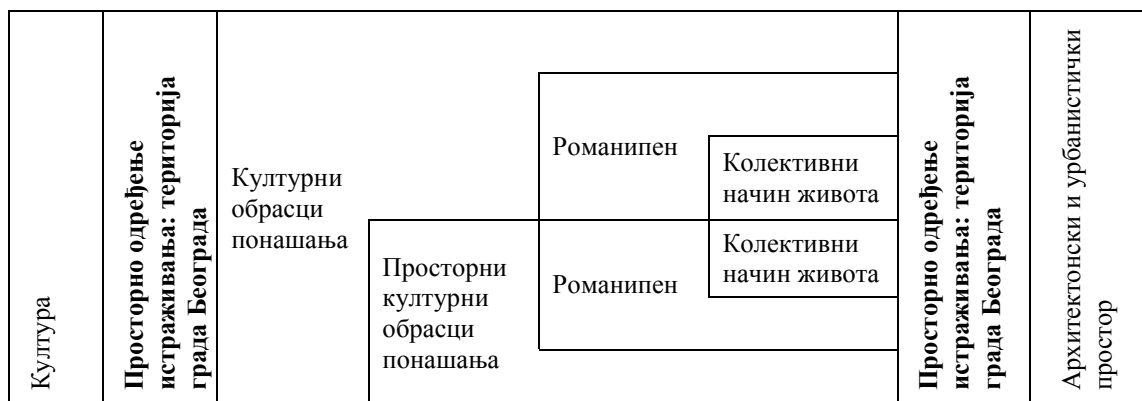
³⁰ Ромски народ је пре више деценија усвојио одлуку о томе да је једино исправно коришћење назива *Роми/Ромкиња/Ром*. У већини земаља, попут наше, временом се овај назив усталио и данас је политички некоректно употребљавати имена *Цигани/Циганка/Циганин*. Међутим у англосаксонском свету још је веома раширена употреба термина *Gypsies/Gypsy*, те је уобичајено да се они због веродостојности превода енглеских текстова задржавају. Dragoljub B. Đorđević, „Romi između multikulturalizma i interkulturalizma,“ *Kultura* 103-104 (2002): 13.

³¹ Thomas Acton, *Gypsy Politics and Social Change: The Development of Ethnic Ideology and Pressure Politics Among British Gypsies from Victorian Reformism to Romany Nationalism* (London, Boston: Routledge; Kegan Paul, 1974), 54.

групе, подгрупе, метагрупе – у зависности од бројних фактора од којих сваки од тих нивоа може да постане водећи и одлучујући фактор у укупној структури њиховог мултидимензионалног идентитета.³² Процеси формирања и развоја појединачне ромске групе нису херметички изоловани у границама заједнице, већ су у неодвојивој вези са процесима у друштву у којем се живи. Цео мозаик културе условљен је заједничким оквирима одговарајуће социјалне и политичке формације у којој Роми живе. Различити утицаји различитих фактора (економске, политичке, идеолошке, итд.) већинског друштва у којем живе, остављају траг на њих као заједницу и на заједничку структуру њихове културе. Посматрањем ситуација на републичком нивоу, закључено је да ни Роми у Србији нису хомогена већ хетерогена група. Ђорђевић и Тодоровић посебно наглашавају у своје и у име осталих социолога који се баве проучавањем живота и обичаја Рома да прихватају критичке примедбе да као социолози више не могу тако униформно говорити о ромском народу, већ се мора водити рачуна и о тим племенским разликама и спуштати се на микро ниво.³³ Овај смисао, опредељује просторно одређење предмета истраживања на ромска насеља настањена Ромима који имају статус грађана у Београду са сталним боравиштем, и који у Београду обитавају преко педесет година. Време проведено у окружењу већинске, не-ромске културе резултирало је извесну културну мешавину која формулише трагање за оствареним код београдских Рома.

³² Elena Marushiakova and Vesselin Popov, „Roma Identities in Central, South-Eastern and Eastern Europe,” u *Roma Identity*, eds. Hristo Kyuchukov and Ian Hancock (Prague: NGO Slovo 21, 2010), 40.

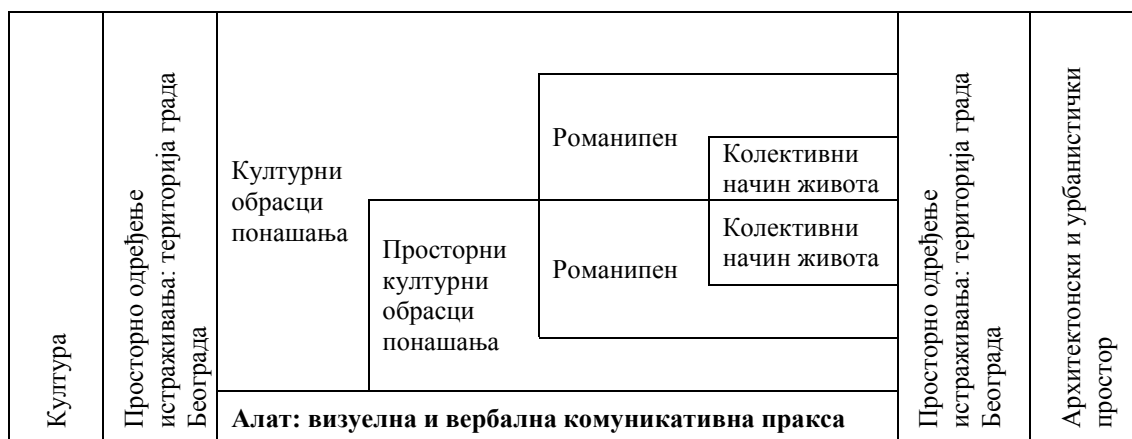
³³ Ђорђевић, „Социолошки приступ ромској култури,” 64.

Слика 1.3: Дијаграм позиционирања просторног одређења предмета истраживања у релацији култура–простор

3. Неговање локалног, у дискурсу архитектуре и урбанизма, односи се на неговање разноликости начина живота као културних вредности везаних за модалитете или модулације свакодневног живота. Избегавање унификације коју доноси глобализација свакако не подразумева пасивно осматрање животних стилова одређених културних група већ инсистира на активном дијалогу и помоћи заједницама у препознавању потреба, проблема, недостатака, предрасуда. Респектовање локалних чинилаца културне мешавине на начин примењив у архитектонском и урбанистичком пројектовању, значи да професионално деловање у простору културних заједница захтева одређену интеракцију са резидентима, јер се за идентификацију и разумевање простора условљеног понашањем, интеракција сматра неопходном кариком. Један од уобичајених инструмената који се у том контексту развио је пројектовање уз партиципирање тј. учешће локалне заједнице. Ова врста пројектовања, подразумева упознавање локалне заједнице и утврђивање њихових потреба и циљева (жеље и жудње) кроз визуелну и вербалну комуникацију и заједничко преиспитивање културних образаца и њихових манифестација у простору. Тек након интеракције са локалном заједницом, могуће је направити професионални искорак даље – развијање адекватних принципа будућих реализација архитектуре које би биле и иновативне али и дозвољене у артикулационом систему локалне заједнице.

Комуникативна пракса обезбеђује и да се анализом не пропусти многе постојеће вредности, значења и симболи простора условљени културом експлицитно дефинисани онако како их виде становници и корисници (а не професионалци). Ова процедура, како наводе Лазаревић Бајец и Маруна, умногоме мења приступ професионалног деловања јер за разлику од традиционалног приступа – тражење решења – сугерише синтезу између приступа усмереног на разумевање и разрешавање проблема.³⁴ У том смислу, истраживање не представља само прикупљање чињеница у коментаторском маниру за њихову цитатолошку примену, већ претпоставља концептуалну продукцију креативних идеја за реструктурирање проблема чињеницама. Упознавање са локалним карактеристикама заједнице, према Лазаревић Бајец и Маруни, такође обезбеђује да се избегне вештачко одржавање свих историјских културних посебности које припадају другим временима и другим односима, већ да се критички могу процењивати квалитети који се могу искористити као ресурси за савремене процесе развоја градова.³⁵

Слика 1.4: Дијаграм позиционирања додатних истраживачких алата проистеклих из релације култура–простор

³⁴ Lazarević Bajec i Maruna, *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost*, 127.

³⁵ Ibid, 62.

1.4 Контекстуализација појма *културне мешавине*

Мањинске заједнице, дакле, у различитим урбаним подручјима развијају специфичне културне одреднице које обухватају традиционалне карактеристике културних образаца, али у одређеној мери одржавају и интеграцију са друштвеним окружењем стварајући нове квалитете у тој размени. Ти процеси утичу на промене у животним стиливима односно културним обрасцима, развијајући нове хибридне. Културна мешавина представља реализацију утицаја контекста на ‘основну културу’. Те разнолике реализације културе настале у процесу интеркултуралне комуникације имају и нове културне обрасце које опет треба препознати и повезати са простором и физичким формама. Како Лазаревић Бајец и Маруна резимирају „формирају се нове заједнице које траже другачије просторне облике, односно просторна решења која одговарају новим животним стиливима.“³⁶

Нови културни обрасци такође подразумевају несвесно понављање истих маневара понашања у којима се појединац осећа сигурним. Интерпретација информација која усмерава деловање (па и просторно) како Кристијан Норберг-Шулц наводи потакнута је меморијом која настаје као производ непосредних осећаја али и сећања на раније доживљаје.³⁷ Британски историчар Рафаел Семјуел [Raphael Samuel] подсећа да меморија није пасивна, архив слика из прошлости, већ је она динамична, развија се са онима који се сећају; она је креативна, укључује брисање и спајање, интегрише оно што је у оригиналу могло бити другачије; оживљава полузаборављено и на тај начин продукује слике јасније од реалности.³⁸

Колективна културна меморија

Концепт колективне културне меморије³⁹ може се дефинисати у два гранична поља: у пољу ‘комуникативне’ или ‘свакодневне’ меморије и у пољу науке које

³⁶ Lazarević Bajec i Maruna, *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost*, 125-6.

³⁷ Norberg-Sūlc, *Egzistencija, prostor i arhitektura*, 24.

³⁸ Raphael Samuel, *Theatres of memory* (London: Verso, 1996): х цитирано у Nada Lazarević Bajec i Marija Maruna, *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009), 92.

³⁹ Концепт колективне или друштвене меморије поставио је француски филозоф и социолог Морис

нема карактеристике меморије које се односе на колективни аутопортрет.⁴⁰ Комуникативна или свакодневна меморија представља варијетет колективне меморије који се ексклузивно преноси свакодневном комуникацијом односно који се конституише кроз праксу оралне историје. Таквом праксом стиче се прецизнији увид у квалитете свакодневне форме колективне меморије. Најбитнија одлика комуникативне меморије је временско ограничење, које досеже не даље од осамдесет до сто година (код Рома је то 4 до 5 генерација), што подразумева да она нема фиксне тачке које би је везале за даљу прошлост (фиксност се остварује кроз културну форму, стога је изван неформалне свакодневне меморије). Овим начином комуникације који се заснива на комуникацији са другим, свака индивидуа компонује меморију која је и друштвено посредована и повезана са групом. Ти други не представљају било коју групу људи, већ конкретну групу која конституише свој колективитет кроз једноставну слику своје прошлости.

Сам концепт комуникативне меморије која се гради оралном праксом, кључан је за упознавање и сазнавање актуелних атрибута ромске културе. Ен Сатерленд [Anne Sutherland] наводи да је орална историја доминантни тип очувања трагова прошлости код Рома нарочито породичних информација јер о том аспекту нема писаних докумената.⁴¹ Живота Урошевић наводи да реч ‘обичај’ не постоји у ромском језику, али да све облике понашања који се традицијом преносе, Роми тумаче речима „наши стари су тако радили и ми радимо тако. Тако треба да буде“⁴².

Други пол културне меморије који је повезан са науком, дистанциран је од свакодневнице. У том контексту, културна меморија има фиксне тачке и њен хоризонт не зависи од пролазности времена. Те фиксне тачке представљају

Албваш [Maurice Halbwachs], када је оквир посматрања са биолошког померио на културни. Он је сматрао да оно што чини појединца припадником одређеног друштва и културе, нису резултати филогенетичке еволуције, већ су резулти социјализације и обичаја. Халбваш је тврдио да једном проживљена комуникација у форми објективизираних културе било као текст, слика, кућа, па чак и пејзаж, губи групну повезаност и савремене референце и карактер тих знања нестаје као колективна меморија – меморија се трансформише у историју. Maurice Halbwachs, *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective* (Paris: PUF, 1941), citirano u Jan Assmann and John Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity,” *New German Critique* no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring - Summer, 1995), 128, <http://www.jstor.org/stable/488538?seq=4> (приступљено 31. 5. 2014).

⁴⁰ Assmann and Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity,” 126.

⁴¹ Anne Sutherland, *Gypsies: The Hidden Americans* (London: Tavistock, 1975), 263.

⁴² Живота Урошевић, *Традиција и култура Рома* (Бор: Пројекат DILS/REF „Образовна инклузија“ Рома „Једнаки смо у образовању.“ и QWERTY, 2011), 61.

преломне догађаје из прошлости који се изражавају и одражавају културним формама у виду текстова, споменика, институционалном комуникацијом, свиме што чува знање из којег група црпи свест о јединству. Она такође, како Асман [Jan Assmann] и Чапличка [John Czaplicka] наводе, представља и полигон за реконструкцију јер ниједна меморија експлицитно не може да сачува прошлост. Овај пол културне меморије опстаје по принципу реконструкције и њено сазнање увек је повезано са актуелним, савременим тренутком.⁴³ У том контексту, последњих деценија Роми су тражили пут да артикулишу и да дефинишу национални идентитет на начин како је то учинила већина савремених народа. Настојећи да у структуру националног идентитета уткају елементе који ће најбоље репрезентовати колективни дух нације, Ромски интелектуалци су се позивали на традиционалне одреднице, али и на неке нове, којима до сада није поклањана пажња у расправама. Горан Башић наводи да Ромски интелектуалци указују на вредносни систем на којем би требало да почива конструкција националног идентитета Рома. Међутим, упркос покушајима да створе јединствен национални програм и да око њега окупе интелигенцију, Роми још увек нису успели да превазиђу унутаргрупне поделе и баријере које су у вези са језичком, племенском и конфесионалном припадношћу.⁴⁴

У контексту истраживања, наведене чињенице појачавају значај експлицитне интеракције са локалном заједницом како би предочавање кодекса заједничког живота који управљају ромском заједницом било могуће. Кристијан Норберг-Шулц то формулише речима да се „конкретан простор развијеног човека мора посматрати у његовој целовитости укључујући и догађаје који се у њему доживљавају. Јер посебни квалитети тог простора, његов распоред и ред одражавају се и изражавају кроз субјекте који га доживљавају и станују у њему.“⁴⁵ Такође, концепт комуникативне меморије појачава и важност просторног одређења предмета истраживања, јер Роми у истраживаним насељима у Београду станују оквирно 60–70 година колико досеже и временско ограничење комуникативне меморије, која је код Рома услед недостатка документарних

⁴³ Assmann and Czaplicka, „Collective Memory and Cultural Identity,” 129-30.

⁴⁴ Bašić, *Politička akcija: Romski pokret i promene*, 14.

⁴⁵ Norberg-Sulc, *Egzistencija, prostor i arhitektura*, 26.

текстова кључна како за њено преношење у оквиру заједнице, тако и ван, за упознавање и сазнавање актуелних атрибута Романипена и његових остварених рефлексија на простор.

Глава 2

Досадашњи приступ пракси решавања проблема становања Рома у Србији

Продубљивању сазнања о чињеницама ромског становања и формирање програмских начела за операционализацију у тој форми као тежишту рада, примарно се приступа из позиције архитектонског и урбанистичког пројектовања. Међутим, тренутно решавање питања становања социјално угрожених Рома и стратешки принципи решавања налазе се изван пројектантске струке. Тема становања социјално угрожених Рома, субјекат је стратешке двојности дискурса правних оквира и социјалне политике – у постизању становања одговарајућег стандарда и друштвеног третмана Рома као ‘европске мањине’. Њихова креација и примењивост одговарајућа је за концепт доживљаја савременог друштва као културно плуралног.

Паралелни стратешки токови		
Становање одговарајућег стандарда	Роми као ‘европска мањина’	Друштво као културно плурално

Слика 2.1: Дијаграмски приказ тема паралелних стратешких токова

Следећи стратешке токове, неопходно је успоставити међусобни однос фактора који уоквирују могућности реализација те контекстуализовати места могућих додира са резултатима истраживања.

2.1 Одређивање стандарда становања

У националном правном оквиру, Роми су сврстани у категорију социјално угрожених и лако повредивих група које због економских, социјалних и других разлога и ограничења не могу на тржишту и по тржишним условима да задовоље своје стамбене потребе. Њима, дакле, закон обезбеђује подршку државе у

остваривању становања одговарајућег стандарда које се обезбеђује за ту групу и категорију становништва.

Србија је, у оквиру Државне заједнице Србија и Црна Гора, 2003. године примљена у чланство Савета Европе. Приликом пријема наведена је на усвајање читавог низа докумената који се односе на потребу обезбеђивања адекватног смештаја те је Србија преузела обавезу да до 2005. године ратификује ревидирану *Европску социјалну повељу*⁴⁶. Европска социјална повеља наводи да свака држава има обавезу да обезбеди приступ одговарајућем и доступном стану, односно приступ становању адекватног стандарда као и обезбеђивање финансијске доступности⁴⁷ становања лицима без одговарајућих средстава.⁴⁸ Такође се Повељом инсистира на предузимању мера у обезбеђивању права на заштиту од сиромаштва и друштвене сегрегације, чиме се у ширем смислу употпуњују *Општа декларација о правима човека* (1948) и *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима на становање* (1966), тј. на одговарајући животни стандард.

Укључивање права на становање у међународна документа условило је и промену дефинисања стандарда становања. Уместо или осим квантитативних, односно мерљивих исказа као што су број соба, површина, технички и хигијенски стандарди, уводе се квалитативни атрибути које није могуће измерити. Сходно томе се и дефиниција стандарда становања одређује атрибутима: примерено, пристојно, приступачно, одговарајуће, доступно, адекватно, субстандардно итд.

⁴⁶ Допуњена Европска социјална повеља (1996) која је ступила на снагу 1999. године, постепено замењује текст иницијалне Повеље из 1961. године.

⁴⁷ Процедурално, Европски савез социјалног, задружног и јавног становања [European Federation of Social, Cooperative and Public Housing – CECODHAS Housing Europe] наводи да је приступ социјалном становању контролисан успостављеним правилима расподеле која погодују домаћинствима са потешкоћама у налажењу смештаја на тржишту, као и да омогућава становање по цени испод тржишне циљној групи угрожених особа. European Commission; DG for Employment, Social Affairs and Inclusion, *Study on Social Services of General Interest: Final report*, October, 2011, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=social%20services%20of%20general%20economic%20interest%20social%20housing%20teller&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fsocial%2FblobServlet%3FdocId%3D7688%26langId%3Den&ei=tA6XUd_vHA83ptQa99oGYBQ&usg=AFQjCNFDoY_7qBw1IZa70_QqZo1lmzRe5w&bvm=bv.46751780.d.Yms.10 (приступљено 31. 8. 2014).

Владимир Милић објашњава да се социјално становање заснива на партнерству јавног, приватног и непрофитног (невладиног) сектора. Владимир А. Милић, *Урбанистички аспекти социјалног становања* (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006), 30.

⁴⁸ Savet Evrope, *Evropska socijalna povelja*, 1961.

што подразумева да се на националном, државном односно регионалном нивоу операционализују ове одреднице и учине мерљивим.

Мапирање атрибута становања Рома

Услови становања Рома, настали су као последица једног зачараног круга сиромаштва у којем општа ускраћеност провоцира лоше образовање, самим тим слабу могућност запошљавања без којег се не може адекватно приступити систему социјалне и здравствене заштите, а то све подразумева сиромаштво и низак друштвени статус. Квалитети животних услова у ромским насељима разликују се од региона до региона, али је уопштено да су нижи од услова у којима живи већинска не-ромска популација.

Европски центар за права Рома [European Roma Rights Center – ERRC] спровео је експлицитно истраживање на подручју Републике Србије у периоду 2009–2010. године, усмерено ка одређивању атрибута стандарда становања Рома. Добијени резултати квалификују услове становања Рома као знатно испод стандарда који су додатно отежани присилним деложацијама које резултирају пресељењем ромских породица у такође неадекватни стамбени смештај, без надокнаде или помоћи деложираним особама.⁴⁹ Насеља у којима Роми живе окарактерисана су правно нерегулисаним статусом, недовољном опремљеношћу инфраструктуром, пренасељеношћу, генерално сиромашним окружењем и великом удаљеношћу од основних друштвених садржаја и сервиса. Недостатак припадајуће инфраструктуре због које изостају савремени облици санитарних просторија у оквиру куће, један је од главних уочених проблема становања Рома, који се односи на избор атрибута стандарда становања. Други велики проблем везан је за пренасељеност просторија односно куће, који последично утиче на психо-физичко здравствено стање и повећани ризик од пожара и других незгода у домаћинству.

⁴⁹ European Roma Rights Centre, *Parallel Submission by The European Roma Rights Centre to the Committee on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination on Serbia for its consideration at the 78th session from 14 february to 11 march 2011*, Januar 2011, без пагинације, http://www2.ohchr.org/english/bodies/cehd/docs/ngos/ERRC_Serbia78.pdf (приступљено 10. 8. 2014).

У том контексту је Европски центар за права Рома на основама истраживања Развојног програма Уједињених нација [United Nations Development Programme], пројеката који се односе на посматрање дискриминације националних мањина [The European Union Minorities and Discrimination Survey], пројеката који се односе на посматрање здравствене заштите Рома [European Union Roma Health Survey] као и осталим релевантним извештајима Европског центра за права Рома спроведених и у Србији и у региону, објавио резултате истраживања о условима живота Рома у Албанији, Босни и Херцеговини, Македонији, Румунији, Србији, Словачкој и Црној Гори на основу којих је закључено да Роми, у поменутим државама, уз извесне варијације у карактеристикама, имају исте (не)услове становања, односно, живе субстандардно.⁵⁰

У *Националној стратегији социјалног становања у Србији*, у којој је прихваћена и примењена Европска типологија бескућништва и стамбене ексклузије [European Typology on Homelessness and Housing Exclusion – ETHOS]⁵¹ према којој су Роми на основу препознате животне ситуације⁵² – *Становници*

⁵⁰ European Roma Rights Centre, *Standards do not apply: Inadequate housing in Romani communities* (Budapest: European Roma Rights Centre, 2010), 7.

⁵¹ Европску типологију бескућништва и стамбене искључености (ETHOS) развила је FEANTSA као средство за побољшање разумевања и мерење бескућништва у Европи, као и обезбеђивање заједничког начина комуницирања у интернационалној размени на тему бескућништва. Ова типологија је покренута 2005. године, а користи се за различите намене - као оквир за дебату, у сврху прикупљања података, праћење сврхе; ETHOS је развијен кроз преглед постојећих дефиниција бескућништва и покушава да покрије све животне ситуације наметнуте разним облицима бескућништва широм Европе. Видети: FEANTSA, „ETHOS Typology on Homelessness and Housing Exclusion,“ <http://www.feantsa.org/spip.php?article120> (приступљено 26. 6. 2014).

Иако Европска мрежа експерата за друштвену инклузију сматра да ETHOS типологију треба распрострањено користити како би се подигао ниво компарација бројних животних ситуација наметнутих бескућнишвом, бројни експерти је истовремено управо због те ширине критикују као не нарочито употребну јер се њом мапира проблем, али је за оперативну употребу у практичним политикама одређивања минималних стандарда становања сматрају прешироком. Eurofound, *Living conditions of the Roma: Substandard housing and health*, 2012, 7, <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/efl2021.htm> (приступљено 28. 6. 2014).

⁵² ETHOS типологија на основу препознатих животних ситуација успоставља шире класификације као оперативне категорије смештене у једну од четири концептуалне групе (без скровишта, бескућништво, несигурно становање и неадекватно становање) према којој су Роми на основу препознате животне ситуације – *Становници нехигијенских ромских насеља, подигнутих на земљишту у својини других лица смештени у оперативну категорију Људи који живе у неуобичајеним или привременим структурама* која одговара концептуалној категорији неадекватно становање. Hugh Frazer and Eric Marlier, *Homelessness and housing exclusion across EU Member States. Analysis and suggestions on the way forward by the EU Network of independent experts on social inclusion* (Brussels: European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, 2009) и Влада Републике Србије, *Национална стратегија социјалног становања*, 15-17, http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678 (приступљено 7.

нехигијенских ромских насеља, подигнутих на земљишту у својини других лица мапирани у категорији – неадекватно становање⁵³.

Универзална дефиниција субстандардног становања на европском нивоу не постоји због економских, политичких, културних, географских, друштвених и других разлика, навика, стилова живота, градитељског наслеђа и традиција између држава које узрокују и различиту перцепцију овог проблема. Независна мрежа експерата Европске уније у области друштвене инклузије наводи да више од половине држава чланица нема ни званичну дефиницију бескућништва или стамбене ексклузије док је тек мали број земаља усвојио шире дефиниције надовезујући се на ETHOS типологију којом се само мапира проблем.⁵⁴

У недостатку нормативног правног акта на великим организацијама које се баве овим проблемом као што су Уједињене нације, Европски савез организација које раде са бескућницима [European Federation of National Organisations working with the Homeless – FEANTSA], Унапређивање упоредних квантитативних истраживања интеграције миграната и мањина у Европи [Promoting Comparative Quantitative Research in The Field of Migration and Integration in Europe – PROMINSTAT] и другим је терет да на основу прегледа постојећих дефиниција адекватног становања као стамбене другости настоје да формулишу универзалне (или да се приближе универзалним) сетове критеријума и/или индикатора (који се састоје од података те се на основу њих могу вршити оцењивања, класификације, процењивања и предвиђања) становања на основу којих би се одредили минимални стандарди које простор намењен становању треба да испуњава.

2. 2013).

⁵³ На основу те констатације, као један од конкретних циљева Националне стратегије социјалног становања односи се на унапређење услова становања становника субстандардних насеља. У даљем тону препорука усмереним ка изналажењу што креативнијих решења како би се повећала разноврсности и повољност стамбених образаца, уз искоришћавање свих расположивих ресурса, Стратегијом се предвиђа примена више програмских модела социјалног становања, од којих се Роми као могући корисници помињу у моделу Прибављање станова за становање у програмима социјалне заштите, односно, Унапређење услова становања у личној својини кроз различите програме финансијске подршке. Видети у Влада Републике Србије, *Национална стратегија социјалног становања*, 16-18.

⁵⁴ Eurofound, *Living conditions of the Roma: Substandard housing and health*, 7.

Одређење индикатора *адекватно становање* – почетак решавања проблема

Један од првих докумената који је започео промоцију права на адекватан стан јесте *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима*, који је 1966. године усвојила Генерална скупштина Уједињених нација. Генералном одредбом бр. 4 Уједињених нација *Право на адекватно становање* донетом 1991. године, формирана је листа универзалних карактеристика адекватног становања која подразумева:

- Правну сигурност поседа односно заштиту од принудног исељења, узнемиравања и других претњи
- Распоживост услуга, материјала, објеката и инфраструктуре која укључује приступ природним и заједничким ресурсима, здраву пијаћу воду, енергију за кување, грејање и осветљење, санитацију и прање, одлагање смећа, канализацију и приступ хитних служби
- Финансијску приступачност којом је обезбеђено да трошкови повезани са становањем не угрожавају остваривање других основних потреба;
- Пружање заштите од хладноће, влаге, топлоте, кише, ветра или других претњи здрављу, опасности и болести
- Употребну приступачност у смислу испуњавања потреба хендикепираних
- Погодну локацију која подразумева прописну удаљеност од извора загађења
- Културну адекватност којом се омогућава изражавање културног идентитета.⁵⁵

На основама постављених одредница адекватног становања, прегледа литературе, података потребних за процену становања и стамбених образаца имиграната и мањинских група PROMINSTAT је формулисао основне индикаторе адекватног становања⁵⁶ који су постали уобичајени водич за организације које се баве проблемима становања Рома:

⁵⁵ Ibid., 6.

⁵⁶ Индикатори становања које је набројао PROMINSTAT као резултат рада на пројектима који се баве квантитативним истраживањима интеграције миграната и мањина у Европи и студијама

1. Доступност становања

Доступност становања односи се на омогућавање процедуралног приступа становању. Резултати бројних истраживања указују на чињеницу да мањинске групе наилазе на посредне или непосредне тешкоће у приступу свим облицима становања. Очигледно је да недостатак финансијских средстава тај приступ лимитира, нарочито у приватном сектору. Међутим, посредну препреку представља дискриминација на тржишту некретнина, као и остали облици дискриминације приликом пружања финансијских услуга који последично онемогућавају приступ адекватном становању. Стамбени простор се сматра основном људском потребом и његову доступност неопходно је првенствено обезбедити како би се остварила интеграција у другим доменима.

које се уско односе на проблеме становања, уобичајени су и основни водич за заједничку транснационалну комуникацију у извештавању институција које се баве проблемима угрожених група међу којима су Роми те су, сходно теми рада и контексту истраживања схваћени као релевантни.

Индикаторе субстандарног становања испитују и друге организације. На основама постављених одредница адекватног становања, субстандардно становање дефинисала је и агенција Уједињених нација за људска насеља УН-Хабитат [UN-Habitat], као 'слам домаћинство' у којем станује група индивидуа под истим кровом и којима недостаје неки од услова: приступ пијаћој води, приступ адекватним санитарним просторијама, довољно животног простора, трајност куће, сигурност сталног места боравка. Eurofound, *Living conditions of the Roma: Substandard housing and health*, 10.

Такође, на основама *Права на адекватно становање*, настале су и друге оперативне дефиниције, засноване по принципу суплементарности које помажу у формулисању критеријума и/или индикатора за одређивање минималних стандарда становања. Нпр. дефиниција Статистичке службе Уједињених нација, најпре објашњава појам конвенционалног становања као простора лоцираног у објектима од трајног материјала, са засебним улазом с улице или другог простора, намењеног становању само једне породице. UN Department of Economic and Social Affairs, *Principles and recommendations for population and housing censuses* (New York: United Nations Statistics Division, 2008), 192-194. А потом као одступање, формирана је дефиниција неформалног становања, које Уједињене нације дефинишу као стамбене јединице којима недостају многе особине конвенцијалног становања те нису погодне за становање људи. Ова дефиниција подразумева и класификује неформално становање у три подкатегорије: становање у импровизованим јединицама изграђеним од отпадног материјала; становање у објектима од трајног материјала који нису намењени становању (осим ако нису накнадно адаптиране за то) и становање у другим јединицама неформалног становања као што су природна склоништа. United Nations Economic Commission for Europe – UNECE, *Conference of European statisticians Recommendations for the 2010 censuses of population and housing* (New York and Geneva: United Nations, 2006), 129-155.

Важно је напоменути да иако се тежи универзализацији, због поменутих међудржавних разлика, Статистичка служба Уједињених нација, ради формирања одговарајућих извештаја и упоредивих анализа о оствареном квалитету становања, у појединим државама користи различите дефиниције и категорије квалитета становања и одговарајуће, крајње конкретне индикаторе у смислу површине, односа броја соба и чланова домаћинства, снабдевености водом, струјом, одвода отпадних вода, легалности изградње, процене примењених грађевинских и хигијенских стандарда приликом градње итд.

2. Финансијска приступачност становања

Финансијска приступачност подразумева да адекватан смештај треба да буде финансијски приступачан за све друштвене групе. То подразумева да домаћинства треба да буду у стању да финансирају основне трошкове становања, одржавања станова и основне комуналне услуге, као и структурно одржавање и адекватно одржавање унутрашњости стамбеног простора.

3. Угодност

Индикатор угодности односи се на чињеницу да адекватан смештај треба да одговара потребама станара у смислу одговарајуће просторности. Одговарајућа просторност за све чланове домаћинства подразумева да величина и распоред просторија треба да одговарају величини и структури домаћинства која су најчешће проширене породице.

4. Задовољавајућа стамбена јединица

Задовољавајућа стамбена јединица подразумева да је конструктивно стабилна, прописно изолована и опремљена основном инфраструктуром као што су канализација, водовод, струја, грејање. Такође адекватан смештај је и онај који задовољава потребе хендикепираних. Поседовање адекватног стана, такође је један од кључних индикатора који омогућавају остваривање процеса интеграције у другим доменима.

5. Сигурност закупа

Сигурност закупа треба да обезбеди сваку врсту заштите од принудног исељења, узнемиравања и других претњи које би се на то односиле.

6. Начин/тип становања

Начин становања представља индикатор који је тесно повезан са придевом адекватан, најпре у контексту културне адекватности која се односи на омогућавање изражавања навика у начину и стилу живота. Правилним

перципирањем и реинтерпретирањем образаца насеља може се евидентирати а потом и остварити погодно становање у овом контексту.

7. Просторна сегрегација

Просторна сегрегација представља стамбену изолованост од другог градског стамбеног ткива. У кључу физичке удаљености, адекватан резиденцијални простор требало би да буде задовољавајуће близу мрежама јавног градског превоза, радним местима, здравственим и образовним објектима. Неадекватна удаљеност у том смислу, негативно се одражава на процес интеграције.

Са друге стране, просторна сегрегација у смислу изолације концентрисаних рањивих група, често има бројне позитивне исходе за јачање и одржавање друштвених и културних односа заједнице, који су често и једини делотворни механизми борбе против неједнакости и дискриминације.⁵⁷

С обзиром на вишеструку комплексност теме просторне сегрегације, проучавања у смеру доношења конкретних одлука, како Саскија Сасен [Saskia Sassen] наводи морала би бити софистициранија како би отворила могућност раздвајања дејства локалне четврти од институционалних и индивидуалних дејстава у условима различитих вредности друштвеног контекста као променљиве варијабле.⁵⁸

8. Трендови стамбене мобилности након одласка из иницијалног насеља – интеракција са окружењем

Овај критеријум односи се на постизање задовољавајуће интеракције са окружењем. Трендове стамбене мобилности након одласка из матичне насеобине у другу представља индикатор којим се инсистира на праћењу уклапања посматране групе у ново окружење. Временска димензија се неправедно

⁵⁷ Maria Lucinda Fonseca, Jennifer McGarrigle and Alina Esteves, *Working Paper No. 06: Possibilities and limitations of comparative quantitative research on immigrant's housing conditions*, April 2010, 24-25.

⁵⁸ Saskia Sassen, „O globalizaciji i formiranju novih prava na grad,“ u *Urbana sociologija*, ur. Sreten Vujović i Mina Petrović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 207.

занемарује иако је процес интеграције у урбано стамбено ткиво динамичан процес.⁵⁹

Индикатори угодност и начин/тип становања препознати су као места контакта резултата истраживања са могућностима њихове примене у постизању адекватних услова становања. Наиме, успостављање минималних програмских величина које простор намењен становању Рома треба да задовољава потребно је да је у корелацији са реинтерпретирањем типолошких образаца насеља како би континуитет у изражавању навика у начину и стилу живота омогућио комплексније угодно становање.

2.2 Роми као ‘европска мањина’

У оквирима социјалне политике Роми су окарактерисани као високо депривирана етничка заједница, специфичног животног стила који им онемогућава остваривање права, или их при чину остваривања гура у врсту тихе асимилације с већинским становништвом и његовим животним стилем кроз прилагођавање крутим институционално-административним оквирима.⁶⁰ Да би се овакво стање превазишло, међународне, владине и невладине организације дефинисале су низ докумената који указују на нужност да сви пројекти, па и они који се односе на становање, не треба да подстичу етничку и/или расну сегрегацију.

Савет Европе је резолуцијом 1203 из 1993. године, називајући Роме ‘истинском европском мањином’, определио Европску унију да путем правних и институционалних мера створи друштвени простор који ће Роми препознати као своју домовину. Такође је 1995. године установљена и стручна група за Роме – Комитет експерата за Роме и Чергапе [Committee of Experts on Roma and Travellers] као тело које је одговорно за разматрање ситуације Рома и Чергара у Европи на редовној основи. Један од првих искорака у побољшању услова

⁵⁹ Fonseca, McGarrigle and Esteves, *Working Paper No. 06: Possibilities and limitations of comparative quantitative research on immigrant's housing conditions*, 3-5.

⁶⁰ Novak Jagoda, „Romska zajednica i međunarodne institucije: tek relativan uspjeh zaštite ljudskih manjinskih prava,“ *Migracijske i etničke teme* 20 (2004): 404.

становања Рома је био и Нацрт препорука за унапређење услова становања Рома и Чергара у Европи. Даљу операционализацију препорука, развијањем стратешких праваца националних политичких акција спроводи и Организација за сарадњу и безбедност у Европи ОЕБС [OSCE], која је у ту сврху у оквиру Канцеларије за демократизацију и људска права [ODIHR] установила и посебну организациону јединицу Тачку контакта за питање Рома и Синта [Contact-Point for Roma and Sinti Issues]. Акциони план за побољшање ситуације Рома и Синта у оквиру подручја које покрива ОЕБС, као основне препоруке за даљу разраду активности у области унапређења становања и услова живота наводи неопходност да се оформе институционални механизми везани за разрешавање имовинских права, решавање питања власништва и регулисање правног статуса Рома и Синта који живе у околностима нерешеног имовинског статуса; да се Роми и Синти укључе у процесе креирања стамбених политика, као и изградњу, санацију и/или одржавање јавних стамбених пројеката чији ће бити корисници уз обавезно вођење рачуна да стамбени пројекти не подстичу етничку и/или расну сегрегацију, те да се промовише кооперативна стамбена шема за ромску заједницу и обезбедити одговарајућу обуку за одржавање тих објеката.⁶¹

На националном нивоу, додатни основи политичке акције афирмације Рома у Европи црпе се из Директиве 2000/43/ЕЦ Европске уније о имплементацији принципа једнаког третмана лица различитог расног или етничког порекла који укључује и становање, јер садржи стандарде права које чланице уније, као и земље кандидати, морају гарантовати припадницима националних мањина.

Савезна Република Југославија је у фебруару 2002. године усвојила Закон о заштити права и слобода националних мањина којим се предвиђа заштита појединачних и колективних права која се гарантују лицима која припадају националним мањинама. Ромима, које овај закон посебно спомиње, дат је званичан статус националне мањине и они су обухваћени заштитом која се даје овим законом. Како би се омогућила имплементација Закона, тадашње Савезно министарство за националне и етничке заједнице је, уз консултације и међународну подршку у складу са препорукама Савета Европе о усвојеној

⁶¹ OSCE, „Action plan on improving the situation of Roma and Sinti within the OSCE Area,” *PC Journal*, no. 479, Agenda item 4 (2003): 7, <http://www.osce.org/odihr/roma> (приступљено 16. 8. 2014).

политици према Ромима и Чергарима, израдило документ *Нацрт стратегије за интеграцију и давање нових овлашћења Ромима*. Јануара 2005. године, Влада Републике Србије је усвојила Националне акционе планове за унапређивање положаја Рома у областима образовања, запошљавања, становања и здравства, како би Србија испунила услов и приступила регионалној иницијативи 'Декада инклузије Рома 2005-2015'.

Тим поводом, у области становања, радна група Министарства за капиталне инвестиције је за имплементацију Акционог плана за унапређење положаја Рома у области становања формирала експертску групу за израду Смерница за унапређивање и легализацију ромских насеља које представљају веома детаљна стручна усмерења локалним самоуправама у вези са начинима унапређивања ромских насеља.

Потписивањем *Декларације Декаде инклузије Рома 2005-2015* Влада Републике Србије донела је документ *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*. Побољшање којем се у Стратегији тежи односи се на обезбеђивање легалног коришћења стана и поседа у свим аспектима, омогућавање здравог живота породице и појединца, олакшање живота жене и детета, обезбеђивање адекватних услова за очување етничког и културног идентитета, уз неговање културе становања каква је прихваћена у целини друштва. Такође све мере које се односе експлицитно на становање, треба да буду повезане и подстакнуте свеобухватним приступом у борби против искључености Рома (испраћене подршком у области образовања, запошљавања, здравствене заштите) и развијањем интеркултуралне комуникације између Рома и не-Рома.⁶²

У том кључу стратешки принципи који имају своју рефлексију у дискурсу архитектонског и урбанистичког пројектовања принципијелно се подударају у наводима да је потребно и неопходно пуно учешће Рома у процесу побољшања услова становања (у формулисању стамбене политике, дефинисању програма и пројеката за унапређивање насеља и стамбеног простора и др.) како би процес решавања стамбене ситуације био одговарајући за начин живота који је Ромима прихватљив. То не значи задржавање постојећег стања, већ подразумева

⁶² Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији* (Београд: Министарство за људска и мањинска права, 2010), 19-20.

постављање смерова за унапређење насеља и побољшање услова живота у њима како би се ромска насеља интегрисала у друштвени систем града.

2.3 Експанзија културних чинилаца у друштвеној реалности

Концепти освешћивања културних разлика (нпр. употребом и наглашавањем одредница ‘културни идентитет’, ‘културна права’, ‘политике разлике’, ‘признавање различитости’ и сл.) учинили су да концепт ‘културе’ постане један од кључних у бројним областима јавних политика савременог живота. Експанзија концепта културе веома је комплексна појава и сагледано кроз стратегије које се тичу решавања становања социјално угрожених Рома и политички је неизбежан концепт. Као идеја налази се изван струке архитектонског и урбанистичког пројектовања али се догађа као прелудијум у одређеним струковним манифестацијама. Због интердисциплинарног приступа теми и могућим рефлексијама у дискурсу архитектонског и урбанистичког пројектовања (у решавању питања становања социјално угрожених Рома) потребно је контекстуализовати референтне концепте експанзије културе у савременом друштву.

Интеграција

Као алтернатива асимилационој политици, с циљем промоције вредности, једнакости, толеранције, према мањинским културним групама и у циљу превазилажења постојеће вишеструко неповољне ситуације, иницијална међународна документа институционализована кроз законе и политике на националном нивоу уважавају принципе теоријског модела интеграције.

Семантички појам интеграција [*integro, integritas, integer*] одређује акције повезивања, спајања, уједињавања делова у целину. Када је реч о друштвеним типовима интеграције, она се односи на уклапање делова у социо-културну целину, било да је реч о читавим друштвима (европске интеграције) или о мањим социјалним системима (маргиналне групе). Антрополошку расправу о културним интеграцијама отворила је Рут Бенедикт [Ruth Benedict] означавајући интеграцију

кроз сличности као начину прихватања културних идентитета унутар стандардних образаца⁶³. Концепт интеграције културног плурализма подразумева да расне или етно-културне (националне) мањине опстају као субкултуре и да та детерминанта њиховог идентитета не омета њихову ширу друштвену интеграцију. У теорији, како Горан Башић објашњава, то значи да мањине живе у дефинисаним и међусобно дистанцираним заједницама, успостављају сопствене форме организације и да су њихови припадници вишеструко повезани унутар групе. Истовремено они склапају ‘уговор’ са друштвом на основу којег остварују грађанска права.⁶⁴

Друштвена интеграција је сложенији поступак јер захтева веома прецизна семантичка и семиотичка разграничења и прецизну логику спајања делова у целину. Понекад се чини да је лако уочити начин и одредити технику спајања сегрегираних и дисперзних делова у целину, међутим када се од елементарног нивоа измести ка везивним елементима који успостављају кохерентност делова, уочава се да су поједини делови већ укључени у неки шири друштвени однос, али да међу њима постоји извешан степен неслагања и неприхватања. Уклапање делова у друштвени систем увек је повезано са неким практичним циљем на основама примарног циља да друштвене групе прихвате једна другу.⁶⁵

Есенцијално ‘културни плурализам’ и ‘уклапање делова у целину’ постају дилеме за политике признавања разлика као и одређивања шта се под том разликом подразумева. Вил Кимлика [Will Kymlicka] то појачава наводом да питање културне различитости и питања везана за признавање тих различитости, и у смислу индивидуалног достојанства и у смислу захтева за признавањем културних заједница којима индивидуе припадају треба да се међусобно и практично ускладе нарочито када су мањине у питању. У случају мањинских група, поједина индивидуална права (стицање, одржавање и развијање личног идентитета) могу да буду остварена једино ако се очувају групна диференцијална права која би мањинским заједницама помогла у очувању културног интегритета; објекат који се штити колективним мањинским правима није мањинска група, већ

⁶³ Ruth Benedict, *Patterns of Culture* (New York: Houghton Mifflin, 1934).

⁶⁴ Bašić, *Politička akcija: Romski pokret i promene*, 122-123.

⁶⁵ Ibid., 118.

појединац као припадник групе.⁶⁶ Детерминације специфичних политика ‘разлике’⁶⁷, изразито су контекстуализоване стратешком позицијом у којој се принципи постављају а која је константно изложена утицају политичког и друштвеног контекста те егзистира у околностима њихове корелације. Сходно томе, као специфична актуелна политика модификације и калибрације концепта културе у савременом друштву издваја се *интеркултурализам*.

Интеркултурализам

Савремене тенденције које одликују глобално друштво као културно плурално, крећу се ка интеракцијама културних традиција у правцу стварања интеркултуралног друштва. Славој Жижек [Slavoj Žižek] наводи да се „у хијерархијски структурираном друштву, мера истинске универзалности налази у начину на који се његови делови односе према онима ‘на дну’ који су искључени од стране и из свих других“.⁶⁸ Плуралност је почетком овог века, постала концепт који поштује и уважава интегритет разних традиција (култура). Међутим, уважавање (поштовање човека и његове различитости) не обавезује нужно и дијалогски однос који би омогућио прожимање. Толерисати другачијег могуће је и пасивно, без жеље да се изнутра боље упозна. Стратешка позиција у односу на *другачијег*, полигон је теоријских спекулација о предностима интеркултурализма у односу на мултикултурализам.

Мултикултурализам је дефинисан као идеја или идеал о складном суживоту различитих етничких и културних група у оквиру плуралистичког друштва у којем би различите групе доживеле задовољење својих захтева за признавањем и идентитетом, а да се истовремено сачува могућност постојања једне колективне димензије – која превазилази хоризонте етницитета – као и

⁶⁶ Vil Klimka, *Multikulturalno građanstvo – Liberalna teorija manjinskih prava* (Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2002), 134.

⁶⁷ Важно је напоменути да постоји свест о томе да су идеје о којима ће бити речи у наставку текста (мултикултурализам, интеркултурализам) неконзистентне, да не постоји јединствена интерпретација одлика теоријских активности, нити консензус око значења и практичних последица самих идеја. Такође увиђа се и место злоупотребе културних посебности када се ‘политике признавања’ претварају у ‘политике конфликта’ интересних група односно када се *разлика* поима есенцијалистички и уважава као вредност која представља својство раздвајања, а не као вредност по себи.

⁶⁸ Slavoj Žižek, „Multikulturalizam – novi rasizam?“, u *Nacija, kultura i građanstvo*, ur. Slobodan Divjak (Beograd: Sluzbeni list SRJ, 2002), 421.

грађанских и демократских институција.⁶⁹ Коегзистенција различитости без међусобног прожимања представља и ману практичног модела мултикултурализма који се како Јадранка Чачић-Кумпес наводи не може проширити даље од онога што јесте – културни модел који уважава различитости и пружа им могућност да у миру уживају и развијају сопствени културни идентитет, већ се може једино заменити *интеркултурализмом*.⁷⁰

Интеркултурализам већ у свом префиксу имплицира суштинску разлику од мултикултурализма. Израз *inter* (lat. међу) подразумева динамику и међусобни однос, док израз *multi* (lat. многи, много) упућује тек на истовремено постојање више различитих елемената, у овом случају – култура.

Идеја интеркултурализма је, дакле, да различите етничке групе које живе заједно поштујући међусобно различите стилове живота и вредности успеју да остваре интеракцију уместо да се само пасивно толеришу. У том контексту, као генералну добит, Триво Инђић дописује да „познавање и разумевање других култура и успостављање позитивних односа размене и узајамног обогаћивања међу различитим културним компонентама у оквиру једне заједнице (државе или заједнице више држава) јесте суштина интеркултурализма.“⁷¹

У Србији, интеркултурализам је промовисан као теоријско и практично упориште програма интеграције Рома у Србији. Социолог и ромолог Драгољуб Б. Ђорђевић сматра да овај модел нема алтернативу у мултиетничким и вишеверским заједницама и да Ромима у потпуности одговара, јер је практични интеркултурализам нешто што они већ вековима живе у односу на друге етносе и културе.⁷² Интеркултурализам, дакле представља пожељнији друштвени модел у односу на сегрегативни мултикултурализам који је у Србији и региону, како наводи Горан Башић, присутан као затечени друштвени контекст⁷³.

⁶⁹ Драган Тодоровић, *Друштвена удаљеност од Рома* (Ниш: Филозофски факултет; Нови Сад: Stylos, 2007), 41.

⁷⁰ Jadranka Čačić-Kumpes, „Etničke raznolikosti u Europi i politika kulturnog pluralizma,“ u *Etničnost, nacija identitet*, ur. Ružica Čičak-Chand i Jadranka Čačić-Kumpes (Zagreb: Institut za migracije i narodnost i Naklada Jasenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 1998), 75.

⁷¹ Trivo Indić, „Interkulturalizam, nacija i religija,“ u *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, ur. Božidar Jakšić (Beograd: Forum za etničke odnose, 1995), 245.

⁷² Đorđević, „Romi između multikulturalizma i interkulturalizma,“ 18.

⁷³ Горан Башић објашњава и да се у државама југоисточне и централне Европе почетни програми интеграције Рома условно могу сместити у поље сегрегативног мултикултурализма заснованог на корпоративном плуралном моделу. Основни карактер, поред међународних стандарда заштите мањина и политичке акције коју у вези са интеграцијом Рома иницирају и подстичу

За саму примену, а најпре формулацију резултата истраживања уважавање другачијег представља само пут узајамној *едукацији* кроз размену културних компоненти. У том контексту, у средишту унапређивања пројектовања према принципима укључивања (инклузије) и подршке нових вредности налази се чињеница да производња адекватног физичког простора намењеног становању Рома подразумева да осим прихватања разлика (као вредности по себи, а не као вредност која представља својство раздвајања) оне морају и да се *разумеју*. Разумевање у методолошком смислу обезбеђује да се уместо цитирања форми омогућава преструктурирање проблема и развијање прогресивних идеја утканих у адекватан просторни аранжман заснован на естимацији животног стила и континуитета заједнице.

Приказ стратешких двојности у решавању становања социјално угрожених Рома у друштвеном концепту културне плуралности до момента у којем их је могуће довести у релацијски однос показују пожељан стратешки смер постизања односа култура–простор. Наиме, једна наизглед јукста позиција има своја преплитања и допуњавања у решавању становања социјално угрожених Рома у архитектонском и урбанистичком дискурсу у бар два значаја. Најпре, преплитање и допуњавање двојности стратешких оквира изграђује свеобухватнији контекст примене резултата истраживања, односно изграђује места могуће комуникације резултата истраживања са прописаним могућностима и актуелним препорукама што је неопходно због вишезначног практичног доприноса рада у виду формираног употребног материјала преточеног у програмска начела. Другим речима, осветљена је чињеница да уредбе и нормативи за становање социјално угрожених и лако повредивих група не затварају круг деловања, већ пројекти намењени становању Рома треба да укључују и посебне просторне захтеве који се односе на омогућавање развоја културних карактеристика корисника. Истовремено, тај се контекст употпуњује избором да културна плуралност

међународне институције, дају специфичности региона, међу којима су објективни разлози засновани на историјским и савременим околностима, али и ставови који у различитости других препознају опасност по идентитет групе којој припадају. Зато су у региону били потребни стандарди заштите мањина и развијање политика у којима су решена основна статусна питања Рома као аутохтоног етницитета. Bašić, *Politička akcija: Romski pokret i promene*, 122-123.

представља само пут узајамној *едукацији* кроз размену културних компоненти чија се различитост прихвата и разуме као вредности по себи.

Потом, преплитање и допуњавање двојности стратешких оквира омогућава њихово систематизовање у линеарну формулацију пракси у виду целовитијег методолошког односа према реализацији који има своје непотпуне зачетке у практичном искуству што омогућава јасније сагледавање тренутног достигнућа и потенцијала у решавању проблема становања социјално угрожених Рома у Србији у концепту друштва као културно плуралног.

Паралелни стратешки токови		
Индикатори адекватног становања	Роми као 'европска мањина'	Друштво као културно плурално
Пожељан смер постизања односа култура–простор у архитектонско-урбанистичком дискурсу		
Угодност	Очување етничког идентитета Рома	Прихватање различитости
Начин/тип становања	Неговање културе становања већинског друштва	Разумевање различитости

Слика 2.2: Дијаграм пожељног смера постизања односа култура–простор у курсу паралелних стратешких токова

2.4 Достигнућа у решавању проблема становања социјално угрожених Рома: методологија и пракса

Генералним планом Београда, предвиђено је да се спонтано настала насеља⁷⁴ постепено трансформишу у друге облике становања. Животни услови у ромским насељима окарактерисани су као подстандардни. Иако се за животне услове може применити исти атрибут, генеза, величина, квалитет, положај и правни статус представљају различитост сваког насеља чинећи га особеним микроамбијентом.

⁷⁴ У Генералном плану Београда под спонтано насталим насељима сматра се скуп насеља, станишта, заселака, махала и сл. који имају неколико заједничких одлика. Те одлике су: аутархичност у настанку и делимично у развоју, одсуство или слаба ослоњеност на правни систем Београда, положај на актуелној или бившој периферији, самоградња насеља (парцелација, регулација, изградња кућа, неретко инфраструктуре и улица), лоша комунална опремљеност, ниске густине и ниска спратност, претежно стамбена намена помешана са малом привредом. На парцелама постоји већи број објеката, стамбених или за друге намене. Објекти су махом грађени у сопственој организацији домаћинства и неретко без грађевинске дозволе. Урбанистички завод Београда, „Генерални план Београда 2021,“ *Службени лист града Београда* 27 (2003): 931.

Због тих разлика се приликом решавања проблема насеља морају примењивати одговарајуће мере у виду мапирања просторних и друштвених димензија сваког насеља како би се приступ адекватно прилагодио конкретним условима на терену. У том смислу за унапређење становања Рома предвиђају се три методологије:

- унапређење становања унапређењем постојећих насеља;
- унапређење становања измештањем постојећих насеља (пресељење или расељавање) и
- унапређење становања у условима привременог напуштања насеља због сезонских радова.

Унапређење становања унапређењем постојећих насеља

Унапређење становања унапређењем постојећих насеља најпожељнији је облик промовисања у случајевима када је могућа релативно једноставна и брза легализација⁷⁵ насеља. Овом методом најпре се планском регуларизацијом земљишта иницирају кораци за побољшање услова живота и становања као предусловом за физичко унапређење стамбених јединица и постојеће насељске инфраструктуре. Изградњом инфраструктуре омогућило би се благовремено прикључивање на изграђену или унапређену инфраструктуру: приступ водоводу, канализацији, електричној енергији и путевима, док се на нивоу појединачне куће предвиђају кораци помагања у процесу завршетка куће, доградњи нових соба или других просторија, доградњи санитарних чворова на постојеће објекте, реконструкцији и сл.

⁷⁵ У случајевима када је могућа релативно једноставна и брза легализација насеља препорука је да се иницирају пројекти за побољшање услова живота и на нивоу насеља и на нивоу појединачне куће, што подразумева изградњу основне инфраструктуре и побољшање стамбених услова помагањем процеса завршетка куће и сл. Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, 24 и European Roma Rights Centre, *Standards do not apply: Inadequate housing in Romani communities*, 65-68.

Официјелна препорука општинама о томе како процес унапређивања и легализације треба да буде изведен и које врсте корака и активности општина треба да предузме приказане су детаљније у Vladimir Macura, „Smernice za unapređivanje i legalizaciju neformalnih romskih naselja,“ (презентовано на XIV International Steering Committee Meeting, Belgrade, Serbia, September 4-5, 2008).

Пример добре праксе за учење. Пример добре праксе за учење⁷⁶ у контексту ове методологије остварен је приликом ревитализације ромског насеља *Бангладеш* које се налази на периферији Новог Сада. Насеље је формирано 1972. године, када се око 100 ромских породица једног насеља чије су куће изгореле у пожару преселило у објекте земљорадничке задруге. Насеље се нелегално и неплански развијало у периоду од 30 година.⁷⁷ Током тог релативно дугог временског периода породице су формирале суседство органске агломерације кућа веома лошег квалитета. Тек 2003. године Екуменска хуманитарна организација – ЕХО отпочела је процес ревитализације насеља током којег нису примењивана готова решења већ су се она тражила преко партиципативног приступа у свим фазама пројекта – планирању, извођењу и одржавању. У том контексту у пракси су се оствариле реализације основних препорука за добру праксу унапређења Ромских насеља. Легализација насеља омогућила је све даље кораке у његовом физичком унапређивању који су се заснивали на контекстуализацији просторних и друштвених димензија насеља (учење на лицу места). Реализација у просторном смислу, у домену планске документације материјализовала се учрћавањем постојећих објеката у земљишне књиге према постојећем стању. Измењено стање, након ревитализације, унеће се накнадно у будућу планску документацију. У друштвеном смислу, остварени резултат у виду легализације насеља сврстава се у пример добре праксе јер се утемељењем ромске заједнице у физичком и у друштвеном простору средине у којој живи поспешује право појединца на однос са простором. Рушењем целог једног комшилука обрисали би се трагови меморије који припадају становницима насеља који ту живе већ 30 година.

⁷⁶ Активности међународних и домаћих организација у области становања Рома односиле су се на анализу постојеће ситуације и формулисање предлога за могућа решења. У реализацији, до сада није спроведен ни један свеобухватни стамбени пројекат у смислу урбанистичких планова, легализације и изградње. Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, 19. У том смислу у годишњем извештају за 2014. годину, прецизира да нема примера свеобухватне праксе која би се називала добром, не само у Србији, већ и у читавом западном Балкану. Међутим, евиденција постигнутих активности важна је због проширивања избора будућих деловања и иницијатива из којих се могу извести практичне препоруке и примери проверено позитивни у пракси названи примерима добре праксе за учење. OSCE/ODIHR, *Regionalni izveštaj o legalizaciji stanovanja, unapređenju naselja i socijalnom stanovanju za Rome u regiji zapadnog Balkana* (Varšava: OSCE Kancelarija/Ured za demokratske institucije i ljudska prava – ODIHR), 2014, 6.

⁷⁷ Mina Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji* (Beograd: PALGO centar, 2012), 41-43.

Унапређење становања дислокацијом насеља

У случајевима где легализација стамбених објеката у постојећим насељима није могућа, надлежни органи, кроз дијалог свих актера, треба да пронађу решења за пресељење или расељавање насеља које ће бити прихватљиво за све стране. У случају пресељења, сам избор локације за изградњу нових насеља треба да буде на местима која омогућавају интеграцију и не подстичу сегрегацију.⁷⁸ Најчешћи модели побољшања стамбених прилика треба да обезбеде сигурност сталног места становања изградњом јефтиних станова, куповином постојећих станова, различитим моделима обезбеђивања земљишта (давање у закуп, субвенционисана продаја и сл.) или приступ продуктивној земљи, уколико погођени исељењем нису у стању самостално да обезбеде услове.

Као међукорак који је присутан и у процесу пресељавања или расељавања насеља је да Ромима који су напустили своја насеља треба обезбедити привремени смештај који мора да задовољава основне стандарде становања.⁷⁹ У Националној стратегији социјалног становања, у контексту расељавања или пресељавања насеља у форми корисника привременог смештаја, Роми се помињу у моделу Прибављања станова за становање у програмима социјалне заштите као једни од могућих корисника. Међутим, примарни корисници овог модела су појединци и домаћинства, којима је неопходно пружање услуга социјалне заштите, те овај програмски модел обухвата програме институционалног (домског) смештаја, где је услуга социјалне заштите доминантна, док је услуга стамбеног смештаја пратећа.⁸⁰

Пример праксе за учење. Као вид привременог стамбеног збрињавања у Србији био је примењиван модел становања у нестамбеним контејнерима који нису предвиђени за породично становање, већ за друге намене. Забележено је да су контејнери били у власништву општина или градова који су их под одређеним условима давали ромским породицама на коришћење на одређено време. Ти контејнери нису имали ни структуру стана нити потребну површину. *Праксис*

⁷⁸ Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, 24.

⁷⁹ Ibid., 21-22.

⁸⁰ Влада Републике Србије, *Национална стратегија социјалног становања*, 45-46.

износи чињенице да су контејнери употребљени у Београду имали површину 14.4m² (димензије основе 6.0 x 2.4m) и у њих су смештане чак и петочлане породице. Иако су породице са већим бројем чланова добијале по два контејнера, животни простор је био веома скучен. Ови контејнери нису имали у свом склопу ни тоалет ни купатило, већ су били постављени заједнички тоалети и купатила у оквиру ‘насеља’, односно групе од 20 или 30 контејнера.⁸¹

Унапређење становања обезбеђивањем сезонског привременог смештаја

Трећи метод унапређења становања односи се на привремено напуштање насеља због сезонских радова, када је ромским породицама неопходно обезбедити адекватан смештај током те активности. Градови и општине у којима бораве Роми и њихове породице као сезонски радници треба да обезбеде одговарајуће локације и решења њиховог привременог смештаја доступног платежним могућностима ових породица, а који истовремено задовољава основне стандарде становања. Ова методологија представља посебну тему која захтева посебна разматрања којима се овај рад неће бавити у свом наставку, али није искључено да се доприноси рада у виду програмских начела могу у извесној мери применити уколико би реализација ове методологије подразумевала формирање ефемерних насеља.

⁸¹ Praxis, *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji* (Beograd: Praxis, 2013), 39-40. Такође доступно *online* на <http://www.praxis.org.rs/index.php/sr/reports-documents/praxis-reports> (приступљено 20. 03. 2014).

Паралелни стратешки токови			
Индикатори адекватног становања	Роми као ‘европска мањина’		Друштво као културно плурално
Пожељан смер постизања односа култура–простор у архитектонско урбанистичком дискурсу			
Угодност	Очување етничког идентитета Рома		Прихватање различитости
Начин/тип становања	Неговање културе становања већинског друштва		Разумевање различитости
Методологија унапређења становања			
Насеље се не дислоцира		Дислокација насеља	
		Расељење	Пресељење
Легализација насеља		Изградња привременог смештаја	
Изградња: унапређење нужне инфраструктуре	Доградња: унапређивање појединачних стамбених јединица	Изградња нових насеља	Други видови
Нови модалитети јавне подршке у обезбеђивању стамбених решења			
	Унапређење услова становања у личној својини кроз различите програме финансијске подршке	Прибављање станова за становање у програмима социјалне заштите	

Слика 2.3: Дијаграм методолошких активности пожељног смера постизања односа култура–простор у курсу паралелних стратешких токова

У Регионалном извештају о легализацији становања и унапређењу насеља и социјалном становању за Роме, као први принцип којим се истичу неопходне реформе политика и стратегија за решавање ситуације становања угрожених Рома, а односе се на предочене методологије, наводи се нужност сагледавања ширег контекста становања. Наиме, у регији Западног Балкана, подразумевајући изазове који се односе на легализацију и становање, Роми нису једина група којој је потребна легализација стамбених објеката и помоћ. Програме који имају за циљ да понуде дугорочни посебан третман за ромско становништво у областима земљишта и становања требало би избегавати, јер ће у коначници изазвати огорчење међу осталим становништвом, чији значајан део трпи иста ограничења у погледу сложености легализације.⁸² Мина Петровић са сарадницима прецизира да у постојећим околностима, економски капацитети и начин живота Рома чине

⁸² OSCE/ODIHR, *Regionalni izveštaj o legalizaciji stanovanja, unapređenju naselja i socijalnom stanovanju za Rome u regiji zapadnog Balkana*, 7.

класичан вид социјалног становања у великом броју случајева неадекватним решењем, које је за већинско друштво и веома скупо јер захтева готово потпуно субвенционисање закупа, што додатно потхрањује социјалну дистанцу према Ромима.⁸³ У оквиру пројекта Најбоље праксе интеграције Рома [Best Practices for Roma Integration – BPRI], идентификација примера добре праксе за учење нарочито потенцира важност учешћа Рома у процесу доношења одлука, у осмишљавању и спровођењу програма.⁸⁴ У том кључу, указује се потреба за иновативним решењима заснованим на укључивању ромске заједнице у форми подстицања међусобног удруживања (али и са другим актерима) и постепеном подизању индивидуалних и колективних капацитета. Еманципација Рома чини се вишеструко битном импликацијом за политике и стратегије⁸⁵ решавања становања угрожених Рома. Подизање капацитета заједнице у смислу едукације по питању права припрема Роме за увођење у редовне токове у домаћој легализацији, социјалном становању и програмима социјалне помоћи како би организовано партиципирали у планирању и унапређењу насеља. Мина Петровић такође истиче да укључивање Рома у планирању и извођењу грађевинских радова по моделу самоградње, у реализацији смањује додатна финансирања, што омогућава и позитивну сензибилизацију непосредног окружења и шире јавности као предуслов за смањење социјалне дистанце према Ромима.⁸⁶

Инсистирање на јачању групне солидарности, као већ развијеном унутрашњем потенцијалу ромске заједнице на колективном нивоу, усмерава пажњу истраживања на синхронизовану серију активности које из овог контекста прате реализацију методолошког оквира унапређења становања. Препознавање капацитета који у реализацији имају потенцијал да експлоатишу колективни начин живота, осим што налазе циљ у истраживањима Романипена и насеља, проширују потенцијал потребе и употребе професионалне конкретизације резултата истраживања у могућностима реализације.

⁸³ Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, 22.

⁸⁴ OSCE/ODIHR, *Regionalni izveštaj o legalizaciji stanovanja, unapređenju naselja i socijalnom stanovanju za Rome u regiji zapadnog Balkana*, 9-10.

⁸⁵ На основама важности партиципације Рома у свим корацима развоја и реализације пројекта остварена су и најбитнија ажурирања Акционог плана за становање за период до 2015. године.

⁸⁶ Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, 53-54.

2.5 Активирање унутрашњих потенцијала за унапређивање становања социјално угрожених Рома

Активирање унутрашњих потенцијала ромске заједнице у процесима побољшања становања огледа се у партиципирању дијалогом и практичним делањем.

Дијалогско суделовање

Под дијалогским суделовањем подразумева се активна улога ромске заједнице у доприношењу креирању концепата, програма, планова и оперативних пројеката који се тичу ромских насеља и учешћу у решавању широког спектра питања као што су финансирање, планирање, изградња, социјално деловање, запошљавање итд.⁸⁷ Такође се од Рома очекује и савесно одговарање на истраживања која испитују потребе и аспирације породица и информације о култури становања.

Пример добре праксе за учење. Партиципација становника насеља *Бангладеш* подразумевала је укључивање резидената у активности обнове насеља, односно стварање базе сазнања која ће бити анализирана и коришћена у току процеса пројектовања. Чланови Екуменске хуманитарне организације су у сарадњи са Одбором насеља радили на планирању конкретних радова у насељу, а са сваким домаћинством понаособ сарађивано је на планирању поправки индивидуалних кућа. Мина Петровић са сарадницима истиче да се управо позитиван резултат рада на оснаживању унутар групне кохезије и солидарности у виду удруживања чланова заједнице у доношењу одлука о активностима у насељу остварио и у чину подизања самопоуздања и одговорности чланова заједнице.⁸⁸

⁸⁷ Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, 23.

⁸⁸ Mina Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, 41.

Практично суделовање

Практично суделовање претпоставља активно учешће чланова ромске заједнице у неком од облика организоване самоградње и самопомоћи. Злата Вуксановић-Мацура и Владимир Мацура објашњавају да самоградња представља поступак у којем се градитељ појављује као корисник објекта који је саградио. Овај модел подразумева да ромска породица учествује у радовима на својој кући, од планирања изградње, преко припремних радова, затим грађевинских и инсталационих до завршних занатских радова.⁸⁹ Унапређење услова становања самоградњом намењено је домаћинствима која станују у стану који није одговарајући, а који се може унапредити. Програми унапређења, могу да се односе на проширење стана како би се задовољиле потребе домаћинства у смислу веће просторности, изградње неопходних санитарних просторија (нужник, купатило, кухиња), унапређења хидро и термоизолационих карактеристика стана, конструктивних сигурности, унапређења стандарда физичке приступачности објекту и слично. Стратешка процедура физичког унапређења објекта организованом самоградњом за домаћинства која то могу да спроведу подразумева претходни одабир лица која могу учествовати у самоградњи уз претходну обуку и надзор за те послове. Обука групе уједно подразумева и јачање професионалних капацитета заједнице у процесима изградње, поправке или доградње кућа као и оспособљавање за даље одржавање унапређеног становања.⁹⁰

Пример добре праксе за учење. У насељу Бангладеш, организована самоградња се најпре заснивала на обуци и тренингу за самоградњу што је условило подизање радних капацитета појединаца и заједнице и оспособљавање за преузимање одговорности за обим и планирање динамике радова. Свако домаћинство је добило грађевински материјал у вредности од 1500€ и требало је да уложи додатних 1000€ изводећи грађевинске радове и набављајући половни грађевински материјал. У том контексту избор грађевинских подухвата, материјала, алата и

⁸⁹ Злата Вуксановић-Мацура и Владимир Мацура, *Постојећи модели за побољшање становања Рома. Социјална и приступачна стамбена решења за Роме и осетљиво становништво у Србији* (Београд: Мисија ОЕБС-а у Србији, 2014), 14.

⁹⁰ Влада Републике Србије, *Национална стратегија социјалног становања*, 53-55. и Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, 23.

одговарајуће стручне подршка био је на терету домаћинства. Истовремено је текао и процес обучавања резидената за грађевинске и инсталатерске радове.⁹¹ Резултат се манифестовао у подизању радних капацитета резидената стамбених јединица за изградњу и даље одржавање унапређеног становања што је важно због оспособљавања појединачног домаћинства за даљу адаптивност јединица као одговор на захтеве динамичних промена унутар породице. Такође, црпљење унутрашњих ресурса у виду активирања властитог рада Рома, смањило је укупне трошкове обнове кућа и насеља.

Паралелни стратешки токови			
Индикатори адекватног становања	Роми као европска мањина	Друштво као културно плурално	
Пожељан смер постизања односа култура–простор у архитектонско-урбанистичком дискурсу			
Угодност	Очување етничког идентитета Рома	Прихватање различитости	
Начин/тип становања	Неговање културе становања већинског друштва	Разумевање различитости	
Методологија унапређења становања			
Насеље се не дислоцира		Дислокација насеља	
		Расељење	Пресељење
Легализација насеља		Изградња привременог смештаја	
Изградња: унапређење нужне инфраструктуре	Доградња: унапређивање појединачних стамбених јединица	Изградња нових насеља	Други видови
Нови модалитети јавне подршке у обезбеђивању стамбених решења			
	Унапређење услова становања у личној својини кроз различите програме финансијске подршке	Прибављање станова за становање у програмима социјалне заштите	
Активирање унутрашњих потенцијала заједнице			
Дијалошко суделовање – стварање базе сазнања			
Практично суделовање – самоградња и самопомоћ			

Слика 2.4: Дијаграм активирања унутрашњих капацитета заједнице пожељног смера постизања односа култура – простор у курсу паралелних стратешких токова

⁹¹ Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, 42-43.

Предочена структура препоручених и практичних достигнућа у решавању проблема становања социјално угрожених Рома у светлу потенцијала примене резултата истраживања, на концу методолошки упућују да је приликом истраживања референтних типова ромских насеља и кућа, неопходно да се нарочита пажња усмери и на физичке производе унутаргрупне солидарности у процесу архитектонске реализације насеља. Такође, теза да је унутаргрупна солидарност већ развијен унутрашњи потенцијал заједнице усмерава истраживање и ка могућностима њеног експлицитног изграђивања потакнутом начелима Романипена.

Глава 3

Романипен као свет сигнала

Романипен (*romanypen, romanipe, romanupe, romanimos, romaimos, romaniya*) представља термин којим се значењски обухвата тоталитет ромског духа, културе и обичајног права. То је сет атрибута, односно ромских правила, које Роми треба да следе како би били истински Роми; једноставно – Романипен значи бити Ром. На основама бројних академских опсервација, концепт Романипена је више оквир културе, а не пуко поштовање историјски прихваћених правила, јер прогони које су Роми претрпели и процеси асимилације којима су били изложени, принудно су прилагодили Романипен специфичним околностима у зависности од земаља у којима су се затекли. Романипен, дакле, није само структурирајућа структура која организује праксе свакодневнице, већ је и структурисана структура, систем перцепција и уважавања других пракси и то је дуалитет који конституише Ромски животни стил. Питање животног стила поставља се у самом животном стилу, односно од његових субјеката зависи хоће ли бити преиначен или сачуван. Вајраух и Бел [Walter Weyrauch] истичу да је одлучност да се не асимилију у доминантно друштво била од кључног значаја за опстанак Рома као посебног ентитета јер је ромска заједница јасно задржала и још увек задржава многа своја веровања и традиције.⁹² У том кључу, животни стил Рома јесте системски производ чије многоструке релације атрибута Романипена производе сетове правилности који представљају ‘ментални закон’ који сваки субјект добија преко основног васпитања. Ромска култура јесте разнолика и тешко се може универзализовати, али постоје атрибути на којима та разноликост почива што важи и за све Роме, па и Роме у Србији⁹³ – лојалност породици и

⁹² Walter Weyrauch and Maureen Anne Bell, *Autonomous law making: The case of the 'Gypsies'* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001), 29, паравразирано у Natalie Edden and others „A Study Investigating the Cultural Traditions and Customs of the Romani Community in Gorton, Manchester“ (coursework submitted for Romani Linguistics (LELA30191), University of Manchester, Manchester, March 2011), 29.

⁹³ Пјер Бурдије је дефинишући класни хабитус објаснио да се он може дефинисати као скуп агената који су смештени у хомогеним условима постојања намећући хомогене услове и производећи хомогени систем диспозиција способних да генеришу сличне праксе и који

заједници, материјализована у виду друштвене квалификације – колективни начин живота.

Пјер Бурдије наводи да све праксе припадника једне друштвене групе, стилску сличност дугују чињеници да су оне производ трансфера истих образаца делања и системски су различите од пракси које чине неки други стил живота. Последице, та усклађеност мимо сваке намерне потраге за кохеренцијом и мимо сваког свесног договора за спровођењем у праксу чини да су све праксе једног агента истовремено систематичне.⁹⁴ У том кључу, одлике Романипена могу се систематизовати као иницијатори два степена колективне праксе: степену колективитета породица и степену колективитета заједница.

3.1 Иницијатори степена колективитета породица

Друштвена организација Рома јесте племенска. Племена се деле на мање групе, али највећи статус и репутацију међу њима има породица.⁹⁵

Резултати теренских истраживања Александра Кнежевића, указују на податак да је ‘друштвено устројство’ београдских Рома породично. Од 294 Рома у Београду који су обухваћени теренским истраживањем, 38%, живи у инокосним породицама, док већина Рома, 62%, живи у проширеним породицама.⁹⁶

Квантитативни параметри и структура породице

Просечна ромска *инокосна* породица, према резултатима социјалних истраживања објављених у публикацији *Ромска насеља, услови живота и могућности интеграције Рома у Србији*, броји 5.32 члана, односно породице са пет чланова су појединачно статистички најбројније.⁹⁷ Дакле, уобичајена

поседују низ заједничких, објективизованих особина. Bourdieu, *Distinction: a Social Critique of the Judgement of Taste*, 101.

⁹⁴ Pjer Burdije, „Habitus i prostor stilova života,” *Kultura* 109/112 (2004): 132-134. Такође доступно online <http://www.zaprokul.org.rs/CasopisKultura/DetaljniPrikaz.aspx?ID=109/112> (приступљено 24. 5. 2013).

⁹⁵ Јасна Мијаиловић, „Цигани – усамљена или паралелна култура,” у *Цигани/Роми у прошлости и данас*, ур. Милош Мацура (Београд: Српска академија наука и уметности, 2000), 284.

⁹⁶ Кнежевић, *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска проучавања*, 96.

⁹⁷ Božidar Jakšić i Goran Bašić, *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji. Rezultati socioloških istraživanja* (Београд: Centar za istraživanje etniciteta, 2002), без пагинације.

инокосна ромска породица је петочлана и састоји се од мужа, жене и троје малолетне деце неспособне за привређивање. Када деца одрасту и почну са формирањем сопствених породица, уколико се не одеде, настаје проширена породица.⁹⁸

Проширена породица – *endaj*, двоструко је заступљенија организација домаћинства у ромским насељима у Београду у односу на инокосну. Типична ромска проширена породица састоји од мужа, жене, синова и снаха и њихове деце. Она је, дакле, трогенерациска структура. Матрас [Yaron Matras] наводи да ромска проширена породица осим бабе, деде, родитеља и деце, може да укључује и сваког невенчаног члана, као и разведеног члана или удовца/удовицу који се вратио у примарну породицу да живи.⁹⁹ У квантитативном смислу, број чланова проширене породице у Београду варира; од укупног броја проширених породица, 48.3% има до 5 чланова домаћинства, 43.7% породица броји између 6 и 10 чланова, док су породице преко 11 чланова малобројне – 7.9%.¹⁰⁰

На конференцији Ромске женске мреже чланица Савета за родну равноправност Славица Васић навела је да према подацима из 2009. године 23% Ромкиња између 15 и 19 година има бар једно дете,¹⁰¹ те се може се узети у обзир да је интервал стварања инокосне и проширене породице оквирно 20 година. У том контексту, инокосна породица код Рома у Београду чини се нестабилном структуром и представља етапу у развоју проширене породице која се бројчано и периодично мења сваких 20 година. У тим интервалима смењује се група индивидуа које припадају трима генерацијама које међусобно треба да усагласе стамбене потребе.

⁹⁸ Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији* (Брање: Нова Југославија, 1983), 57.

⁹⁹ Yaron Matras, „Notes on Romani Culture“ (computer printout, University of Manchester, Manchester, 2008): 4, parafrazirano u Natalie Edden and others, „A Study Investigating the Cultural Traditions and Customs of the Romani Community in Gorton, Manchester“ (coursework submitted for Romani Linguistics (LELA30191), University of Manchester, Manchester, March 2011), 12.

¹⁰⁰ Jakšić i Bašić, *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji. Rezultati socioloških istraživanja*, без пагинације.

¹⁰¹ Blic, „Prosečan životni vek Romkinja je 48 godina,“ 15. jun, 2011, <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/260183/Prosecan-zivotni-vek-Romkinja-je-48-godina> (приступљено 10. 9. 2014).

Квалитативни параметри породице

За свакога Рома породица је основна вредност. У традиционалној ромској организацији, породица је у основи мултифункционална заједница, која представља основну јединицу идентификовања и јединицу примарне припадности сваког појединца. Без обзира на контекст којем је традиционална ромска породица била изложена, од асимилације до селективно дискриминаторске праксе дела већинског друштва кроз манипулацију и незнања, идеолошки смисао породице остао је жив у културној свести Рома и веома важно уточиште.

Особа постоји кроз његову породицу, његова породица је доказ његовог идентитета. У друштвеном смислу, традиционална породица пружа примарну социјализацију, васпитање, а такође професионалну припрему за живот, економску и социјалну подршку, осећај сигурности. У оквиру породице, свака особа има своје место, свака особа зна тачно свој статус и улогу и шта је дозвољено, а шта није, а други су ту да подсети појединца из дана у дан на правилно понашање, које је усидрено у вербалним и невербалним облицима изражавања културе. У том контексту, породица такође представља основ за строго примењивање механизма друштвене контроле која спречава сваког појединачног члана да посрами породицу; у сваком тренутку, појединац има у виду неопозиве културне норме које регулишу понашање у складу са Романипеном.¹⁰²

Хијерархија у оквиру проширене породице

У функционално-организационом смислу, традиционална ромска породица је организована на строго патријархални начин. Мајкл Стјуарт [Michael Stewart] објашњава да мушкарац представља главу породице, и одговоран је за њену материјалну егзистенцију. Главна одговорност жене је да се брине за образовање деце и да се брине за старије или болесне чланове породице, штавише она је одговорна за домаћинство.¹⁰³ Осим тога она мора бити у стању да допринесе

¹⁰² Rombase, „Family and Social Structure,“ <http://romani.uni-graz.at/rombase/> (приступљено 7. 1. 2013).

¹⁰³ Michael Stewart, *The Time of the Gypsies (Studies in the Ethnographic Imagination)* (Oxford:

породичном приходу. С обзиром на то да се најчешће бави трговином, жена је и одлучујућа веза између Рома и не-Рома и за не-Роме су прави представници културе Рома.¹⁰⁴

Проширена породица као друштвени капитал¹⁰⁵

Томас Актон наводи да породично јединство препознатљиву доминацију остварује у оквирима блискости проширене породице¹⁰⁶ током свакодневних гестова. Уобичајено је да многе породице држе отворена врата од својих кућа, те чланови проширене породице могу неприметно и непозвано да улазе и излазе у оквиру заједничке стамбене јединице (нпр. у трајним кућама у којима најчешће у оквиру проширене породице живе три инокосне породице). Такође, индивидуалне породице могу да имају индивидуалне стамбене јединице у оквиру заједничког пребивалишта (нпр. случај у сламовима у оквиру дворишне групе објеката), али стамбена индивидуализација не подразумева и бихејвиоралну, већ како Матрас апострофира, породици једне стамбене јединице увек се може придружити било који други члан дељеног пребивалишта¹⁰⁷.

Изражајност колективног начина живота породице, према Томасу Актону, највидљивија је у понашањима повезаним са храном. Када члан једне породице, уобичајено жена, купи велике количине намирница, одређену ће количину намирница дати другим члановима дељеног пребивалишта (извесније догађање у деловима насеља изграђеним трајним кућама него у сламовима у оквиру дворишне групе) исто као што ће послати своју децу да од неког из поменутог окружења позајме намирницу која недостаје.¹⁰⁸ Размена хране представља дакле значајан облик симболичке комуникације и учвршћивања друштвених веза.

Westview1997), 38.

¹⁰⁴ Rombase, „Family and Social Structure,” <http://romani.uni-graz.at/rombase/> (приступљено 7. 1. 2013).

¹⁰⁵ Друштвени капитал је систем мрежа унутар заједнице који олакшавају колективну акцију.

¹⁰⁶ Thomas Acton and Gary Mundy, eds., *Romani Culture and Gypsy Identity* (Hatfield: University of Hertfordshire Press, 1997), 90.

¹⁰⁷ Matras, „Notes on Romani Culture,” 12.

¹⁰⁸ Acton and Mundy, *Romani Culture and Gypsy Identity*, 90.

Однос према деци. Породице са више деце имају већи углед у заједници. Деца Рома врло рано схватају свет у којем живе, схватају да у њему имају одговорну улогу коју прихватају. Недостатак простора у оквиру куће искључује сваку могућност опуштања и осамљивања. Чланови заједнице, хтели то или не, учествују у свим фрагментима породичног живота. Породични конфликти избијају нагло уз присуство свих генерација укућана и тај фактор донекле утиче на брже сазревање деце.¹⁰⁹

Брига о деци, традиционално, заједничка је дужност оба родитеља. Међутим у свакодневном животу, како Актон истиче „многу су ромску децу током одрастања чували старији рођаци.“¹¹⁰ Овај податак потврђен је и током истраживања конкретних насеља у Београду који показује да свакодневна брига о деци превазилази оквири инокосне и проширене породице.

Рођење детета. Прослава чина рођења детета незаобилазна је у ромској култури. Отац детета га прославља тако што обилази родбину са пријатељима веселећи се.

Однос према старијим члановима. *О puhro* се везује за посебан однос према старијим члановима заједнице и третира се као веза с прошлим искуством и идентитетом предака. У ромској заједници ретко ће се десити да неког старијег Рома његова породица препусти установи за старање о старијим особама.¹¹¹

Најстарији чланови породице уједно су и најпоштованији у оквиру домаћинства, јер су године синоним за ауторитет и животно искуство. Сатерленд [Anne Sutherland] истиче како су стари људи цењени због есенцијалне и моралне чистоте. Животно искуство најстаријих чланова је и најважнији извор породичних информација јер о том аспекту нема писаних докумената. Смрт најстаријег члана често означава и распад домаћинства на још једно, ново домаћинство.¹¹²

На конференцији Ромске женске мреже, чланица Савета за родну равноправност Славица Васић, навела је податак да просечан животни век Ромкиња износи 48 година, а да само један од сто Рома доживи шездесету

¹⁰⁹ Rajkova, „Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi.“

¹¹⁰ Acton and Mundy, *Romani Culture and Gypsy Identity*, 90.

¹¹¹ Rajkova, „Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi.“

¹¹² Sutherland, *Gypsies: The Hidden Americans*, 263.

годину.¹¹³ Податак који су изнели активисти удружења *Бибија* је да ромске жене просечно живе 45, а мушкарци 56 година.¹¹⁴

Посмртни обичаји. Погребни чин је обично онакав какав је у верској заједници којој је покојник припадао и ту нема варијација. Матрас прецизира да на сахрану иду углавном мушкарци, а уколико иде жена, обавезно иде у пратњи мужа, никако сама.¹¹⁵

3.2 Иницијатори степена колективитета заједница

Појам породице често се проширује и подудара са појмом заједнице у којој је појединац, као такав, мање важан. Јасна Милијановић експлицитно апострофира да индивидуална амбиција и жеља за друштвеним успоном и угледом код Рома генерално није развијена.¹¹⁶

Изједначавање породице са заједницом најпре се односи на припадност, солидарност и поделу одговорности. Особа која нема породицу има мањи углед у заједници и на њу се другачије гледа него на особу са породицом. То никако не значи да су особе без породице искључене из заједнице, него управо супротно, о таквим особама се остали чланови заједнице брину.¹¹⁷

Хијерархија ромске заједнице. Мина Петровић са сарадницима истиче да се „најелементарнији вид социјалног капитала, због ниског образовања и формалне незапослености, и ниске индивидуализације унутар ромске популације, испољава затварањем у уске заједнице које се организују по принципу племена, са јасном хијерархизацијом односа моћи унутар заједнице, а посебно у комуникацији са спољним окружењем, посредством ауторитета вође.“¹¹⁸ Татомир Вукановић је, проучавајући Роме у Југославији, констатовао да њихова друштвена организација

¹¹³ Blic, „Prosečan životni vek Romkinja je 48 godina.“

¹¹⁴ Ivana Anojčić, „Žena je za kuću, a muško je za van kuće,“ *Политика online*, 22. Avgust 2009, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Zena-je-za-kucu-a-mushko-je-za-van-kuce.lt.html> (приступљено 20. 10. 2014).

¹¹⁵ Matras, „Notes on Romani Culture,“ 4.

¹¹⁶ Мијаиловић, „Цигани – усамљена или паралелна култура,“ 284.

¹¹⁷ Rajkova, „Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi.“

¹¹⁸ Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, 21.

представља веома интересантну појаву устројену на прилично архаичан начин и да није у значајној мери подложна процесима урбанизације и модернизације друштва уопште. Тада је издвојио следеће друштвено устројство код Рома:

Фамилија – фамилија подразумева све сроднике како по мушкој, тако и по женској линији, без обзира да ли живе у једној проширеној породици или сродничкој задрузи.

Сродничка задруга – представља проширену породицу са неколико десетина чланова, која станује у заједничком домаћинству. С напретком културе и цивилизације, овај тип друштвеног уређења код Рома се распада.

Род – сроднички чланови по мушкој линији, који живе у више кућа, чине род. То су блиски сродници – братучеда.

Братство – крвни сродници по мушкој линији, до пет појасева сродства, чине једно братство. Они имају исте навике и не жене се између себе.

Фис (племе) – то је сродничка институција, која води порекло од заједничког претка, од шест појасева па на даље. Примање фиса је најзаступљеније код Рома на Косову и Метохији под утицајем албанског становништва, како код Рома православне вере, тако и код Рома муслимана. Није обичај да се Роми истог фиса међусобно жене и удају.¹¹⁹

У спроведеним теренским истраживањима Александар Кнежевић примећује да су неке од наведених карактеристика ромских породица потврђене и још увек актуелне, док су се неке с временом потпуно изгубиле или традиционално и културолошки не припадају одређеним ромским групацијама.¹²⁰ Фамилијарна организација Рома у Београду је препознатљива само у фрагментима, и тамо где се среће она је модификована јер нема свих сродника по мушкој и женској линији, а њихове фамилијарне везе не подразумевају и заједничко домаћинство. Александар Кнежевић претпостављајући закључује да „институције као што су сродничка задруга, род, братство и фис међу београдским Ромима највероватније више не постоје“. Међутим, искуство теренских истраживања методом студије случаја које је укључивало и разговоре са резидентима насеља, указују да је институција као што је род (сроднички чланови по мушкој линији, који живе у више кућа, чине род) – ипак присутна у

¹¹⁹ Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, 135.

¹²⁰ Кнежевић, *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска проучавања*, 96.

одређеној мери у заједницама посматраних ромских насеља с том разликом што је могуће да обухвата и сроднике по женској линији. Због те разлике у дефиницији степен колективитета инициран на овај начин назван је **породично суседство**. Оно је читљивије и препознатљивије у сламовима, него у нехигијенским насељима и огледа се тако што рођаци живе у више кућа које се међусобно наслањају једна на другу или се налазе у непосредном суседству чинећи дворишну групу објеката, о чему ће бити речи у наставку истраживања.

Квалитативне особине заједнице – друштвени капитал заједнице

Братство или *phralipen* као друштвени однос одликује се међусобним помагањем, потпором, солидарношћу и поделом одговорности. Фаворизовање колективног начина живота као синонима за заштиту, сигурност, надзор, вођство као и унапред утврђена правила у ромској култури односи превагу над индивидуалним начином живота за који се сматра да последично води до несигурности и мањка заштите и слободе.¹²¹

Обичајно право или *Romani Kris* или је традиционални правни систем чија сврха углавном није кажњавање већ осигуравање помирења, а све у циљу очувања заједнице кохерентном. У разговорима са припадницима ромске заједнице, Вајраух је утврдио да *Крис* и даље постоји у ромским заједницама и да служи да би се разрешио конфликт. У индивидуалним сукобима у оквиру шире породице, отац представља фигуру која тај сукоб решава. Решавање сложенијих конфликта нпр. међу породицама, подразумева учествовање ‘старијих’. Улога ‘старијег’ (старешине) је да одреди неку вредност (материјалну или нематеријалну) коју породице једна другој (или само једна) треба да плате. Учешће ‘старијег’ у том процесу дубоко је укорењено у традицији ромске заједнице, јер се они сматрају релевантним за решавање сукоба као мудрији и образованији у неписаним правилима Романипена.¹²²

¹²¹ Rajkova, “Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi.”

¹²² Weyrauch and Bell, *Autonomous law making: The case of the ‘Gypsies’*, 22.

Солидарност као култура испомагања је основно начело у ромској породици и заједници. Развила се као стратегија преживљавања која се не примењује само у свакодневном животу него, још снажније, у ванредним условима.

Иако су унутрашњи ресурси ромских локалних заједница веома ниски, нарочито економски, Мина Петровић истиче да се значајна унутаргрупна солидарност огледа нарочито у проналажењу посла када се Роми доминантно ослањају на везујући социјални капитал.¹²³ Постоје и наводи који предочавају да се традиционална ромска солидарност међу младим генерацијама полако умекшава, али да на њеном обнављању и јачању треба радити у оквиру заједнице, јер некавалитетни међугенерациски односи могу да представљају препреку за конкретан процес интеграције.¹²⁴

Однос према времену. Време је стални ‘водоравни’ ток, врло флексибилан у својој примени без строгих параметара где је садашњост једина важна, за разлику од прошлости која није битна јер је већ прошла и будућности јер је позната само Богу. Начином на који Роми разумеју време оно се мери ритмовима у природи, организује се у складу с главним догађајима у животу (рођењима, венчањима, погребима, путовањима, итд.) и према привредним активностима којима се баве. Александра Рајкова наводи да Роми не организују време према обавезама које организује друштво, него га организују према свом друштвеном животу унутар заједнице, стога време просто није средство зарађивања новца, и Роми га радије употребљавају за развијање и одржавање друштвених и међуљудских односа унутар заједнице.¹²⁵

3.3 Колективни просторни обрасци понашања

Групу културних просторних образаца чине обрасци понашања који су стечени кроз активности и искуства свакодневног живота на основама умрежавања атрибута Романипена, али нису препознати као директни конституенти степена колективитета породице и заједнице, већ индиректно,

¹²³ Petrović i saradnici, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, 22.

¹²⁴ Đorđević, „Romi između multikulturalizma i interkulturalizma“, 17.

¹²⁵ Rajkova, „Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi.“

њихова колективна реализација оснажује унутаргрупну повезаност у степену колективитета заједница. Издвојени су као просторни јер у дискурсу архитектуре и урбанизма представљају посебан просторни садржај као производ којем је функција дата на основу скупа обичаја и понашања у оквиру заједнице.

Однос према храни. У ромским кућама кува се знатно више хране од количине коју чланови домаћинства реално могу да конзумирају. У ромском домаћинству уобичајено је да постоји и одређена доза хране која се може понудити посетиоцу и која неће изгледати као да је остатак од ручка породице. Немати храну за посетиоца веома је сраман гест и породица ће бити означена као она која штеди на храни.¹²⁶

Променом теоријске оријентације у оквиру друштвених и хуманистичких наука, посебно антропологије и социологије, тиме што је свакодневни живот постао стварни предмет изучавања, храна је не само основни агенс и гарант биолошког опстанка већ и 'друштвена појава' јер у себи сажима различите нивое друштвености. Наиме, како Јелена Ђорђевић наводи, у оквиру културне антропологије, нарочито по развоју концепта културног обрасца, тема односа између система исхране у одређеном друштву могла се назвати етничким стилем. Таква истраживања доводила су у непосредну везу навике у исхрани с дубљим културним структурама, обичајима и наравима,¹²⁷ чиме се разумевање функционалних целина које утичу на међусобну сарадњу и припрему и конзумирање хране у оквирима одређене друштвене структуре (групе) ставља у раван могућег. С обзиром на наведено, могуће је претпоставити да однос према храни може да произведе и извесне просторне садржаје. Наиме, на основама теренских истраживања примећено је да је постојање летње кухиње и стола за обедовање који се налазе на трему или другом отвореном простору присутно у свим типовима насеља и свим типовима кућа. Једна од закључних претпоставки рада је та да је културна одлика везана за храну иницирала постојање ових простора који као употребна места омогућавају визуелно излагање процеса

¹²⁶ Acton and Mundy, *Romani Culture and Gypsy Identity*, 90.

¹²⁷ Jelena Đorđević, „Hrana: Interpretacije i inovacije,” *Kultura* 109/112 (2004): I–18. Takođe dostupno online na <http://www.zaprokul.org.rs/CasopisKultura/DetaljniPrikaz.aspx?ID=109/112> (приступљено 19. 10. 2014.).

припреме и конзумирања хране као чинова саопштавања ‘нечега’ (један од начина презентовања богатства) својој околини што доприноси имагинацији приближавања вишим класама упркос чињеници да су објективно, на основу стварних економских могућности ближе нижим класама друштва.

Ђурђевдан. Прослава у част Светог Ђорђа, Ђурђевдан, један је од најважнијих празника за Роме у области Јужног Балкана. Слави се 6. маја. То је један од ретких празника који прослављају и Роми муслимани и православни Роми, те отуда и други назив за овај празник – Херделез, према муслиманском свецу Хидир Елезу. Ово пролећно славље које траје неколико дана, уско је везано за традицију Рома, повезану са буђењем пролећа када Роми могу кренути на пут и зарађивати бавећи се традиционалним занатима.

Прослава Ђурђевдана почиње 4. маја, ноћобдијама, слављем које траје целе ноћи, у игри, песми и весељу. У зору 5. маја иде се на уранак који укључује ранојутарњи одлазак у бербу одређених врста биљака. После уранка, одлази се на пијаци и купује се ђурђевданско бело јагње.¹²⁸ Јагње се доноси кући живо и представља радост за децу и укућане и до клања борави у дворишту домаћинства. Јагње се коље сутрадан на сам дан Ђурђевдана, 6. маја. Тог дана, свако слави у својој кући у оквиру своје породице. Поподне се породично излази на одређено јавно место – трг или парк.¹²⁹ Нпр. Роми из насеља *Војни пут Блок 1* у ђурђевданском дану славља излазе у Топчидерски парк да ручају у природи.¹³⁰ Другог и трећег дана славе, одлази се у госте. Каже се да Ђурђевдан траје док траје јагње, а свака породица део свог јагњећег печења подели са пријатељима и

¹²⁸ Rozalija Plić i saradnici „Religiozna verovanja i običaji Roma u Nišu,“ http://www.ric.org.rs/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=21&Itemid=109 (приступљено 8. 9. 2014) и Rombase, „Stereotypes and Folklorism,“ <http://romani.uni-graz.at/rombase/> (приступљено 7. 1. 2013).

¹²⁹ Драгана Сотировски, „Бахтало херделези,“ *Траг*, уредник емисије Љубисав Алексић, <http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/%D0%A0%D0%A2%D0%A1+1/673141/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%B3%3A+%D0%91%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE+%D1%85%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%B8.html> (приступљено 22. 5. 2014).

¹³⁰ Становници улице Теодора Драјзера који живе у близини Топчидерског парка, разговор са аутором, 23. 4. 2014. Разговор је заснован трагом података изнетих на форуму дискусионог интернет сајта <http://forum.burek.com/index.php/topic,103909.0/wap2.html> (приступљено 11. 2. 2014).

рођацима. Осим верског и ритуалног значаја, Ђурђевдан највише доприноси очувању друштвених контаката.

Ромска свадба. Свадба је код Рома значајан обред којим се заснива брак, који је у основи више друштвени него индивидуални чин. Ромска свадба традиционално почиње у среду. Веселе уочи склапања брака траје све до недеље која је дан када се обавља венчање.¹³¹ У разговору са становницима насеља која су обухваћена студијом случаја на све прославе осим свадбене вечере позивају се сви становници насеља. На свадбену вечеру се посебно зове, и гости су ужа родбина, блиски пријатељи и комшије. У разговору са резидентима насеља, потврђено је да се Ромска свадба у првом свом делу када је позвано цело насеље, дешава на слободним отвореним просторима у насељу. Тек касније, за свадбену вечеру, свадба се премешта у двориште домаћина и тада, долазе само гости по позиву.¹³²

Све ромске прославе без обзира на прилику, сличне су у сценарију и начину коришћења простора. У организацији простора обухватају постављање дугачког стола за којим седе гости и главни сто за којим седи непосредна породица која прославља. У једном углу простора или шатора, за случај да је простор наткривен, налази се место за музику и слободан простор за игру.

Секундарне сировине. Сам чин скупљања секундарних сировина свакако није ни на један начин културна одлика већ је услед бројних фактора изнуђено решење финансирања породице. Међутим, у реализацијама овог чина и односу према простору намењеном складиштењу секундарних сировина, јесте садржан скуп културних одредница, обичаја и понашања који експлицитно одражава повезаност простора са искуствима и значењима у оквиру ромске културе.

Према резултатима истраживања Центра за истраживање етницитета објављеним 2002. године, најраспрострањеније занимање Рома је скупљање и препродаја секундарних сировина. Истраживање је показало је да се 42.9% ромских породица издржава радећи управо овај посао¹³³. Не треба мислити да ће ово занимање заувек остати синоним за Роме, али, судећи према досадашњим

¹³¹ Илић и сарадници, „Religiozna verovanja i običaji Roma u Nišu.“

¹³² Мештани, разговор са аутором, 9. 6. 2013.

¹³³ Jakšić i Bašić, *Umetnost preživljavanja: Gde i kako žive Romi u Srbiji*, 97.

искуствима овај проценат у догледној будућности неће значајно опасти, па ће депои за секундарне сировине бити неопходни простори.

Религија Рома. Богдан Ђуровић објашњава да у стручној и научној литератури не постоји сагласност о томе да ли се може говорити о религији Рома (синкретичкој), или о непостојању саме религије Рома – већ о религиозности (присутности појма светог), али без униформности међу различитим ромским групама, без строгих правила у интерпретацији светог и пратећих ритуала. Роми су етничка група која изузетно поштује обичајне норме и инсистира на практиковању одређених религијских или магијских ритуала, који су са своје стране одређени културним и религијским миљеом у којем они обитавају. Поред тога евидентно је да они немају аутохтону религију, већ је то, најчешће мешавина више њих, са елементима паганских култова и религијских архетипова из прапостојбине.¹³⁴ Драгољуб Ђорђевић додаје да је у том смислу сасвим компетентно дискутовати религиозност Рома када се одреди да се говори о тзв. класичној, конвенционалној или црквеној религиозности, и онда важе исти стандарди и за Роме као и за Србе, ако се ради о православљу, или Хрвате, ако се ради о католичанству, итд.¹³⁵

Теренским истраживањем у разговору са резидентима посматраних насеља, утврђено је да у оквиру једног насеља породице припадају разним конфесијама и у односу на то религиозни обреди обављају се на уобичајен начин, па у том контексту у оквиру насеља нема посебних места намењених религиозности.

Структура чинилаца Романипена у простору стила живота београдских Рома остварује два истовремена препознатљива система колективне праксе: степен колективитета породица и степену колективитета заједница за које важи претпоставка да су битно утицали на формирање карактера просторних структура у београдским ромским насељима. Иако ће примарна пажња комплексног односа

¹³⁴ Богдан Ђуровић, „О Ромима, религији и религиозности,“ у *Религија и верски обичаји Рома*, ур. Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић (Ниш: ЈУНИР Свен, 2003), 19-20.

¹³⁵ Ђорђевић, „Социолошки приступ ромској култури,“ 64.

култура (затечени културни реалитет) – простор (затечени физички реалитет) бити усмерена на релацију просторне структуре у насељу као одраза чинилаца Романипена систематизованих и умрежених кроз степене колективитета, ни значај појединачних атрибута у тој релацији (нарочито са аспекта примене резултата истраживања) неће бити занемарен уколико из перспективе архитектонског и урбанистичког пројектовања има потенцијал да сложени систем релација простора и културе у начину становања београдских Рома успоставе на местима где су те релације највидљивије. Интерпретација релације култура–простор у ромском микроенвајронменту приказана је у табели 3.1.

Контекстуализација могућег односа култура–простор у досадашњој теорији и пракси која тај однос вреднује као пожељан смер за решавање становања социјално угрожених Рома у концепту друштвене разноликости култура, методолошки воде пројектовање ка „имплементацији једнаких могућности, социјалној укључености и недискриминацији,¹³⁶ онда када у својој операционализацији укључују непосредни контакт са ромском заједницом. У методолошком смислу то значи да би адекватно успостављање односа између просторног (физичког) и друштвеног система у ромским насељима и уобличавање тог односа у начин примењив у архитектонском и урбанистичком пројектовању односно развијање адекватних принципа будућих реализација архитектуре било могуће тек након непосредног контакта на микронивоу. Експлицитни контакт са физичким и друштвеним простором ромског насеља управо обезбеђује да се анализом не пропусти многа повезана значења која упућују на принципе реализације настале ‘ауторском позицијом’ становника и корисника. За процес операционализације на начин примењив у архитектонском и урбанистичком пројектовању, то потврђује важност да је поред квантитативних неопходно представљање и квалитативних исказа о уоченим просторним формама и њиховој генези, како би се са разумевањем испратили поједини просторни захтеви. Њиховим предочавањем, додатно се оснажује чињеница да ромски микроенвајронмент дубоко у свом контексту нуди правац сопствене прилике за

¹³⁶ Royal Town Planning Institute – RTPI, *Policy Statement on Initial Planning Education*, June 2012, 11.

учествовањем у стварању једнаких шанси у социјалној кохезији, што продубљује и само вредновање у реализацијском опредељивању програмских начела. Однос према културним чиниоцима као градитељима образаца понашања у предоченој идеји друштвеног контекста указује да уважавање другачијег представља само пут узајамној едукацији кроз размену културних компоненти и још важније представља основ за разумевање простора.

ДРУГИ ДЕО

СТАНОВАЊЕ РОМА У БЕОГРАДУ

Глава 4

Ромска насеља у Београду

Термин насеље најуопштеније означава појаву која садржи три дефинишућа елемента: назив, територију и становништво. Термин ромски ближе објашњава становништво које га насељава, јер су ова насеља, према истраживањима спроведеним у Србији¹³⁷ као и теренским истраживањима конкретних насеља у Београду, настањена већином Ромима. Над ромским насељем, као објектом теоријских спекулација, преклапају се бројна поља – архитектонско-урбанистичко, социо-културно и поље правних оквира и социјалне политике. У зависности од позиције из које делују у кључу професионалне подршке, аутори за ромска насеља користе изразе ромска махала, ромска заједница, ромски гето, ромска енклава.

Владимир Мацура и Злата Вуксановић-Мацура најприкладније објашњење за ромско насеље налазе управо у тумачењима појма *енклава* са становишта урбане географије. У том контексту, ромско насеље представља несамосталну просторну јединицу над којом се протеже општи друштвени и економски систем, односно представља део или крај већег насеља или чак и саму насеобину у широј територији која је настањена мањинским становништвом и окружена територијом која је настањена већинским становништвом.¹³⁸

Традиционалнија одредница ромског насеља налази се у термину *циган-мала*. Она представља старију форму насељавања, урбану формацију која је егзистирала у Београду у развоју у савремени град. Махале су као етничко-урбана острва настајале на периферији тадашње вароши, али су услед интензивног развоја градова, у савременом добу, урасле у централно градско ткиво.¹³⁹

¹³⁷ Vuksanović-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 17.

¹³⁸ Ibid., 18.

¹³⁹ Александар Кнежевић, „Друштвени положај, стамбени проблеми и карактеристике домаћинства и породица Рома у Београду,“ *Гласник српског географског друштва*, свеска ХС–бр. 1 (2010): 261.

У социо-културном дискурсу, посебно важном за истраживање, територија насеља проширује се ка појму *створеног места*, које феноменолошки тумачено, представља простор у простору, али не само као форму насталу ограђивањем једног сегмента простора већ и место симболичке представе (о)градитеља у друштвеном простору. Наиме, ромска насеља означавају места преплитања просторног и друштвеног нивоа, што омогућава уочавање и разумевање онога што Роми као културна група производе у простору. У тону друштвених истраживања, ромска насеља се препознају као аутентични етнички симболи стратегије преживљавања и сматрају се снажним обележјем ромске културе и основним синонимом за заштиту и сигурност. Мина Петровић наводи да се најелементарнији вид социјалног капитала, због недостатка образовања и формалне запослености, а самим тим и ниске индивидуализације унутар ромске популације, испољава у трибалистичком виду – затварањем у уске заједнице које се организују по принципу племена, са јасном хијерархизацијом односа моћи унутар заједнице, а посебно у комуникацији са спољним окружењем, посредством ауторитета вође.¹⁴⁰ Усмереност на живот у оквиру заједнице и колективни начин живота, омогућио је Ромима неговање и развијање система културних вредности који су са собом донели, а „материјална беда, која их стално прати, постала је најсигурнија заштита идентитету који се динамично мењао, али у којем се задржало обичајно право – *Романи крис* и специфични социјални и културни образац понашања – *Романипен*“¹⁴¹.

Становништво ромских насеља

Ромска насеља настањена су највећим делом Ромима. Мањи део становника насељске популације, како је теренским истраживањима потврђено, чини сиромашно не-ромско становништво.

Истраживања која су спроведена у Србији у другој половини 20. века показују да ромска популација једног града или општине није хомогена, већ хетерогена. Вуксановић-Мацура и Мацура, праве разлику четири категорије.

¹⁴⁰ Mina Petrović sa saradnicima, *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji* (Beograd: PALGO centar, 2012), 21.

¹⁴¹ Bašić, *Politička akcija: Romski pokret i promene*, 14.

Најпре уочавају домаће ромско становништво са статусом грађана у том граду или општини које ту има стално боравиште. Роми избеглице који имају тај статус према домаћим и међународним прописима, посебна су група карактеристична за све земље бивше Југославије, док су интерно расељене лица са Косова карактеристична махом за Србију. Роми повратници из иностранства представљају групу која се враћа у Србију на основу уговора са појединим државама западне Европе. *Печалбари* су категорија ромског становништва која сезонски повремено и привремено борави ван свог места у неком другом месту првенствено из економских разлога.¹⁴²

За жижу истраживања која је усмерена на утврђивање *оствареног* у форми насеља и кућа, фокус је на ромским насељима настањеним Ромима који се сматрају домаћим становништвом. Наиме, ти су Роми на територији града Београда присутни деценијама, што је у односу на ромски животни век и репродуктивни интервал довољно дуг период да се увиде трансформације у физичкој структури насеља настале као рефлексација промена у оквиру породице и фамилије. Други разлог је тај што је време боравка у некој средини донело и одређене промене у традиционалним оквирима породичног живота. Роми су у културној размени са околним не-ромским становништвом задржали неке аутохтоне обичаје, а неки обичаји су нестали. Како Александар Кнежевић наводи „приметно је да су традиционални оквири породичног живота више попустили код Рома који су дуже настањени или су рођени у Београду, него код Рома који су се у скорије време доселили те да су неке од традиционалних карактеристика ромских породица потврђене и још увек актуелне“.¹⁴³

4.1 Типологија ромских насеља

Према истраживањима Друштва за унапређење ромских насеља до 2002. године у Београду су евидентирана 102 ромска насеља и 160 мањих насеља настањених Ромима, али је њихов број због мобилности становника и промена

¹⁴² Vuksanović-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 27-28.

¹⁴³ Кнежевић, *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска проучавања*, 96.

урбане структуре града променљив.¹⁴⁴ Позивајући се на Мацурине наводе да не постоји усаглашено мишљење о минималној величини насеља, самим тим ни ромског,¹⁴⁵ истраживањем неће бити искључена ниједна просторна форма настањена Ромима већ ће се свака најгрубље означавати термином *ромско насеље*. Критеријуми за типолошко одређење ромских насеља у односу на предмет истраживања и очекивани резултат су слојевити и сукцесивно се разликују у свакој од линија стратификације. Први критеријум је доминантна разлика у просторној форми какву заузимају. Наиме, сва београдска ромска насеља најпре се могу разврстати у две основне просторне форме. Прва је форма насеља, а друга форма је пунктуално (тачкасто) становање, односно случај када Роми насељавају једну до две парцеле које се уобичајено налазе у не-ромском суседству. Битна разлика пунктуалних форми у образовању физичке структуре која изграђује парцелу, настала је у односу на институционални статус насељавања парцеле. У том кључу разликују се парцеле које су насељене легално и нелегално – најчешће усељењем у напуштenu и урушену кућу (сквот).

Примарна подела просторних форми насеља у односу на разлике унутарнасељских карактера физичке структуре примећена је у односу на начин развоја насеља, односно када су насеља развијана плански и неплански. За само истраживање, код планских насеља интересантан је развој насеља након насељавања и у том кључу међу планским насељима нису уочене битне импликације које би условиле даљу типологију. За разлику од планских насеља, међу непланским насељима издвојила се разлика у формама које су према степену компактности насеља формулисане у два различита унутарнасељска карактера. Тај степен компактности и разлика у карактеру узроковани су солидношћу физичке структуре, те се у том смислу непланска насеља могу поделити на сламове, махом изграђене од секундарних сировина и нехигијенска насеља доминантно изграђена солидном грађом. Анализом грађе и теренским предистраживањем међу београдским ромским сламовима није примећена значајна разлика у унутарнасељском обрасцу која би изискивала типолошко

¹⁴⁴ Vladimir Macura, *Pregled romskih naselja Beograda 2002* [elektronska verzija] (Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja, 2002), без пагинације.

¹⁴⁵ Vuksanović-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 18.

гранање. Међутим, претпостављена разлика међу унутарнасељским обрасцима нехигијенских насеља могућа је у односу на време настанка насеља која је током развоја одредила и начин интеграције са урбаним ткивом непосредног окружења, те су се у том кључу издвојиле градске махале због посебне варијације у форми која је у тим околностима настала и ‘новија’ нехигијенска насеља настала у двадесетом веку.

Табела 4.1: Приказ слојевите типологије ромских насеља

Београдска ромска насеља			
Критеријум: просторна форма			
Пунктуално становање		Насеља	
Критеријум: институционални статус		Критеријум: начин развоја	
Легално	Нелегално [сквот]	Планска насеља	Непланска
		Критеријум: Степен компактности насеља	
		Слам	Нехигијенско насеље
		Критеријум: време настанка и развоја и интеракција са непосредним окружењем	
		Старе градске махале [настанак у 19. веку или сами почетак 20. века]	Новија нехигијенска насеља [настанак у 20. веку]

Сходно наведеним критеријумима у Београду се дакле може издвојити шест типова просторних организација ромских насеља који због тих различитости у карактерима физичких структура представљају полигон за истраживање:

- Сламови
- Нехигијенска насеља
- Старе градске махале
- Трансформисана планска насеља
- Пунктуално становање – легално
- Пунктуално становање – нелегално.

Сламови

Сламови су настали као импровизована, привремена склоништа која су временом постала стална насеља. Према институционалном статусу, ова насеља су настала најчешће спонтано, на неизграђеном терену за који у време настанка насеља није постојала планска документација. Један проценат сламова настао је нелегално на земљишту које је усвојеним Генералним планом већ било предвиђено за неку другу намену. У односу на градско ткиво, према наводима Мине Петровић, сламови су удаљени од компактног градског ткива, раздвојени од њега комуналним и индустријским погонима и запуштеним пределима тако да се налазе на неупадљивом и понекад лошем месту.¹⁴⁶ Форма сламова је неправилна, и често условљена морфолошким карактеристикама терена. Улице које се у оваквим насељима формирају променљивог су попречног пресека и ретко су асфалтиране. Блокови нису јасно дефинисани. Становништво сламова веома је сиромашно и претежно се бави скупљањем секундарних сировина.

Нехигијенска насеља

Нехигијенска насеља настала су спонтано изградњом трајних кућа као видом стамбеног збрињавања на неизграђеном терену за који у време настанка није постојала планска документација. За разлику од сламова, нехигијенска насеља се непосредно наслањају на околно градско ткиво и у граничној форми су релативно правилна јер су им границе дефинисане суседним, јасно дефинисаним формама.¹⁴⁷ Унутрашња форма насеља варира од насеља до насеља, али у грубој подели блокови су дефинисани у ортогоналну физиономију и самим тим улична мрежа је правилна. Становништво нехигијенских насеља бољег је имовинског статуса него становници сламова. Баве се сакупљањем секундарних сировина у мањем проценту него у сламу, ниско приходним занимањима, док је и одређени број становника на привременом раду у иностранству. У оквиру нехигијенских насеља постоји велики број Рома који живи исто као у сламу.

¹⁴⁶ Vuksanović-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 38.

¹⁴⁷ Ibid., 40-41.

Стара градска махала

Старе градске махале настале су као насеља у оквирима градског ткива и потичу углавном из 19. века и према правном статусу су спонтано настала насеља тј. на терену за који у време настанка није постојала планска документација. Маринкова бара конкретно, физички је чврсто урасла у околне не-ромске делове града – Шумице, стари Медаковић и делове Вождовца, међутим, како Вуксановић-Мацура и Мацура наводе „иако је реч о јединственом градском ткиву, ипак постоје видљиве линије на којима се завршава стандардни град и од којих почиње запуштена земља на којој живе Роми.“¹⁴⁸ Парцелација и улична мрежа насеља уских и неправилних улица потиче из 19. века или самог почетка 20. века (до 1905. године). Блокови су јасно оивичени улицама, а парцеле прате ту околну уличну структуру. Старији махалски начин градње приземних кућа постепено је замењен новијим спратним што се одразило на повећану густину становања, самим тим и лошије услове живота. Вуксановић-Мацура и Мацура издвајају да Роми који данас живе у преосталим старим градским махалама представљају високо урбанизовано становништво, без обзира на материјални и социјални статус. То је свет који генерацијама живи у градском оквиру, који се бави градским занимањима, ма колико она била маргинализована и који имају животне навике везане за град.¹⁴⁹

Трансформисана планска насеља

Део Ромских насеља (12%), од укупног броја на територији Београда настао је на основу детаљних урбанистичких услова – плански. Положај ових насеља најчешће је на периферији Београда. Приликом првобитног планирања ова насеља су планирана на неизграђеном терену те нису ни могла бити повезана са околном физичком структуром. Развојем града и изграђивањем околне физичке структуре ова насеља се полако везују за околину. Планска насеља су најчешће одмах планирана субстандардно. Пошто квантитативна граница просторности од почетка није одговарала потребама резидената, Роми су добијени стамбени

¹⁴⁸ Ibid., 38.

¹⁴⁹ Ibid.

простор временом проширивали нелегалном самоградњом. Дакле, трансформисана планска насеља настала су плански учествовањем струке у конципирању стамбених јединица и њихове просторне диспозиције, али су услед низа фактора трансформисана у слам. У том контексту и правилна улична мрежа и правилна структура блока, изгубили су чврстину своје почетне физиономије и данас се извесно наслеђују. Становници планских насеља се претежно баве скупљањем секундарних сировина и другим нискостатусним занимањима. Има породица чији су чланови на привременом раду у иностранству те је становништво ових насеља према материјалном статусу мешовито.

Пунктуално становање – легално

Пунктуално или тачкасто становање подразумева да ромски станови и куће нису концентрисани на једном месту, у једној улици или блоку, већ су расути по већем делу територије и измешани са становањем не-ромског становништва. Блоковска структура и парцелација одговарају матрици дела града у којем се налазе. Легално насељене парцеле сличног су стамбеног фонда и структуре као нехигијенска насеља. Становништво легално насељених парцела се бави нискостатусним, али градским занимањима.

Пунктуално становање – нелегално

Нелегално пунктуално становање, најчешће се налази у деловима града која више деценија нису обнављана, већ су препуштена постепеном пропадању. С обзиром на то да је реч о неколико објеката физичке структуре, форма насеља зависи од граматике стамбеног фонда на парцели. Стамбени фонд нелегалног тачкастог становања једнак је оном у сламу, с том разликом што се трошне куће најчешће надовезују на постојећу напуштену и урушену кућу. Становништво сквотираних парцела најчешће се бави скупљањем секундарних сировина и изразито су ниског материјалног статуса.

4.3 Типологија кућа у ромским насељима

Анализом грађе настале на основама теренских истраживања утврђено је да разлике у формулацији унутарнасељских карактера зависе од густине изграђености која је директно пропорционална примењеном грађевинском материјалу у изградњи кућа. У том контексту, куће у свим ромским насељима могу се поделити на два основна типа:

- Трошне куће (трошне у смислу чврстине грађевинског материјала)
- Трајне куће (трајне, солидне, у смислу чврстине грађевинског материјала).

Типологија ромских кућа у ранијим истраживањима (Мацура, 2002, 2007) најчешће је манифестована као страћара и скромна кућа, а наведено је и да је страћара најгори тип куће и да је део претежног фонда сламова. Становници сламова своје куће називају ‘баракама’, док је у свакодневној комуникацији присутан термин ‘картонка’, што значи смештај саграђен од картона и других неграђевинских материјала (па отуда и жаргонски назив за сламове ‘картон сити’). Скромна кућа представља стамбени фонд великог броја ромских насеља и то је кућа која пружа релативно пристојне услове живота. У односу на раније типологије, разлика је највише терминолошка јер термини трошна кућа и трајна кућа прецизније објашњавају поделу према конкретном критеријуму и више одговарају типолошком структурисању премиса које су овим критеријумом провоциране.

У односу на тему рада и очекивани резултат, структура података у типологији кућа у ромским насељима инспирисана је писањем Сретена Вујовића¹⁵⁰ и основно је заснована на истраживању квалитативних особина тј. примењених конструкција и примењене материјализације, квантитативних особина у виду бројчано дефинисаних параметара унутрашње структуре као што

¹⁵⁰ Засновано на теорији Мануела Кастелса [Manuel Castells], Сретен Вујовић објашњава да је стан материјално добро које има своје квантитативне особине (површина, број соба, итд.), свој квалитет (врста материјала, опрема, итд.), форму (индивидуално и колективно становање и њихови прелазни облици) и институционални статус (приватна својина, друштвена својина, закуп, без правне основе). Сретен Вујовић, „Роми и становање“, 54.

су површина и број соба, те градитеља и грађења куће као вида документовања учешћа породице и заједнице у процесу изградње.

Трошна кућа

Под трошном кућом се подразумева кућа која је изграђена од нестандардног грађевинског материјала, који је најчешће одложен као отпадни материјал (сл. 4.1).

Квалитативне особине. Иако је тешко прецизно издвојити, уобичајена основна конструкција трошних кућа је од дрвених талпи или греда, мада има случајева да је и челична или бетонска. Материјализација основне конструкције постиже се облагањем дрвеним плочама, вратима, отпадним најлоном, отпадним лименим плочама или картоном. Кровови су једноводни или двоводни, благог нагиба. На постављене даске у правцу нагиба крова, поставља се кровни покривач. Чест материјал за кровни покривач су отпадни најлон, картон, лим, трска, као и отпадне салонит плоче (у којима је везивно влакно за фиброзни цемент азбест, а одбачене су управо због азбеста који лоше утиче на здравље). Под је земљани преко којег се ређају картон или стиропор. Након постављања спољашње опне, кућа се оплеменењује изнутра, облагањем платнима и цео ентеријер изгледа као пачворк [*patchwork*].

Квантитативне особине. Трошна кућа, дакле, претпоставља – *секундарну архитектуру* – кућу од секундарних сировина, која због конструктивних одлика и одлика материјализације не прелази површину од 15m^2 и увек је приземна, висине од око 1.8 m у највишем делу куће. Ова висина куће одређује и запремину од око 30 m^3 која се лакше греје зими и такође омогућава брзо извршавање евентуалних поправки на крову. Због почетног недостатка простора многе просторије трошне куће се накнадно дограђују. У случају проширивања, просторија која се додаје површине је око 10 m^2 . Уобичајени број становника трошне куће је између 4 и 5.

Унутрашња структура. Накнадна проширивања доводе до функционалне конфузије, па је једина јасна подела на отворени и затворени део куће. Затворени део куће, тј. стан, најчешће се састоји из две просторије. Једна просторија

представља синтезу дневног боравка, спаваће собе за старије чланове породице, кухиње и трпезарије. Друга просторија је соба у којој најчешће спавају млађи чланови породице, односно деца. Поједине трошне куће имају две или више соба. У таквој организацији све просторије су пролазне. Некада се додаје и соба која није повезана са кућом, већ се у њу улази из дворишта. Купатило се најчешће налази уз кућу, а приступа му се или из куће одмах код улаза или из дворишта.

Градитељ и изграђивање трошне куће. Градитељ трошне куће је највештији архитекта у насељу, а није ретко да се позове и неко из оближњих ромских насеља. Изградња нове куће се наплаћује. У разговору са највештијим новобеоградским архитектом секундарне архитектуре Бобаном Младеновићем, који станује у ромском насељу у близини новобеоградског блока 72, најбољи архитекта је „онај који је вешт у основним занатским радовима са дрветом, лимом и зна најбоље да искомбинује бетонске блокове, аутобуске прозоре, врата од кола, и дрвене довратнике, отпадно дрво, картон, стари салонит, лим и гуму.“¹⁵¹ Такође, насељски архитекта мора брзо да ради; ако има у домаћину доброг помоћника, кућа може да се направи за један дан. Грађење куће започиње из једног угла тако што се најпре хоризонтално поставе два најдужа дрвена елемента и закују се под приближно правим углом. Након тога поставља се вертикална греда у унутрашњем углу спојених елемената због учвршћивања. Трошна кућа заправо представља уникатан производ, према архитектиним речима развија се „како даска каже“, јер њена величина зависи од величине расположивог грађевинског материјала. Суседна кућа у насељу никада се не наслања на већ постојећу, већ се око сваке куће оставља пролаза минимално 1m због брзих поправки и преправки на кући, односно санације¹⁵². Укућани сами извршавају замене елемената, на крову, зидовима, поду. Осим санације, након изградње куће

¹⁵¹ Бобан Младеновић, персонална комуникација са аутором, 16. новембар 2013. Разговор је вођен уз демонстрацију изградње трошне куће. Изградња куће је била део припрема за перформанс *Секундарна архитектура* Бранислава Николића у оквиру програма Урбани инкубатор. Изложба „Секундарна архитектура“, Бранислав Николић, Београд: Магазин, организација у сарадњи са ПроАртОрг-ом, Домом омладине Београд, Трећим Београдом и Гете институту, 23. 11. 2013 – 4. 12. 2013.

¹⁵² Санација значи извођење грађевинских и других радова на постојећем објекту, којима се врши поправка уређаја, постројења и опреме, односно замена конструктивних елемената објекта, али којима се не мења спољни изглед и не утиче на безбедност суседних објеката. „Закон о планирању и изградњи“, *Службени гласник Републике Србије* 72 (2009), члан 2, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/extref/2884c819-7133-4528-93bd-39988a3192a7&actid=®actid=323420&doctype=reg&latest=true> (приступљено 11. 3. 2014).

могу се вршити и доградња¹⁵³ и адаптација¹⁵⁴. Као што је теренским истраживањима уочено, проширивање тј. доградња и адаптација куће стални је посао резидената који настаје као одговор адаптивбилности на трансформацију породичне структуре. Доградњу и адаптацију трошних кућа обављају сами резиденти, уз евентуалну помоћ рођака и суседа. Доградњом, када се кућа проширује, на фасади на којој ће се екстензија урадити просече се отвор, тако да се у наставку основне просторије, такође за један дан (12h), уради нова соба.

Због могућности практичног суделовања у грађењу као потенцијалу за активирање унутрашњих капацитета у унапређењу насеља, у табели 4.2 су посебно наглашени процеси градње и учесници, разврстани према степену колективитета.

Табела 4.2: Присутни облици градње трошних кућа као унутрашњи капитал заједнице

Практично суделовање у грађењу				
Изградња	Доградња		Адаптација	Санација
	Соба	Друге просторије		
‘Архитекта’				
Породица	Породица		Породица	Породица
	Заједница		Заједница	

Трајна кућа

Трајна кућа подразумева кућу која је изграђена од стандардних грађевинских материјала, уобичајеним начинима градње (сл. 4.2).

Квалитативне особине. Карактеристика трајних кућа је трајни грађевински материјал и масивна градња као начин зидања, са уведеним армирано-бетонским серклажима. Масивни зидови су најчешће од опеке, опекарског блока или бетонског блока. Материјализација фасада је углавном незавршена, без

¹⁵³ Под доградњом се према Закону о планирању и изградњи подразумева извођење грађевинских и других радова којима се изграђује нови простор ван постојећег габарита објекта уз испод или над основним габаритом чинећи са њим функционалну или техничку целину. Ibid.

¹⁵⁴ Под адаптацијом се подразумева извођење грађевинских и других радова на постојећем објекту којима се врши промена организације простора у објекту, замена уређаја, постројења, опреме и инсталација истог капацитета, којима се не утиче на стабилност и сигурност објекта, не мењају конструктивни елементи, не мења спољни изглед и не утиче на безбедност суседних објеката, саобраћаја и животне средине. Ibid.

термоизолације и додатне спољашње обраде, али има и случајева где је фасада само обојена основна конструкција. Уколико је имовински статус породице бољи, фасада куће је термоизолована и са завршном обрадом. Кровови су двоводни или једноводни, у зависности од положаја објекта на парцели и покривени су црепом.

Квантитативне особине куће. Трајна кућа може бити приземна и спратна. Уколико је приземна најчешће има 2–3 просторије, док је код спартних кућа тај број знатно већи, од 6 до 9, и свака просторија има своје уобичајене функције. Број особа који настањује ове куће је у просеку 5 чланова домаћинства, док су вишеспратне куће вишегенерацијска домаћинства. Кућа се најчешће састоји од дневне собе са кухињом и спаваћих соба. „Половина ових кућа има купатило са WC-ом. Структура просторија је неповољна у односу на потребе просечног домаћинства. Површина куће је често мала и креће се од 40 до 60m², што значи око 5–10 m² по једном члану домаћинства.“¹⁵⁵

Унутрашња структура. У трајним кућама ромских насеља најчешће нема везних просторија (предсобље, ходник), већ су све собе пролазне. У дневну собу се из спољашњег простора улази преко кратког ходника, а из дневне собе се у спаваће собу улази директно. Дневна соба је по карактеру вишефункционална и осим што се ту одвија дневни живот породице, служи и као гостинска соба и као простор за спавање одраслих чланови породице. У својим функционалним оквирима дневна соба интегрише кухињу, која није издвојена као засебна просторија, већ је само визуелно преграђена. Кухиња такође често може бити пролазна. Ако кућа има спрат, степениште ретко представља унутрашњи везни простор, већ му се приступа из спољашњег простора.

Градитељ и грађење трајне куће. Градитељи трајних кућа су мајстори уз помоћ чланова породице и уз помоћ осталих житеља у насељу. „Тај посао јесте сложен у самом почетку, док се не изгради главнина куће, али је касније једноставнији када се дограђују нове просторије. За сложеније радове, везане првенствено за кућне инсталације, скоро редовно се позива мајстор.“¹⁵⁶ У самој процедури, изградња скромне куће једнака је по начину зидања уобичајеним поступцима класичне градње. Доградња и адаптација постојеће трајне куће, према искуствима

¹⁵⁵ Vuksanović-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 53.

¹⁵⁶ Ibid., 53.

Владимира Мацуре и Злате Вуксановић-Мацуре, указују да се проширење трајне куће, које подразумева дозиђивање стамбеног простора и санитарног простора, најчешће одвија као и њено грађење – спрегом мајстора и породице, мада доградњу малог стамбеног простора у виду собе породица може урадити и сама. У доградњи санитарних просторија породица мајстору помаже евентуално у копању и озиђивању септичке јаме. У осталим доградњама учествује породица заједно са мајсторима, а могуће је учешће неког од пријатеља или родбине којима ће се та помоћ касније вратити.¹⁵⁷ Што се санације трајне куће тиче, исти аутори наводе да побољшања стамбених услова које спроводе многе ромске породице на трајним кућама подразумевају релативно мале радове као што су поправка олука, кровова, постављање термо и хидроизолације које изводе мајстори уз помоћ породице.¹⁵⁸

Унутрашњи капацитети заједнице огледани у вештинама грађења као потенцијалу за партиципативно унапређење насеља приказани су у табели 4.3.

Табела 4.3: Присутни облици градње трајних кућа као унутрашњи капитал заједнице

Практично суделовање					
Изградња	Доградња			Адаптација	Санација
	Соба	Купатило	Спрат		
Мајстор		Мајстор	Мајстор	Мајстор	Мајстор
Породица	Породица	Породица	Породица	Породица	Породица
Заједница			Заједница		

¹⁵⁷ Вуксановић-Мацура и Мацура, *Постојећи модели за побољшање становања Рома. Социјална и приступачна стамбена решења за Роме и осетљиво становништво у Србији*, 17-18.

¹⁵⁸ Ibid., 52-54.

Глава 5

Организација становања у ромским насељима у Београду

Приказ организације становања у ромским насељима у Београду представља интерпретацију резултата истраживања методом студије случаја у шест типова и укупно осам насеља на територији града Београда.

5.1 Сламови: насеља Лауданов шанац и Грмеч

Лауданов шанац. Насеље Лауданов шанац припада општини Земун. Налази се у великом усеку – шанцу – испод Улице Марије Бурсаћ. Један мањи део насеља је на приближној висинској коти улице. Тај део по карактеру више одговара нехигијенском насељу, док делови који се налазе у усеку (део ка Зеленичкој улици и део ка Улици Тошин бунар), по карактеру физичке структуре припадају насељу категорисаном као слам и у том контексту насеље је и значајно за истраживање. Оквирни период настанка насеља је између 1951. и 1972. године.¹⁵⁹ Насеље има приближно 90 кућа. Цртеж дела насеља између Мозерове улице и Улице Марије Бурсаћ приказан је на слици 5.1).

Грмеч. Насеље Грмеч, такође припада општини Земун. Налази се на узвишењу изнад укључења Улице Милана Решетара у Аутопут за Нови Сад (Загреб). Оквирни период настанка насеља у данашњој физиономији је од 1980. године. У питању је мало ромско насеље од приближно двадесет кућа (сл. 5.2).

Наведена насеља припадају истом типу, али чине компатибилни пар због разлике у начину простирања насеља и морфолошким одликама локације на којој се налазе и могућим варијацијама у просторним организацијама које су тим испровоциране. Насеље Лауданов шанац налази се у дубоком усеку који га ограничава и то је разлог због којег се развијало линеарно. Насеље Грмеч је

¹⁵⁹ Macura, *Pregled romskih naselja Beograda* 2002.

насеље компактно груписаних кућа, позиционирано на узвишењу, чије морфолошке одлике прати.

5.1.1 Просторна организација насеља

У односу на предмет и циљ рада резултати истраживања концентрисани су на начин настанка насеља, кључне просторне структуре насеља и њихову употребу.

Развој суседства/начин настанка насеља

Сламови немају јасно дефинисане парцеле. Најмања препознатљива јединица насеља је дворишна група објеката. Она је дефинисана изграђеном физичком структуром, делимично постављеном оградом, а најдиректније се перципира по утабаном земљаном трагу насталом употребом.

Површина дворишне групе објеката представља предвиђену потребну површину и за изградњу и за уобичајено функционисање домаћинства у оквиру проширене породице. Површине које оне заузимају различитих су квадратура, у распону од 100m² до 1300m². Свака кућа у оквиру групе је домаћинство за себе, трогенерацijske породичне структуре. Проширивање породице подразумевало је потребу за проширивањем куће, а не прављење нове куће и формирање новог домаћинства. Нова кућа формирала се тек са доласком чланова трећег степена родбинских односа. Коначан изглед дворишне групе настао је тако што се у једном делу предвиђене површине формирала прва кућа која се састојала од основне просторије и евентуално собе. Са проширењем породице на постојећу основну просторију или собу додавала се нова соба. Касније се, даљим проширењем породице, на основну просторију ове структуре наслањала нова основна просторија са засебним улазом која се касније такође проширивала по истом принципу. Уједно, овакав развој насеља изражава и чињеницу да су сви становници дворишне групе међусобно родбински повезани и родбински повезани са суседном дворишном групом. Схематски приказ развоја дворишне групе приказан је на слици 5.3.

Кључне просторне структуре насеља

Анализом насеља, као сложеног система, издвојиле су се карактеристичне просторне структуре као базични елементи релација физичке, функционалне и културне димензије. Због компарација са важећом документацијом, могу се систематизовати према намени и начину коришћења на:

- Дворишну групу објеката
- Саобраћајне површине
- Неизграђене површине

Употреба кључних просторних структура насеља

Дворишна група објеката

Читаво насеље може се посматрати као скуп дворишних група објеката које се најчешће непосредно граниче, или су раздвојене неизграђеним простором. Дворишну групу објеката чини изграђен и неизграђен простор. Изграђен простор чини неколико стамбених објеката, уобичајено два до три, и неколико помоћних објеката, мада структура варира од групе до групе. Помоћни објекти су у почетку формирања дворишне групе физички одвојени од куће, али се након проширивања често са њом споје. Некад се и ређају управно на кућу, по ободу дубине парцеле. Помоћне просторије уобичајено служе за одлагање секундарних сировина и механизације. Неизграђен простор дворишне групе је двориште које је употребни и опслужујући простор за све изграђене структуре у оквиру дворишне групе. Служи за игру деце, доколицу, простирање веша, формирање летње кухиње и као ходник за комуницирање са осталим просторијама које нису стамбене.

Ограђивање. Објекти у двориштима су постављени најчешће тако да формирају ћирилично слово 'П', а структура 'П' се отвара слободним делом ка импровизованој улици у насељу. Ограда у уобичајеном смислу која целом површином обележава и ограђује дворишну групу објеката, ретко је присутна у сламовима. Скоро по правилу се поставља само један њен део дужине неколико

метара којим домаћин означава површину коју планира да заузме у будућем развоју дворишне групе. За разлику од нехигијенских насеља, код којих ограда представља дефиницију преостале парцеле за нове грађевинске подухвате у оквиру инокосне породице, код сламова она представља ознаку и заузетост предвиђене потребне површине и то не само у смислу изградње већ уобичајеног функционисања домаћинства: куће, дворишта и помоћних просторија. Аутентични цртеж дворишне групе објеката представљен је на слици 5.4.

Концепт просторне организације употребних елемената дворишне групе објеката. Концепт просторне организације представља дијаграм употребног низа кључних елемената насеља у релацији јавно–приватно заснованог на искуству теренског посматрања употребе простора. У сламовима, постоји један концепт просторне организације:

1. Улица → двориште → трем → врата

У насељима постоји неколико варијанти организације простора који функционишу по овом принципу. Најзаступљенији случај организације је полуатријумски, али тако да се стамбени објекти ређају по најудаљенијој и најдужој страни дворишта, а помоћни објекти се ређају са обе краће стране. Друга најдужа страна која је најближа путу је неизграђена. Квадратуре дворишта су различите и варирају у односу на то колико стамбених објеката има. Постоји и случај када се куће и помоћне просторије разврставају по дубини дворишта, са обе стране, у међусобној удаљености ‘трактова’ од 2.5 до 3m. У варијанти јако уских форми дворишта, објекти се ређају једнострано, мада је ова физиономија дворишта изузетно ретка у сламовима. Тај случај у сламовима настаје најчешће уметањем куће и дворишта између две дворишне групе објеката. Ово уметање се обично дешава са проширивањем породице и одвајањем домаћинства, како би најближи сродници и даље остали у непосредној близини.

Саобраћајне површине

Улице. У сламовима улице нису асфалтиране, већ се и њихово постојање и физиономија препознају по утабаном земљаном трагу, насталом коришћењем (сл. 5.5). Улица, осим неопходне комуникације кроз насеље и приступања двориштима, представља и место окупљања. Она, у спрези са двориштима дворишних група објеката, учествује у формирању неизграђеног простора као окупљалишта ужег суседства насеља.

У компактним сламовима као што је насеље Грмеч, јавља се извесна порозност, али не у форми сокака, већ служи да између дворишних група објеката које су 'леђима' наслоњена једна на другу може да се оствари директна комуникација. Ово указује на чињеницу да се дворишна група ограђује и примарно отвара ка улици, али да то не проузрокује потпуно затварање и отуђивања међу суседима (сл. 5.6).

Неизграђене површине

Неизграђене површине представљају све просторе насеља који не укључују дворишне групе објеката и улице. Према начину коришћења у сламовима уочена су три вида употребе неизграђених површина:

- Окупљалиште суседства
- Окупљалиште заједнице насеља
- Одлагалиште секундарних сировина

Окупљалиште суседства је простор који се свакодневно користи, оивичен је улицама и дворишним групама објеката (сл. 5.7). Представља проширење дворишта, тј. екстензију дворишних активности ка друштвеним активностима усмереним више ка заједници него ка породици. Површина коју овај простор заузима у зависности је од дела града и морфолошких одлика терена који насеље заузима, па се површине крећу од 100 m² до 1000m².

Окупљалиште заједнице насеља су неизграђени простори чија је намена повремена и служе као места на којима се сви становници насеља окупљају најчешће мотивисани прославом (сл. 5.8). Површина коју овај простор заузима такође варира у зависности од положаја у односу на градски центар и морфолошких одлика терена на којима се насеље налази, па се површине крећу од 150m^2 до 1000m^2 .

Одлагалиште секундарних сировина формира се такође на неизграђеним просторима у насељу и употребно представља део свакодневнице заједнице насеља (сл. 5.9). Скупљањем секундарних сировина бави се око 30% од укупног броја корисника, а од тога живи њих преко 80%. Одлагање сировина је уско везано за физички простор сваке куће. Међутим, у насељу доминирају јасно одређена и ограђена места који служе за сортирање и одлагање секундарних сировина. Површински, ти простори могу да заузимају преко 1000m^2 .

5.1.2 Просторна организација куће

У сламовима доминантна стамбена форма је трошна кућа која у свим карактеристикама одговара типолошком приказу трошне куће. Постоје и куће од чврстог материјала, приземне, које су као и трошне куће, ниже спратне висине, око 2–2.5m (испод слемена). У грађевинском смислу, оне представљају комбинацију трошне куће и трајне куће јер су им зидови изграђени од опекарског или бетонског блока, а остали елементи су, укључујући врата и прозоре, као и код трошне куће – секундарне сировине.

Кључне просторне структуре куће

Однос затвореног и отвореног опредељујући је релацијски квалитет у анализи концепта куће јер се физичка, функционална и културна димензија просторне структуре куће конкретизују управо кроз поменути релацију. У том контексту, атрибути који су значајни у организационом уравнотежавању, физичком уобличавању и културној идентификацији су затворени простор куће – стан и

отворени простор куће – трем. Затворени простор куће – стан обухвата основну вишенаменску просторију, собе и псеудоветробран¹⁶⁰, доминантно је одређен кроз унутрашњу структуру активности и функције стамбеног простора, а отворени простор тј. трем доминантно је одређен кроз начин одвијања тих активности.

- Стан: вишенаменска просторија, собе, псеудоветробран, тоалет (опционо)
- Трем

Употреба кључних просторних структура куће

Стан

Стан у свим квалитативним, квантитативним особинама и унутрашњој структури и начину градње одговара трошној кући, приказаној у типологији ромских кућа.

Трем

Трем представља наткривени простор који се наслања директно на дворишну фасаду куће. Наткрива улаз у објекат и део дворишта испред куће, дефинишући прелазни простор између дворишта и куће. Тај простор најчешће садржи место за седење и опрему која је компатибилна или поновљена опреми која се налази у кухињи: шпорет, место за прање посуђа, веша. Свака кућа дворишне групе објеката има свој трем који кориснички само њој припада (сл. 5.10).

¹⁶⁰ Уобичајено ветробран куће представља улазну зону, затворени простор, у којем се одвијају функције кретања и одлагања гардеробе. Ветробран се дефинише и димензионише у складу са бројем станара и опреме. На посматраним ромским кућама, уочени простор не одговара сасвим уобичајеној дефиницији ветробрана, али употребно има тенденцију то да постане, зато је означен као псеудоветробран. Он је део дворишта или трема, који се директно надовезује на затворени простор куће. По физиономији је наткривен, отворених бочних страна управних на кућу, док је страна паралелна зиду куће затворена. Псеудоветробран служи да заклони улазна врата у кућу, а понекад садржи и за одлагање обуће.

Проширивање куће

Куће у сламовима подложне су промени форме у односу на потребе корисника. Проширивање куће, односно њено дограђивање, најчешће се одвија хоризонтално, а ретко се остварује вертикално. Хоризонтално се проширује ‘линеарном адицијом’ и ‘око куће’. Линеарна адиција подразумева додавање собе на постојећу основну просторију, или додавање собе на постојећу собу која након тога постаје пролазна (сл. 5.11).

Проширивање ‘око куће’ настаје када се на већ постојећу собу додаје нова соба али у поље и у ту нову собу се улази из дворишта (сл. 5.12). Често се у проширивање око куће убраја и додавање улазне партије – псеудоветробрана, као и малог купатила, односно тоалета.

5.1.3 Реално понашање становника–корисника

Реално понашање становника–корисника приказ је резултата посматрања праксе становања у истраживаним насељима које је урађено свакодневно у одређеним временским интервалима у трајању од 7 дана. Концепт истраживања заснован је на интерпретацијама свакодневнице Џоа Морана [Joe Moran] и Мишела де Сертоа [Michel de Certeau]. Према њиховим поставкама најједноставније објашњење дневне праксе може се добити када се индивидуе третирају као корисни агенти који троше време крећући се у простору и када се тежиште са објеката пребаци на посматрање процеса, а о објектима се размишља као о продуктима процеса.¹⁶¹

Преподне. Током преподнева, већина становника одлази ван насеља. У насељу остају старији становници и деца. На сваких 4 до 5 кућа јављају се окупљалишта мањег интензитета, али њихови корисници нису искључиво становници тих кућа. Такође на 2 или 3 места у насељу јављају се окупљалишта знатно већег

¹⁶¹ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1984); Joe Moran, *Reading the Everyday* (London and New York: Routledge, 2005) и Ivana Spasić, *Sociologije svakodnevnog života* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 2004).

интензитета. У деловима насеља збијеног карактера који су ближи суседним не-ромским насељима, формира се окупљалиште у непосредној близини насеља, ван његових граница.

Током преподнева деца су главни актери који утичу на то да отворени простори постану окупљалишта. Старији становници су углавном функционално везани за кућу, конкретно, за основну просторију и трем, а деца претежно за трем и двориште. С обзиром на то да се оба простора подједнако динамично користе (основна просторија и трем), у овом контексту настаје *породична дневна соба* која обухвата основну просторију и трем. Услед интензитета и начина коришћења уочено је и да је оријентација улаза кућа и отвореног простора у оквиру дворишне групе објеката таква да се поља деловања породичних дневних соба дворишне групе међусобно преклапају чинећи и функционално суседство – велику *заједничку дневну собу* коју паралелно користе сви становници тог суседства и која служи да се чувају деца, чланови домаћинства кућа у оквиру дворишне групе, и о њима најчешће унакрсно брину старији чланови домаћинства. Заједничка дневна соба дакле представља простор јасне дефиниције, селективно пропустљивих до непорпустљивих граница и непроменљивих актера.

Анализом проширивања куће у односу на препознати отворени простор назван заједничка дневна соба, уочава се да је додавање нових просторија неинвазивно на простор који заузима заједничка дневна соба, а ако то није могуће, просторија која се додаје у поље, тј. на рачун простора који обухвата заједничка дневна соба, најчешће бива плитка како би се поменути простор очувао у што већој површини.

Поподне. За разлику од преподнева када већина становника насеље напушта у слично време, током поподнева, повратак у насеље обавља се у различита времена, па је временска одредница термина поподне флексибилнија. Поподне је у функционалном смислу заједнице обележено повратком у насеље.

Окупљалишта се поново јављају на 4 до 5 кућа, али њихово формирање и интензитет коришћења сада директно зависе од актера кућа у њиховој непосредној близини. Интензитет коришћења свих окупљалишта је приближно исти. Сви становници једне куће користе основну просторију и трем тј. породичну

дневну собу. Током поподнева услед интензитета коришћења уочено је да заједничку дневну собу паралелно користе сви становници тог суседства. У овом периоду, улога заједничке дневне собе нарочито је изражена током обедовања. Пошто основна просторија куће, или каткад цела кућа, нису довољно простране да приме све чланове породице да обедују истовремено, тај недостатак се решава упоредним активностима – док једни обедују, други раде друге кућне послове или се играју у простору заједничке дневне собе.

Вече. Током вечери, већина становника је у насељу. Окупљалишта мањег интензитета се јављају на 7 до 8 кућа, док се на 2 до 3 места у насељу јављају окупљалишта знатно већег интензитета. Битна одредница је да формирање и интензитет коришћења окупљалишта нису условљени актерима који станују у њиховој непосредној близини.

Током вечери, актери који учествују у формирању окупљалишта су млађи корисници, док су старији и деца већином у основној просторији куће или на трему. Поново је активна улога заједничке дневне собе, као и током преподнева.

Ноћ. Ноћу нема окупљалишта. У односу на дневне периоде, соба ако је кућа има користи се једино ноћу.

5.1.4 Интерпретација просторне организације насеља слам као културно прилагођене средине

У сумању резултата истраживања у сламовима, колективни начин живота изражен је и утемељен у просторној структури насеља и куће кроз два степена колективитета: степену колективитета породице и степену колективитета заједнице. У односу на анализу примарног коришћења простора која је утврђена посматрањем, приметно је да обрасци породичне структуре и свакодневног живота сажети у животном стилу заједнице диференцирају друштвени однос степен колективитета заједнице на: породично суседство, уже суседство, шире суседство и заједницу насеља, који се као такви рефлектују на физичку и

функционалну димензију простора и степеновање приватности¹⁶² чиме се културна димензија колективног начина живота посебно наглашава.

Табела 5.1: Приказ друштвених односа према степенима колективитета

Степени колективитета	Корисници		
Степен колективитета породица	Инокосна породица	Проширена породица	
Степен колективитета заједница	Породично суседство	Уже суседство	Заједница насеља

Породица. Уобичајену ромску породицу чини група индивидуа које припадају трима генерацијама које међусобно усаглашавају стамбене потребе. Ромска породица је структурално и бројчано периодично променљива.

Породично суседство представља вид друштвене организације која подразумева и просторну и рођачку блискост и зависност чланова у виду друштвеног капитала (чување деце, дељење обавеза, материјалних добара...). Актери породичног суседства чине групу селективно пропустљивих до непропустљивих граница.

Уже суседство подразумева просторну блискост дворишних група објеката. Зависност чланова је делимично релативизована фамилијарним везама, а више условљена физичком близином. Уже суседство чине стални и повремени актери, те су му границе селективно пропустљиве.

Заједница насеља је друштвени простор истоветног животног стила и виђења света, систем заједничких образаца пракси са снажним елементом

¹⁶² У односу на начин коришћења, могу се преузети објашњења дата код Боровнице да **приватан** простор подразумева затворене и отворене просторе куће и њене непосредне околине који су на парцели основне јединице и под потпуном су контролом власника. Заједнички простор је онај чија се површина користи заједнички унутар регулационе линије а који не припада парцели основне јединице, а није јавни. Nedeljko Borovnica, „Tipološki modeli stambenih formi individualno-kolektivnih karakteristika,“ u *Urbanistički modeli gradskog stanovanja u niskim grupacijama*, Nedeljko Borovnica i drugi (Beograd: IAUS; Pro Media, 1994), 15.

Ана Никезић, када говори о јавним просторима као свим просторима заједничког коришћења површина које се налазе изван регулационе линије, наглашава значај културних норми заједнице које утичу на облике његовог коришћења. Ана Никезић, „Трансформација концепта породичне куће у условима регенерације градског центра“ (Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006), 86-87.

идентификације појединца и заједнице. Резиденти у заједници су економски, друштвено и културолошки блиско повезани заједничким интересима.

У кључу ових диференцијација према степенима колективитета и претходних просторних анализа, урађена је интерпретација просторне организације насеља као културно прилагођене средине.

Степен колективитета породице који подразумева проширену породицу *ендај*, бројчано и структурално је променљив систем који је утицао на формирање и даљи развој куће као гестова адаптивности виталних одлика становања породице на ту врсту промене. Иако је становање у сламу засновано на породичној кући, она се не издваја и не препознаје као једнопородично становање¹⁶³ јер куће иако јесу употребно приватне, зависне су од просторно организационе и друштвене целине – дворишне групе објеката – засноване на колективу породичног суседства.

Функционални и друштвени однос породичног суседства одредио је да свака кућа, као јединица за становање, има своју одређену позицију у просторној структури и да се у односу на функционалне потребе колектива та проширивања и начин груписања одвијају по утврђеном моделу изграђивања, пратећи замишљени обим дворишне групе објеката. Аранжман простора у смислу ободног позиционирања стамбених јединица ограђује просторно-функционалну целину, заједничку дневну собу артикулишући релацију заједничко–јавно. Заједничка дневна соба заједнички је отворени простор, полигон и потреба за уобичајено дневно функционисање породичног суседства. У просторном смислу има јасну дефиницију и представља функционалну и визуелну синтезу више простора различитог степена приватности, али су корисници тог простора непроменљиви. Друштвени однос породично суседство рефлектовао се и у конкретизацији елемената којима се сублимира приватно–заједничко: тремом. Трем је простор који са станом чини целину куће. Употребно (обедовање, спремање хране и игра

¹⁶³ Једнопородично становање као становање индивидуалног карактера, представља независну просторну, организациону и друштвену целину у којој живи једно домаћинство. Овај облик становања просторно је одређен парцелом и кућом и представља целину унутрашњег и спољашњег, отвореног и затвореног простора у којима су задовољене све виталне и део културних потреба корисника. Никезић, „Трансформација концепта породичне куће у условима регенерације градског центра,“ 69.

деце), он је под контролом власника, дакле приватни. Међутим, културна димензија активности које се одвијају у простору трема (обрађено у првом поглављу у делу 3.3 Колективни просторни обрасци понашања, однос према храни) и њихово функционално надовезивање на дворишне активности у оквиру породичног суседства теже ка визуелној експлицитности. У том кључу, трем представља просторни контролор слојевите зоне приватног и заједничког, јер је употребно приватни, а визуелно заједнички, и његовим се позиционирањем на видном месту целовито решава релација приватно–заједничко. Положај улазних врата која су оријентисана ка отвореном простору само подржавају ову стратификовану релацију као последња инстанца и тачкасти прелаз ка приватном простору.

Породично суседство, дакле, представља етос формирања дворишне групе објеката која је организационо и друштвено зависна целина у којој живи више домаћинстава. У том контексту, карактеристике дворишне групе објеката одговарају карактеристикама вишепородичног становања¹⁶⁴ у оквиру којег постоје тачно утврђени начини груписања објеката, оријентације објеката и карактеристичне поделе на приватно и заједничко, изграђено и неизграђено.

Културни капацитети заједнице умногоме утичу на облик коришћења улице као јавног простора. Улице у сламовима јесу простори комуникације, повезујући елементи дворишних група објеката, али су и простори које дневни ритам резидената иницира у просторе продужених активности становања, чиме се успоставља веза укључивања заједничког и јавног (унутра–споља). Тај контекст, условио је просторну диспозицију дворишних група објеката и њену оријентацију ка улици као јавном простору чиме је постављено одређивање односа заједничко–јавно.

Визуелно и функционално посредно повезивање амбијената заједничких дневних соба уз фамилијарну повезаност резидената произвело је однос уже

¹⁶⁴ Вишепородично становање има колективан карактер и представља просторну, организациону и друштвено зависну целину у којој живи више домаћинстава. Овај облик становања одређен је просторно станом и позицијом у структури стамбеног објекта. Код овог облика становања изражени су прелазни облици полујавно, полуприватно, полузатворено, полуотворено, а у оквиру стана задовољене су само виталне потребе корисника. Оно се односи на различите облике слободног и економски зависног или кооперативног удруживања у веће стамбене заједнице које заједнички управљају стамбеном целином. Више породично становање подразумева пре свега заједничко власништво, најамни однос и социјални однос. Ibid.

суседство. У физичком смислу, функционална и културна димензија ужег суседства, огледа се у употреби неизграђеног простора између улица и дворишних група објеката као окупљалишта ужег суседства чиме се формирао прелазни облик степена приватности заједничког и јавног – полујавно.

Друштвени однос заједнице насеља како је приказана, утицао је на то да одређени неизграђени простори добију своју повремену и сталну намену. Неизграђени простори намењени окупљању заједнице и одлагалишта секундарних сировина, прави су јавни простори насеља који су доступни свима. Њихов положај није условљен нити једним степеном колективитета, али његова намена представља колективну потребу компатибилну становању. Одлагалишта секундарних сировина функционално и употребно су део свакодневнице заједнице насеља зависне од економских аспеката, док су пољане повремена свакодневница и опште место културне интеракције заједнице.

У односу на разложени начин посматрања становања у сламовима, у синтези физичких, функционалних и културних димензија, као потврђена хипотеза, издвојиле су се просторне структуре као културно прилагођена средина на основу којих ће се изградити програмска начела за будућу примену резултата истраживања. Због специфичности предмета истраживања, јасно је да нумерички параметри не могу бити довољни показатељи већ ће паралелно бити приказане релацијске¹⁶⁵ и друге описне одреднице као допуна квантитативним показатељима, које су као алати у складу са потребама које намеће предмет истраживања (табела 5.2 и 5.3).

5.2 Нехигијенска насеља: Рупе и Војни пут блок 1

Рупе. Ромско насеље Рупе омеђено је улицама Бачки Иловик и Шајкашком и припада општини Земун. Оквирни период настанка насеља је између 1951. и 1972. године.¹⁶⁶ Ово насеље једно је од великих Ромских насеља у Београду и има око

¹⁶⁵ Ана Никезић објашњава релацијске параметре као експликативне параметре просторне структуре куће односно аспекте кроз које се сагледава простор куће. Релацијски параметри ближе одређују просторне атрибуте склопа који помажу да се простор куће организационо уравнотежи, физички уобличи и идентификује са корисником и окружењем. Ibid., 86.

¹⁶⁶ Masur, *Pregled romskih naselja Beograda 2002*.

300 кућа, односно око 1500 становника.¹⁶⁷ Цртеж дела насеља приказан је на слици 5.13.

Војни пут блок 1. Насеље Војни пут блок 1 такође припада општини Земун и омеђено је Улицом Војни пут 2, Пазовачким путем и Аутопутем за Нови Сад (Загреб). Оквирни период настанка насеља је између 1951. и 1972. године.¹⁶⁸ У насељу има приближно 200 кућа, што је преко 1000 људи.¹⁶⁹ Неке од кућа настањене су не-Ромима. Њихова концентрација је у групама од 2 или 3 куће и расуте су по насељу. Са друге стране Аутопута налази се насеље Војни пут блок 2. По типу, структури, карактеру периоду настанка и структури становништва, ова два блока су иста и заједно чине велико ромско насеље Војни пут. Карактеристичан део насеља Војни пут блок 1 приказан је на цртежу 5.14.

Рупе и Војни пут чине компатибилни пар због разлика у блоковској матрици насеља и могућим променама у просторним организацијама које су резултат те разлике. Насеље Војни пут блок 1, представља насеље са ортогоналном уличном мрежом и правилном, значајно издуженом формом блокова, док је за насеље Рупе карактеристична неправилна улична мрежа, па су блокови краћи и неправилни.

5.2.1 Просторна организација насеља

Развој насеља/развој суседства

Организациона и визуелна форма матрице насеља условљена је поделом простора у оквиру породице, чиме је генерисано неколико различитих типова организације парцеле. Кућа једне породице проширује се на рачун дворишта. Подељена дворишта најпре немају ограду међусобом, самим тим нема ограде међу члановима породице која је у сродству у другом колену (рођена браћа, сестре...), међутим, када се догоди деоба у наредном колену, између њихове деце,

¹⁶⁷ Мештанин који је одрастао у насељу Рупе, разговор са аутором, 9. јуна 2013.

¹⁶⁸ Масуга, *Pregled romskih naselja Beograda 2002*.

¹⁶⁹ Мештанин који је одрастао у насељу Рупе, разговор са аутором, 9. јуна 2013.

формира се ограда како би се означио и неоспорно дефинисао јасан нови полигон за нова проширивања у оквиру инокосне породице која увек има предност у односу на ширу породицу. Уситњавањем парцела и новом градњом настају још неправилније парцеле, а шема насеља се усложњава и постаје све теже читљива. Последично, куће у овим насељима су се развијале према физичким капацитетима омогућеног простора на парцели који је по форми често неправилан, али јасно дефинисан. Због почетног заузимања простора и каснијих подела, суседства су махом рођачка. Схематски приказ развоја урбане матрице нехигијенских насеља приказан је на слици 5.15.

Кључне просторне структуре насеља

У сложеној просторној организацији нехигијенског насеља посматраног као место синтезе просторне и друштвене димензије издвојиле су се карактеристичне просторне структуре и њихови елементи:

- Дворишна група објеката; кућа са наткривеним двориштем
- Саобраћајне површине
- Неизграђене површине

Употреба кључних просторних структура насеља

Дворишна група објеката; кућа са наткривеним двориштем

Као и код сламова, дворишна група објеката представља доминантну просторну структуру нехигијенских насеља у оквиру којих постоји изграђен и неизграђен простор. Изграђену структуру дворишне групе објеката чини две и више кућа организованих око заједничког дворишта, што због солидне градње и спратности објеката може да значи и двоструко већи број станова. У дворишту се налазе оставе и остале споредне просторије. Неизграђен простор је двориште, опслужујући простор за куће и нестамбене објекте који га окружују и представља заједнички друштвени простор за неколико породица. Иако је површински знатно

мање него код сламова користи се за исту намену (игралиште, доколица, простирање веша, формирање летње кухиње).

Кућа са наткривеним двориштем, представља специјалан развојни случај дворишне групе објеката. Иако сагледавањем у основи може да се претпостави да је она независна стамбена целина, самим тим и засебна просторна структура насеља, она то није, већ како је анализом употребе простора уочено она је део сложеније просторно-организационе и друштвене целине (у наставку ће о томе бити више речи). Наткривено двориште због релација са активностима које се одвијају у затвореном делу куће, чини њен интегрални део и посебно ће бити обрађено у делу који се односи на кућу.

Концепт просторних организација употребних елемената дворишне групе објеката. У нехигијенским насељима уочена су три концепта просторних организација представљена дијаграмом релације јавно–приватно заснованих на искуству теренског посматрања употребе простора:

1. Доминантни концепт: улица → двориште → врата

Дијаграмски однос улица–двориште–врата, изражен је у неколико варијанти полуатријумских организација које су једнако заступљене у насељу. Најправилнија полуатријумска организација подразумева простирање кућа и помоћних објеката са три стране дворишта. Најмања квадратура дворишта у овој варијанти је око 15m^2 . У случају уских, а дубоких парцела када се куће и помоћне просторије разврставају по дужим странама дворишта тако да између остаје двориште ширине између 5 и 7m. Ако су парцеле јако уске, куће и помоћне просторије се ређају једнострано тако да остаје двориште димензије између 2.5 – 5m.

2. Прилагођени концепт: улица → наткривено двориште → врата

У посматраним насељима, постоје случајеви у којима, услед потребе за простором или једноставно услед солидног имовинског статуса породице кућа заузима целу површину парцеле. Тада се најчешће јавља наткривено двориште које је одузето од габарита приземља и наткривено спратом који практично у својој основи има форму обима основе парцеле. Квадратура

наткривеног дворишта варира, од јако малих простора површине 2m^2 до око 15m^2 или половине површине приземља.

3. Принудни концепт: улица → корак до → врата

Овај концепт настаје услед потребе за проширењем кућа, а због величине парцеле нема физичких услова да се двориште задржи. Кућа се проширује додавањем просторија ка улици испред постојећих. Чак и у овом случају, улазни делови се најчешће увлаче од улице ка парцели тако да постоји мали претпростор, правоугаоне или квадратне форме површине око 2m^2 из којег се улази у кућу, куће или помоћне просторије. Такође постоје случајеви када ни то није могуће, али се ни тада не улази у кућу дословно директно са улице, већ је кућа око 0.5m (за корак) увучена у односу на улицу.

Ограђивање. У нехиџијенским насељима за разлику од сламова оградe постоје читавом дужином дворишта ка улици и суседу што представља јасније одређивање у односу на јавно. Још важније, начин развоја суседства и дворишне групе, јасно усмерава анализу ограђивања ка рођаку-суседу, чиме се у времену може испратити развој суседства односно дворишних група. Наиме, оградe ка рођаку-суседу постављају се онда када је потребно дефинисати поделу заједничког простора на делове како би се јасно дефинисао грађевински простор за нове (будуће) подухвате у оквиру инокосне породице.

Саобраћајне површине

Улице. За разлику од сламова, улице у нехиџијенским насељима су асфалтиране. Попречни пресек улице је променљив и креће се између $2.5\text{--}3\text{m}$. Дужим боравком у насељу закључено је да су оне доминантно пешачке и да је колски саобраћај редак. Уобичајено, улица често осим комуникације преузима и неку додатну функцију у служби становања или у служби кључних елемената насеља. Слепа улица се користи као проширено двориште за становнике у њеној непосредној близини. Уочени су случајеви да се вертикална комуникација тј. степенице за накнадно грађени спрат куће налазе на улици (сл. 5.16). У том контексту, третман и значење улице усваја се као полуприватни простор, односно показује да се

живот не дешава повучено од улице. Услед недостатка дворишног простора, улица постаје нужан ресурс за неку функцију у служби куће, па су овакве интервенције преклапања приватне и јавне комуникације у контексту полуприватних прелазних облика могуће, али нису честе.

Такође ако услед проширивања куће двориште постане претесно за игру деце, улица преузима улогу дворишта па се деца играју испред оgrade своје куће у улици, односно у непосредној близини своје куће (сл. 5.17).

Конкретно у насељу Рупе, дешава се посебан, готово хибридни случај када улица постаје трговачка зона и контактна зона са не-ромским становништвом. У том случају, двориште добија нову димензију и често се иза капије, која се у потпуности отвара, радним данима отворене пијаце (бувљака) у дворишту налазе 'тезге'. У том контексту и распоред стамбеног простора додатно је мотивисан очувањем дворишта (сл. 5.18). У случају да је неопходно да се двориште изгради, наткривени трем поред уобичајене, преузима и ову улогу.

Сокак. У нехигијенским насељима куће се ретко наслањају директно једна на другу. Ако се у дворишту прави нова засебна кућа, онда се она не наслања на постојећи кућу, већ се одмиче за 1–2m. На основама резултата истраживања, претпоставка је да је ова процедура наслеђе које је задржано када су трошне куће замењене трајним. Наиме, трошне куће се никада не наслањају једна на другу, већ се увек оставља простор између 1–1.5 (2)m због евентуалних поправки на кући. Када се прешло на градњу солидним материјалима, у већини случајева, овај простор се задржао и доживео пренамену. То растојање међу кућама, ширине између 1.2 и 1.5m представља сокак¹⁷⁰. Сокак блоковима нехигијенских насеља омогућава атрибут порозни, градећи тако насељске интровертне везе и 'пречице' до рођака–комшије. Сокак није само транзитно подручје већ има и друштвену конотацију задњег дворишта. У поређењу са улицама које су више јавне, мање интимне, бржег дневног ритма, сокаци нису само места за циркулацију, већ су и

¹⁷⁰ Сокак је турска реч која уобичајено означава мању трговачку улицу. У свакодневном говору у Србији, сокак је постао синоним за малу улицу – 'уличицу' – неvezано од трговине. У контексту истраживања појам сокак је одабран да означи овај простор/пролаз јер колоквијалним значењем сугерише и појачава интиман карактер улице малог попречног пресека (физичка одлика) и места за задржавање (друштвена одлика).

места за задржавање. У том својству, у насељу Рупе, у сокацима су уочене столице (сл 5.19 и 5.20).

Неизграђене површине – окупљалишта заједнице насеља

Слободни простори у ромском насељу су импровизовани и настају једноставно на неизграђеној површини, често на земљишту у наслеђеном власништву породице која је у иностранству. То су места на којима се дешавају свадбе, прославе слава, Ђурђевдан, прославе крштења и остале светковине које се тичу целе заједнице. Ромска свадба у првом свом делу дешава се управо на овим местима када је по неписаном правилу на прославу позвано цело насеље. Тек касније ако је то план и концепт породице, свадба се премешта у двориште домаћина и ту онда долазе само гости по позиву. Такође се и прослава последњег дана Ђурђевдана одвија на овим местима.¹⁷¹ Уколико се неизграђени простор изгради, обавезно се тражи други. У том смислу, није битна локација и положај отвореног простора у насељу, битно је да он постоји и да може да испуни функцију у односу на капацитет заједнице. Цртеж окупљалишта заједнице насеља приказан је на слици 5.21.

Секундарне сировине. Гомилање секундарних сировина није честа појава у насељима. Карактеристична је само за делове насеља који су по карактеру слични сламу, али су у том случају секундарне сировине груписане у мале хрпе концентрисане уз кућу и додатно не девастирају насеље.

5.2.2 Просторна организација куће

Доминантни фондус нехигијенских насеља, како је процењено током теренских истраживања чине приземне и спратне куће већином зидане од чврстог материјала док око 20% кућа у насељу одговара типу трошна куће. Површине трајних кућа су различите и крећу се уобичајено од 40m² до 100m², а има примера и преко 100m².

¹⁷¹ Мештани, разговор са аутором, 9. јун 2013.

Кључне просторне структуре куће

Кроз релацију затворено–отворено конкретизовани атрибути који су значајни у организационом уравнотеживању, физичком уобличавању и културној идентификацији су, слично сламовима, затворени простор куће – стан и отворени простори куће – трем односно наткривено двориште. Затворени простор куће – стан обухвата основну вишенаменску просторију и собе, функционално одређене према уобичајеном начину становања. Отворени простори куће у виду трема и наткривеног дворишта експлицитно су одређени кроз спрегу одвијања тих активности и активности заједничког односно јавног простора.

- Стан: вишенаменска просторија, собе, тоалет
- Трем, наткривено двориште.

Употреба кључних просторних структура куће

Стан

Стан по свим квалитативним и квантитативним особинама, унутрашњој структури и релацијским карактеристикама простора као и начину градње одговара трајној кући, приказаној у типологији ромских кућа.

Трем

Све куће које имају двориште као употребан простор имају у оквиру њега издвојен приватни простор – дворишни трем који се најчешће користи као летња кухиња и простор за седење породице. Трем је за разлику од трема у сламовима затворен са две или три стране, а корисна површина му је најчешће избетонирана (сл 5.22).

Уколико проширивање куће има тенденцију да изгради цело двориште, у приземном делу се не изграђује пун габарит већ се оставља неизграђени део наткривен спратом куће (сл. 5.23). У простору наткривеног дворишта образује се летња кухиња. Постојање кухиње на отвореном у нехигијенским насељима није зависно ни од површине куће ни од површине дворишта. Уколико је површина наткривеног дворишта већа, у њему се одвијају друге уобичајене дворишне активности – игра деце, простирање веша. Посебно се истиче улога дворишта као места наткривене спољашње комуникације као једине везе са накнадно изграђеним спратом куће односно места раздвајања улаза у приземни и спратни део куће.

Проширивање куће

Иако су куће веће површине од трошних кућа у сламовима, проширивање куће је стална делатност станара. У разговору са житељима насеља, проширивање је најчешће мотивисано проширивањем породице, односно женидбом најстаријег сина јер се, доследно обичају, избегава да млађи син или синови који и даље живе момачким животом станују у истом простору са братом и његовом супругом. Најмлађи син најчешће остаје да живи са родитељима. Овакав културолошки концепт утиче на то да се кућа проширује на два начина: хоризонталним или вертикалним дограђивањем. Хоризонтално дограђивање је проширивање куће у приземљу, надовезивањем нових просторија на стару кућу и најчешће уз формирање засебног улаза за нову породицу. Хоризонтално додавање простора испраћено је и додавањем ‘упоље’ тј. ка дворишту у форми наткривеног улазног претпростора у којем се остварује одвајање улаза за две породице испред постојећег дела куће. Вертикално додавање подразумева додавање једног или више спратова на постојећу приземну кућу са засебним спољашњим степеништем и засебним улазом у станове. Формирано засебно степениште полази из дворишта ако двориште постоји, или из наткривеног дворишта у приземљу. Формирање засебног степеништа није производ (лоших) односа у породици, најчешће је то

једино могуће решење због малих квадратура кућа или због грађевинске неукости и избегавања непотребног преуређивања родитељске (првобитне) куће.

5.2.3 Реално понашање становника–корисника

Током свакодневног посматрања пракси становања у одређеним временским интервалима у трајању од 7 дана, уочене су извесне правилности у начину функционисања насеља. У одређеним радњама, оне се поклапају са начином коришћења простора у сламу.

Преподне. Током преподнева, као и у сламовима, већина становника одлази ван насеља, а у насељу остају старији становници и деца. Деца су главни актери који утичу на то да простори постану окупљалишта док су старији становници употребом везани за стан, трем или двориште формирајући породичну дневну собу.

У деловима насеља сачињених од дворишне групе објеката, без обзира на већу густину изграђености дворишних група, оријентација улаза у станове обично је окренута ка дворишту па се формирање заједничке дневне собе остварује исто као код сламова. Начин коришћења заједничке дневне собе и стратегије проширивања куће у односу на њу, поклапају се принципима утврђеним у сламовима, с том разликом што је број корисника већи, али непроменљив.

У деловима насеља које карактеришу појединачна кућа са двориштем или наткривеним двориштем, заједничка дневна соба нешто је другачија. У овим формама, деца суседних домаћинстава се окупљају на улици и у том контексту се породичне дневне собе, њихова поља деловања и интензитети пресецају на улици тако да чине заједничку дневну собу формирану и у простору улице. Ова дневна соба је покретна, нема јасну дефиницију простора који заузима (размазан је), пропустљива је јер дозвољава да у тај простор дође и задржи се неко из ширег суседства. Сумирано карактеришу је променљиве границе, селективно пропустљиве до пропустљиве и променљиви актери.

Сокаци представљају места задржавања, мала и скривена окупљалишта на локалном – комшијском нивоу и њихови корисници су становници кућа у

непосредној близини. У овом контексту породичне дневне собе, њихова поља деловања и интензитети коришћења пресецају се у сокаку и такође у функционалном смислу чине заједничку дневну собу. (У Рупама је за сокак било карактеристично седење по неколико људи из наспрамних домаћинстава који су у сокаку седели, пили кафу и разговарали). Ова дневна соба је статична, дефинисан је простор који заузима, али је пропустљива јер је могуће да у тај простор дође и задржи се неко из ширег суседства. Другим речима, има дефинисане границе, селективно пропустљиве и актери су променљиви.

Преподне у насељу Рупе. У насељу Рупе постоје делови у којима се живи слично као у сламу. Међутим за разлику од слама ове куће поседују и башту у којој постоје саднице, углавном повртарских култура. Површина башти вишеструко превазилази површину дворишта намењену свакодневним активностима. Укућани ових кућа, активно се током преподнева, баве радовима око ове површине.

Недеља пре подне у насељу Рупе. Насеље Рупе се налази у непосредној близини земунске отворене пијаце. Пијаца не подразумева само концентрисану продају на предвиђеном пијачном простору, већ и продају читавом дужином Шајкашке улице која је гранична улица насеља. Недељом, када пијаца ради, дешава се непосредан контакт ромског и не-ромског становништва. Ова врста трговине извор је прихода за многе породице у насељу, нарочито оне које живе уз поменућу улицу. У том контексту двориште је додатни ресурс, јер се у њему поставља мали ред тезги на картонским кутијама, јер је улична продаја нелегалан посао и у случају доласка представника надлежних институција, капија дворишта се само затвори.

Поподне. Повратак у насеље обавља се током поподнева у различито време. Због разлике у занимањима становника сламова и нехигијенских насеља повратак у нехигијенско насеље продужава се и до вечери. Формирање и интензитет коришћења окупљалишта сада зависи од млађих и старијих чланова заједнице и дешава се спонтано у непосредној близини кућа актера. Током обедовања, за разлику од сламова активна је само породична дневна соба.

У деловима насеља сачињених од кућа са двориштем или наткривеним двориштем, такође током обедовања постоји само породична дневна соба.

Сокаци уобичајено нису окупљалишта у овом периоду. У колико се користе, служе само за пролажење – пречицу и ‘невидљиви’ пут кроз насеље¹⁷².

Вече. Током вечери, окупљања мањег и променљивог интензитета се јављају на 20 до 30 кућа и нису условљена актерима који станују у њиховој непосредној близини.

Ноћ. О начину коришћења насеља ноћу нема забележених података.

5.2.4 Интерпретација просторне организације нехигијенских насеља као културно прилагођене средине

И у студији случаја нехигијенских насеља потврђено је да је колективни начин живота манифестован у два степена колективитета – степену колективитета породица и степену колективитета заједница реализован у просторној структури – физичкој и функционалној димензији насеља и кућа. Слојеви степена колективитета заједница и њихове дефиниције у свему су исте као код сламова са битном разликом која се јавља код степена колективитета заједница. Границе заједнице насеља, иначе изразито селективно пропустљиве, преко функције трговине отварају се ка не-ромском становништву што може бити уважено и подржано у концептима формирања просторних елемената усмерених ка активизму отворених шанси за интеграцију са локалним становништвом.

У односу на дефинисане степене колективитета (породица, породично суседство, уже суседство и заједница) издвајају се просторни карактери у насељу који се у кључу претходних анализа могу интерпретирати као културно прилагођена средина.

У деловима насеља чија је матрица у виду дворишних група објеката степен колективитета породице одражава се слично као код сламова. Као последица промена у структури породице кућа доживљава физичку трансформацију координисану утврђеним моделима изграђивања подређеним

¹⁷² Оба посматрана насеља представљају криминогену средину па сокаци служе и као брзи пролази током криминалних радњи.

условима просторно организационе и друштвене целине – дворишне групе објеката – изграђујући колектив породичног суседства.

Колектив породичног суседства условио је изграђивање дворишта уз јасно утврђене границе, мотивисано дефинисањем просторно-функционалне целине заједничка дневна соба. Позиционирањем оgrade до потпуног затварања обима, заједничка дневна соба се ограђује у целини, чиме се у односу на сламове, успоставља чврста физичка релација заједничко–јавно. Остале употребне карактеристике заједничке дневне собе подређене функционисању породичног суседства као и оне визуелне, имају исте атрибуте као код сламова. Положај и отварање трема, у свим карактеристикама рефлексија друштвеног односа породично суседство исти је као и код сламова без обзира на његову физичку чврстину и јасну просторну дефиницију.

У деловима насеља високе густине изграђености које карактеришу куће са наткривеним двориштем делимично је нарушена јасноћа ових односа.

Степен колективитета породица, као и у досадашњим интерпретацијама једнако је условљен променом у породичној структури. Иако је начин изграђивања дворишта такође условљен степеном колективитета породица, позиција дворишта одређена је другом просторно-организационом целином. Наиме, суседство које у овом случају не мора бити породично условило је да се позиција наткривених дворишта оријентише ка улици ‘превлачећи’ наспрамне и суседне приватне просторе преко јавних чиме се релација приватно–јавно преиначује у однос приватно–полујавно, правећи хибрид заједничког у јавном. Тај хибрид функционише исто као заједничка дневна соба. У просторном смислу, за разлику од правих дворишних група објеката, она нема јасне границе и сталне актере али јој је употреба уобичајено функционисање суседства. Због околности полигона на којем функционише и извесне променљивости актера она представља окупљалиште ужег суседства. Хибридноћ односа приватно–заједничко у јавном ојачана је и чињеницом да наткривено двориште има исту употребну улогу као и трем те подлеже културној димензији односа према храни. Потреба за визуелним представљањем додатно утиче на директно надовезивање наткривеног дворишта на улицу, односно на уличне активности изграђене у оквирима ужег суседства.

Положај врата која су оријентисана директно ка јавном простору, само учвршћују ову хибридизовану релацију.

Породично суседство нехигијенских насеља, дакле, као и код сламова представља етос формирања сложене просторне структуре – дворишна група објеката као истинске јединице насеља која је организационо и друштвено зависна целина насељена са више домаћинстава. Понашање структуре кућа са наткривеним двориштем као специјалног случаја дворишне групе објеката, само појачава констатацију да тачно утврђени начини груписања објеката и њихове оријентације уз карактеристичне поделе на приватно и заједничко у свему одговарају карактеристикама вишепородичног становања. Још важнија је чињеница препозната у случају кућа са наткривеним двориштем која указује да тежња ка вишепородичном начину становања није само условљена функционалним и друштвеним односом породично суседство већ суседством уопште.

Културни обрасци понашања заједнице изражени кроз дефиницију ужег суседства, утицали су на то да улица има комплексан друштвени карактер. Осим у приказаном случају кућа са наткривеним двориштем и просторна диспозиција дворишних група објеката је таква да су дворишта увек оријентисана ка улици. Ова тежња јаче је изражена у нехигијенским насељима него у сламовима. Узрок томе је већа густина изграђености нехигијенских насеља и одсуство окупљалишта ужег суседства као засебног простора као у сламовима што појачава иницијацију улице у просторе продужених активности становања. У том кључу укључивање заједничког у јавно преко полујавног, експлицитније је него код сламова, што је донекле неочекивано с обзиром да постоји чврста граница у виду ограде.

Начин функционисања ужег суседства, учинио је и да сокак такође представља простор секундарних продужених активности становања и локални транзитни простор формирајући полујавни простор као прелазни облик релације заједничко–јавно. На нивоу ужег суседства у начину коришћења он је препознат као статични огранак заједничке дневне собе инициране ужим суседством које не мора бити и породично и које није зависно од типа просторне структуре (дворишна група објеката или наткривено двориште).

Друштвени однос заједница насеља, као и код сламова, утицао је на то да одређени неизграђени простори добију своју повремену намену те им према начину коришћења одговара атрибут јавни. Њихов положај не зависи од степена колективитета, али представљају потребу заједнице за местом културног континуитета.

У односу на разложени начин посматрања становања у нехигијенским насељима, у синтези физичких функционалних и културних димензија, као потврђена хипотеза, издвојиле су се просторне структуре као културно прилагођена средина на основу којих ће се изградити програмска начела за будућу примену резултата истраживања. Систематизовани приказ релевантних атрибута насеља и куће дат је у табелама 5.4 и 5.5.

5.3 Старе градске махале: Маринкова бара

Насеље Маринкова бара, налази се између улица Стевана Првовенчаног и Пеке Павловића. Насеље је формирано спонтано, у оквирном периоду између 1901–1944. године, а оквирни период садашње физиономије стекло је у периоду од 1951–1972. године. Приближан број становника је 380, а приближан број кућа је око 90.¹⁷³ С обзиром на чињеницу да постоји дуже од једног века, насеље је физички чврсто урасло у околне не-ромске делове града – Шумице, стари Медаковић и делове Вождовца, међутим, како Вуксановић-Мацура и Мацура наводе „иако је реч о јединственом градском ткиву, ипак постоје видљиве линије на којима се завршава стандардни град и од којих почиње запуштена земља на којој живе Роми.“¹⁷⁴

Блокови у насељу јасно су оивичени улицама, улична мрежа је правилна, ортогонална. У насељу се налазе и приземне и спратне куће и махалски начин градње потпуно је замењен новијим кућама. Након теренских истраживања утврђено је да се одлике старе градске махале Маринкова бара према затеченим условима на терену и након систематичне анализе кључних просторних структура насеља и кућа изузев у малим варијацијама, поклапају са одликама типа

¹⁷³ Macura, *Pregled romskih naselja Beograda* 2002.

¹⁷⁴ Vukсановић-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 38.

нехигијенско насеље, нарочито са његовим карактеристичним представником насељем Војни пут блок 1.

Опредељујућа претпоставка за одабир овог насеља као потентног за студију случаја заснивала се на чињеници да се насеље формирало пре више од сто година и да је његово становништво високо урбанизовано. У односу на животни век Рома и репродукцију која се остварује веома рано, данас у том насељу има представника шесте генерације резидената који како наводе Вуксановић-Мацура и Мацура, без обзира на материјални и социјални статус имају животне навике везане за град.¹⁷⁵ У том смислу, очекивања настала избором старе градске махале као студије случаја односила су се претежно на могуће промене у друштвеним односима у оквиру заједнице, самим тим и могућим променама у просторној форми насеља и кућа која су могла да настану у поменутим околностима дугог боравка породица у Београду, али која овим истраживањем нису уочена. Због резултата истраживања који би се поновили, у наставку рада ово насеље неће бити обрађивано додатно.

5.4 Трансформисано планско насеља: Раковица село

Раковица село. Насеље Раковица село, налази се у Улици Богдана Болте и припада општини Вождовац. Насеље је формирано плански, у оквирном периоду између 1973. и 1985. године, а населили су га Роми, пресељени са разних локација.¹⁷⁶ Према сећањима грађевинског инжењера општине Вождовац, који је присуствовао изградњи основних стамбених јединица, насеље је сачињено од префабрикованих двојних приземних кућа.¹⁷⁷ У општини Вождовац нема пројектне документације по којој је насеље урађено, већ само постоји одобрење да се на тој локацији обави пресељење ромских породица. Цртеж постојећег стања насеља приказан је на слици 5.24.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Масура, *Pregled romskih naselja Beograda 2002*.

¹⁷⁷ М. Г. (име и презиме познато аутору), разговор са аутором, 25. октобра 2013.

5.4.1 Просторна организација насеља

Начин настанка насеља

Првобитна физичка структура се састојала од 15 ламела – двојних приземних кућа – којима се формирало насеље од укупно тридесет кућа¹⁷⁸ (сл. 5.25). Насеље су чинила два блока у којима су куће распоређене у две колоне са по четири реда. Растојање међу колонама у блоку је 6m, а међу редовима 9m. Простор међу редовима у себе интегрише предње двориште, дубине 5 m, пешачки пролаз ширине 1.5m и задње двориште дубине 2.5m. Куће се простиру у правцу приближно исток–запад, а улази у објекте постављени су на јужној фасади. Куће апроксимативне површине мало преко 30m² нису биле довољне за становање вишегенерацијске породице, па су се временом неплански дограђивале, најпре на рачун простора међу ламелама, а потом је коришћен и простор предњег дворишта.

Кључне просторне структуре насеља

Анализом насеља, као сложене просторне организације и упоређивањем са почетном пројектованом формом, издвојили су се кључни елементи релација физичке, функционалне и културне димензије настали у процесу трансформације:

- Дворишна група објеката; кућа са двориштем (развијена у односу на почетну)
- Саобраћајне површине
- Неизграђене површине

¹⁷⁸ Такође постоје и куће које су дограђене неплански и накнадно и налазе се у близини посматраног планског насеља, али оне нису релевантне за ову студију случаја чије је тежиште истраживања трансформација планског насеља.

Употреба кључних просторних структура насеља

Дворишна група објеката; кућа са двориштем

Дворишну групу објеката и кућу са двориштем чини изграђен и неизграђен простор. Изграђен простор су куће и помоћни објекти, а неизграђен простор је двориште. Иницијално, двориште је плански формирано као заједничко за две куће. Развојем насеља, оно је представљало полигон за проширивање куће и том процедуром настале су дворишне групе објеката. У актуелном, затеченом стању насеља дворишну групу чине најчешће две куће, а двориште је јасно дефинисано и функционално је интегрални део већине кућа. Уобичајено, двориште служи за игру деце, доколицу, простирање веша, оставу.

Кућа са двориштем, у намери основе пројекта, има све елементе и може да функционише као независна стамбена јединица. Међутим, анализом употребе простора уочено је да је она умрежена у сложени друштвено-функционални систем те функционише као специфичан случај дворишне групе објеката, што ће детаљније бити разложено у наставку рада.

Концепт просторне организације употребних елемената дворишне групе објеката. Концепти просторних организација представљају дијаграм релације јавно–приватно заснованих на искуству теренског посматрања употребе простора. У односу на разлике од почетне до затечене форме, уочена су три концепта развоја просторних организација:

1. пролаз → двориште → врата

Задржана почетна форма: Овај концепт затечен је у трећини кућа у насељу (9) који функционише по уобичајеном принципу приступања кући: од пешачког пролаза преко дворишта до улазних врата. Карактер просторне организације се задржао јер је проширивање куће остварено подужно тј. у правцу простирања ламеле.

Измењена почетна форма: Постоје и случајеви када се кућа, осим бочно, проширила и на рачун дела дворишне површине, а с намером је остављен део дворишта као претпростор из којег се улази у кућу.

2. пролаз → додато двориште → врата

Ова форма настала је проширивањем куће на рачун целе површине дворишта и бочног простора с тим што се део површине бочног простора остављао као двориште. Улазна врата се не налазе на јужној фасади на којој су првобитно била, већ се улаз позиционира из правца новог дворишта.

3. пролаз → наткривени пролаз/тунел → врата

У насељу постоје и организације у којима се заузима и бочни простор и цела површина дворишта. Елементи проширења су најчешће засебне куће, те се у том контексту формира наткривени ходник – тунел преко којег се улази у стару и нове куће.

Ограђивање. Ограде се у овом насељу, сем изузетно, не јављају према најближем суседу. Ако их има, постављају се према улици да дефинишу парцелу, односно да заузму део као ресурс за будућа проширивања. У случају када породица у потпуности изгради своје двориште, неизграђено двориште суседа постаје заједнички простор за уобичајене функције. Такође, ако две суседне породице делимично изграде своја дворишта, то ураде тако да се неизграђени делови дворишта надовезују један на други, формирајући полуатријумску формацију, а двориште се заједнички користи.

Саобраћајне површине

Улице. У насељу постоји једна улица која га дели на два блока (сл 5.26). Према намени, улица је приступна колска и завршава се заједничким паркингом – окретницом, али је у дневном режиму коришћења доминантно пешачка. Попречни пресек улице је, због проширивања кућа променљив и креће се између 3.5–4m. Улица је асфалтирана. У функционалном/друштвеном смислу, улица осим комуникације представља и проширење дворишта у виду места окупљања суседства насеља.

Пролаз. Попречни пресек пролаза је димензија 1.5m (сл. 5.27). У функционалном/друштвеном смислу, пролаз осим комуникације представља и

проширење дворишта у виду места окупљања породице и ужег суседства насеља. Сви пролази у насељу су у потпуности асфалтирани.

Неизграђене површине

У трансформисаном планском насељу уочена су три начина употребе неизграђених површина:

- Рекреативна површина
- Окупљалиште заједнице насеља
- Одлагалиште секундарних сировина

Рекреативна површина заједнице је простор који се свакодневно користи. То је терен за кошарку односно баскет, пошто има само један кош (сл. 5.28). Представља допуну дневних активности усмерених више ка заједници него ка породици.

Окупљалиште заједнице. Повремена намена рекреативне површине је полигон за прославе те служи за окупљања на исти начин и из истих разлога као код свих отворених простора у истраживаним ромским насељима.

Одлагалиште секундарних сировина формира се такође на неизграђеним просторима у насељу и употребно представља део свакодневнице заједнице насеља (сл. 5.29). Гомилање секундарних сировина обавља се на једном месту у насељу.

5.4.2 Просторна организација куће

Кључне просторне структуре куће

У односу на опредељујући релацијски квалитет затворено–отворено, у свему као и у досадашњим насељима, карактеристична је подела на затворени простор куће – стан и отворени простор куће – трем. Затворени простор куће – стан

обухвата почетну кућу са стамбеним надоградњама и дограђеним ветробраном, подређеним уобичајеним активностима стамбеног простора, док је трем дограђен као отворени простор у функцији начина одвијања свакодневне хабитације.

- Стан: пројектована кућа, дограђен стамбени простор, дограђен ветробран
- Трем

Употреба кључних просторних структура куће

Стан

Стан који обухвата пројектовану кућу и дограђени простор има елементе и трајне и трошне куће. Због варијација у комбиновању посебно су анализирани појединачни сегменти.

Пројектована кућа. Пројектована кућа је приземна, зидана од префабрикованих бетонских елемената у форми двојне куће – ламеле – као грађевинске и функционалне целине. Свака породица добила је по једну кућу у ламели – стамбени простор од око 30m² са мокрим чвором у оквиру сваке куће. Остало је непознато да ли је у питању био једнопростор, јер грађевински инжењер општине Вождовац то није могао са сигурношћу да каже. У почетној организацији простора, тоалет са прозором и кухиња су се налазили наспрам улаза. Осим тоалетног високо постављеног прозора, на северној фасади су се налазила још два прозора. На јужној фасади су се осим улазних врата такође налазила два прозора. Кровови су једноводни, благог нагиба у паду ка задњем дворишту, покривени битуменским плочама. Постојала је и кратка надстрешница целом дужином јужне фасаде која је наткривала улазе. Цртеж пројектоване куће са претпостављеном унутрашњом организацијом приказан је на слици 5.30.

Проширивање пројектоване куће. Све екстензије дешавале су се у нивоу приземља. Додавани елементи су или у тону ‘архитектуре’ трошне куће или у тону ‘архитектуре’ трајне куће. Конструкција и материјализација пројектоване

куће нису утицала на промене у начину примене материјала за проширења која су прављена као трошне куће, па су додати делови ниже спратне висине од постојеће куће. Делови који су прављени као трајна кућа, нису поновили конструкцију као код постојеће куће, али су се с њом изједначили у висини и делимично у завршној обради (у неким случајевима чак је примењен и исти кровни покривач). Куће једне ламеле су се најчешће проширивале лево или десно у правцу пружања ламеле или у поље на рачун површине дворишта. Мали број кућа, свега три, проширивао се тако што се окретао леђима у односу на суседа.

Екстензија од трошног материјала подразумевала је конструкцију од дрвених талпи или греда и дрвених плоча. У домену материјализације, основна конструкција се облаже отпадним дрвеним плочама, одбаченим вратима и сличним секундарним сировинама. Кровови су једноводни, благог нагиба, покривени салонит плочама или лимом.

Екстензија од трајног материјала у конструктивном смислу има зидове зидане од опеке, опекарског блока или бетонског блока. Фасада је углавном незавршена, без термоизолације и додатне спољашње обраде, мада има примера да је фасада изолована, омалтерисана и окречена. Кровови су једноводни јер је кров основне куће једноводан. Кровни покривач је разноврстан, најчешће је то лим, салонит, битуменски листови или цреп.

Трем

Трем представља накнадно дограђен простор и у свим карактеристикама одговара трему приказаном у студији случаја слам.

Проширивања куће – трансформација планског насеља

Просторна организација кућа трансформисаног насеља слична је организацији барака у сламовима јер је као и код њих породица најпре живела у основној просторији. Са даљим развојем породице и потребом за већим простором, на основну просторију су се додавале нове. То је проузроковало контролисани функционални развој, јер су се у основној просторији већ налазиле и кухиња и купатило тако да се кућа проширивала додавањем соба и помоћних

просторија. Такође постоје случајеви у насељу код којих екстензија није у виду соба, већ је то нова кућа која је наслоњена на стару.

Трансформација планског насеља у виду проширивања кућа одвијала се на три начина.

- 1. Први корак генезе.** Први начин је линеарна екстензија у правцу простирања ламеле двојне куће (исток–запад). Линеарно проширење присутно је код свих кућа у насељу. У функционалном смислу то је најчешће потреба за помоћним просторијама. У овом случају двориште остаје неизграђено. Број кућа код којих је ово и једино проширење је осам (8).
- 2. Други корак генезе.** Други корак подразумева проширивање куће на рачун површине дворишта, али тако да део дворишта остаје неизграђен и у употребном смислу користи се на уобичајен начин. Елементи који се додају су најчешће соба или нови стан. Укупан број кућа код којих је овакво проширење остварено је једанаест (11).

Такође, заузимање дворишта у целини зависи и од положаја објекта у насељу. Уколико се куће налазе на ободу насеља проширују се ка слободном делу, тако да двориште остаје у почетном габариту (ово се дешава код северног реда кућа пошто су улази формиран на јужној страни). Код ободних кућа где то није могуће (ово је случај у јужном реду кућа пошто су улази оријентисани на јужној страни), проширење заузима целу почетну површину дворишта али формира ново двориште у слободном простору.

- 3. Трећи корак генезе.** Трећи корак представља начин проширивања куће на рачун целе површине дворишта. Елементи који се додају најчешће су у форми нове куће. Укупан број кућа код којих је овакво проширење остварено је једанаест (11). У функционалном смислу додаје се нови стан.

5.4.3 Реално понашање становника–корисника

Посматрањем пракси становања током седам дана у одређеним временским интервалима, уочене су правилности у начину коришћења простора.

Преподне. Током преподнева, мањи део становника одлази ван насеља. Циркулација је уравнотежена по целом насељу. Постоји једно окупљалиште на нивоу насеља које се током преподнева користи као терен за спортске игре. Такође, присутна је и циркулација у извесном обиму око насеља која контактира са не-ромским стамбеним деловима који су ниске густине насељености. Током преподнева као у свим посматраним насељима деца су носиоци намене простора. Старији становници су углавном употребом везани за кућу, конкретно, за основну просторију, трем и двориште чинећи породичну дневну собу.

У деловима насеља који су се развијали тако да су заузимали форму дворишне групе објеката, формирана су функционална суседства која чине 2 до 3 куће. Пресек поља и интензитета деловања породичних дневних соба тих кућа чине заједничку дневну собу. Она је просторно дефинисана, корисници су стални, али је за разлику од других насеља полупропустљивих граница, јер двориште у себе интегрише пролаз.

Поподне у овом насељу није доминантно обележено повратком у насеље јер га је мали број становника напустио. У деловима насеља који имају форму дворишне групе објеката, сви чланови домаћинства користе породичну и заједничку дневну собу, док у деловима насеља у којима је присутна кућа са двориштем сви чланови домаћинства користе породичну дневну собу. Током поподнева, на нивоу насеља, јављају се два окупљалишта, у улици у контактаној зони са не-ромским суседством и на спортском терену, али њихово формирање и интензитет коришћења сада директно зависе од актера кућа у њиховој непосредној близини. Интензитет коришћења свих окупљалишта на нивоу насеља је приближно исти.

Вече. Током вечери, већина становника је у насељу. Окупљалишта мањег интензитета се јављају на 7 до 8 кућа и променљивог су интензитета, док се на 2

места у насељу јављају окупљалишта знатно већег интензитета. Битна одредница је да формирање и интензитет коришћења окупљалишта није условљен актерима који станују у њиховој непосредној близини.

Ноћ. Током ноћи нису забележени функционални подаци.

5.4.4 Интерпретација просторне организације трансформисаног планског насеља као културно прилагођене средине

И у студији случаја трансформисано планско насеље потврђено је да су степен колективитета породице и степен колективитета заједнице утемељени у процесима његове непланске доградње. Диференцирање друштвеног односа колективитета заједнице и њихово дефинисање у свему су исте као код сламова и нехигијенских насеља, с једином разликом да у трансформисаним планским насељима паралелно са породичним суседством постоји и *комшијско суседство*. Плеоназам комшијско суседство наглашава вид друштвене организације која по начину функционисања и просторној близини одговара породичном суседству, осим што просторна блискост није рођачка већ комшијска.

У односу на дефинисане степене колективитета (породица, породично суседство, комшијско суседство, уже суседство и заједница) могу се издвојити просторни карактери у насељу који се у кључу насталих трансформација могу интерпретирати као културно прилагођена средина.

Степен колективитета породице као бројчано променљив систем кључно је утицао на даљи развој пројектоване куће како би се стамбени простор прилагодио променама у породичној структури. Иако је становање у планским насељима пројектантски предодређено на становање индивидуалног карактера, оно се у процесу трансформације преобразило тако да образује друштвено зависни систем заснован на породичном или комшијском суседству.

Функционални однос породично суседство као и у претходним студијама случаја, одредио је да се дограђивање сваке куће одвија тако да омогући формирање полузатвореног дворишта односно заједничку дневну собу. Заједничка дневна соба која у том процесу настаје као просторно-функционална

целина, артикулише однос заједничко–јавно и у свим употребним карактеристикама такође је иста као у свим пређашњим насељима. Недостатак оградe у успостављеној релацији јавно–заједничко дефиницију заједничке дневне собе трансформисаног насеља визуелно приближава сламу.

У појединим деловима насеља, заједничка дневна соба формира се у оквиру комшијског суседства. Као простор, она јесте иницирана и започета у оквирима породичног суседства али се њена пуна употребна функција остварује у симбиози са суседном дневном собом чинећи јединствен заједнички простор који као и код уобичајене дворишне групе остварује полигон за дневни живот суседства и успоставља релацију заједничко–јавно.

Без обзира на начин постанка, заједничка дневна соба увек има јасну дефиницију, селективно пропустљиве границе и непроменљиве актере. Такође представља функционалну и визуелну синтезу више простора различитог степена приватности у којој се као и у претходним насељима посебно издваја трем који обједињује однос приватно–заједничко. У физичкој, функционалној и претпостављеној културној диспозицији у свему је истоветан налазима у претходним насељима.

Друштвени однос породичног суседства, дакле, представља основни компромисни принцип трансформисања двојне куће са двориштем у просторну структуре – дворишна група објеката чиме се формира права организационо и друштвено зависна јединица насеља. Потреба за овом формацијом која диктира груписање објеката и њихову оријентацију уз класичне поделе на приватно, заједничко, изграђено и неизграђено, утврђена је и кроз друштвени однос комшијско суседство чиме се пребацује тежиште са рођачке повезаности на општу тежњу заједнице ка вишепородичном начину становања и доминацији друштвеног односа као једном од његових претпоставки.

Просторна диспозиција дворишта у већим деловима насеља задржала се онако како је била пројектована – у директној вези са пролазом. Степен колективитета заједнице у виду ужег суседства утицао је да пролаз као простор комуникације и повезујући елемент дворишних група објеката ка којем су оријентисане, постане и простор који је свакодневница преиначила у просторе комплементарне становању. Уобичајено он представља функционални

продужетак заједничких дневних соба чиме се успоставља прелазни облик заједничког и јавног – полујавно.

У деловима насеља у којима је двориште у потпуности изграђено и дограђен је додатни простор ка улици, дворишта која су у том додатку поново формирана у директној су вези са улицом и усложњавају њен јавни карактер. Другим речима, директна оријентација нових дворишта ка јавном простору улице прави је хибридни случај заједничко у јавном – полујавно, сличан оном у нехигијенским насељима. Наиме, уже суседство које у овим околностима настаје спаја суседне и наспрамне заједничке дневне собе чиме се образује окупљалиште ужег суседства као продужена активност становања.

Друштвени однос заједнице насеља, утицао је на то да одређени неизграђени простори добију своју повремену или сталну намену. Неизграђени простори за окупљање, рекреацију и одлагање секундарних сировина, прави су јавни простори у насељу. Њихов положај у потпуности је независан од функционалне организације заједнице али је потребан како би се додатно учврстили и одржали њени културни капацитети. Одлагалишта секундарних сировина, као и код сламова, представљају потребу у односу на економски аспект резидената, немају културну ноту, али његова реализација јача унутаргрупну повезаност заједнице.

У односу на сложени начин посматрања трансформације планског насеља са позиције становања кроз сублимацију физичке, функционалне и културне димензије, као потврђена хипотеза издвојили су се карактери просторне структуре који се могу сматрати културно прилагођеном средином, систематично приказани у табелама 5.6 и 5.7.

5.5 Пунктуално становање – легално: парцела у Љешкој улици

Парцела у Љешкој улици, заузима јасно дефинисану територију и представља једну од дисперзних ромских парцела у блоку оивиченом улицама Видаковићевом, Христијана Тодоровског Карпоса и Кировљевом улицом на општини Чукарица (сл. 5.31 и 5.32). Тренутно се на парцели налази пет стамбених

јединица иако су у званичној документацији убележена само два објекта од којих се сваки води на по једног члана исте породице¹⁷⁹.

Становање је једина функција на парцели. Суседство у оквиру парцеле је рођачко. Свако домаћинство има засебан улаз и засебну стамбену јединицу, а двориште парцеле је у режиму заједничког коришћења. Удаљеност стамбених јединица је мала и променљива, и износи апроксимативно између 2 и 4m.

5.5.1 Просторна организација парцеле

Развој просторне организације парцеле

На парцели су се најпре налазила два јасно издвојена стамбена објекта која су се простирала ободно по дубини обе стране парцеле и један помоћни (сл. 5.33). Са порастом стамбених потреба корисника куће су проширене и сад се на парцели налази пет одвојених домаћинства. Помоћни објекат је и даље у употреби, али му је површина 8 пута мања од првобитне. Такође, временом настао је још један помоћни објекат који се директно наслонио на бочну фасаду куће, ка улици. Карактеристично је да се код проширивања објеката искористио пад терена ка улици Христијана Тодоровског Карпоса, па је сутерен претворен у стамбени простор. Кућама није надограђиван спрат, тако да ниједна кућа висином не одудара од других на парцели, али ни од околног суседства.

Кључне просторне структуре парцеле

Анализом парцеле, она као карактеристична просторна структура, заснована на релацији физичке, функционалне и културне димензије истоветна је дворишној групи објеката. У физичком смислу, посебно сагледано у основи, дворишна група објеката термилошки би одговарала партајама. Међутим, Јасмина Ђокић наводи као једну од карактеристичних премиса партаје нехомогеност

¹⁷⁹ Имена и презимена резидената су позната аутору.

становништва, различитог порекла, социјалне и економске и културне позадине, различите старосне доби и занимања¹⁸⁰, што на поменутој парцели није случај.

- Дворишна група објеката

Употреба кључне просторне структуре

Дворишна група објеката

Као и у осталим посматраним насељима, дворишну групу чини изграђени и неизграђени простор. Изграђени простор чине куће и помоћни објекти, док је неизграђени простор у форми дворишта. Делатна усмереност стамбених јединица је према дворишту. Употреба дворишта је вишезначна. Постоје активности које су заједничке за све станаре и оне које су карактеристичне за конкретно домаћинство. Наиме, двориште се најпре користи као комуникација, односно из дворишта се приступа улазима у све стамбене и помоћне објекте на парцели, што је заједничка активност за све станаре. Користи се за одлагање и складиштење секундарних сировина, поново на нивоу заједничких акција. Средина дворишта је делимично поплована или бетонирана и представља заједнички простор који користе сви станари за одмор и дружење. Међутим, у дворишту постоје и мањи озелењени делови – траке, који се налазе уз сам објекат и представљају приватно у заједничком. Ови делови који се налазе уз кућу представљају мали приватни простор који припада свакој кући посебно, док остатак дворишта који је заједнички, у заједничком режиму користе сви чланови.

Будући да се на једној парцели налази више домаћинстава, да је коришћење дворишта заједничко, развили су се социјални односи који подразумевају нарочито заједништво станара појачано чињеницом да је ширина дворишта мала јер варира између 2 и 4m.

Концепт просторних организација употребних елемената дворишне групе објеката. Концепт просторне организације представља дијаграм релације јавно–

¹⁸⁰ Јасмина Д. Ђокић, „Београдска партаја као стамбени образац: карактеристике, генеза и могућности трансформације,“ (Магистарска теза, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2008), 14 и 48.

приватно заснованих на свеукупном искуству теренског посматрања употребе простора у ромским насељима. У конкретном случају уочен је концепт:

1. улица → двориште → ветробран → врата

Присутан је индиректан приступ стамбеним јединицама, преко дворишта и ниједан објект нема директан улаз са улице. Између дворишта и куће постоји ветробран површине око 4m^2 преко којег се улази у стан. Приступ дворишту са улице је директан.

Ограђивање. Физички, организација парцеле је интровертна. Куће нису ни визуелно ни приступно оријентисане према улици. Напротив, објекти су повучени у односу на уличну регулацију и у том простору се налази мало приручно складиште за секундарне сировине и изграђен објект као остава. Према улици на ободу дворишта постављена је ограда. У друштвеном контексту, станари делују као затворена група која је упућена на заједницу са осталим станарима. У Београду и Србији нису рађена истраживања на тему степена интегрисаности ромских породица у не-ромско суседство, тако да осим утиска током теренског истраживања нема конкретних извора када говоримо о релацији становника појединачних парцела насељених Ромима и окружења. На основу искуства приликом боравка на терену утисак је да је посматрана парцела настањена Ромима у окружењу у којем живи претежно средња класа не-ромског становништва изолована.

5.5.2 Просторна организација куће

Куће на парцели су трајне куће и њихово простирање је линеарно. У односу на карактеристике трајне куће наведене у типологији кућа која је доминантни стамбени фонд нехигијенских насеља, постоје извесне разлике у примењеној конструкцији и материјализацији. Начин зидања куће је масивна градња, а масивни зидови су најчешће од опеке, опекарског блока или бетонског блока. Фасаде су довршене, омалтерисане и окречене. Кровови су једноводни са

нагибом ка унутрашњости парцеле и покривени су црепом, а уколико се објекат развија упоље ка унутрашњости дворишта, кров је двоводан.

Кључне просторне структуре куће

Следећи досадашњи принцип успостављања односа затворено–отворено као кључног релацијског атрибута, у случају кућа код пунктуалног становања јавља се само затворени простор куће – стан. Оквири стана обухватају и ветробран, али је евидентно да је накнадно дограђиван и у том контексту је због анализе употребе и правилног димензионисања у наставку рада издвојен као посебан ентитет. Затворени простор куће – стан, дакле, обухвата стамбену јединицу и ветробран.

- Стан: вишенаменска просторија, собе, ветробран;

Употреба кључних просторних структура куће

Стан

Стан у свим осталим квалитативним и квантитативним особинама, унутрашњој структури и релацијским карактеристикама одговара трајној кући приказаној у типологији ромских кућа.

Проширивање куће

Промене у физичкој и организационој структури куће, јављају се у хоризонталној и вертикалној равни. Проширивање се одвијало у складу са просторним капацитетом дворишта те односом према другим домаћинствима на парцели, односом према суседним парцелама и односом према улици.

Проширивање је настало услед увећавања броја чланова породице, додавањем просторија у нивоу приземља и сутерена. Станови су се проширивали у складу са могућностима корисника, материјалним и просторним, са циљем да се достигне одређени ниво стамбеног комфора. Треба напоменути да та

проширивања нису настала стихијски већ су урађена планирано једновремено и запажају се тек након анализе планске документације. Проширивања јасно уочена током теренских истраживања су додаток ветробрана и изграђивање помоћне просторије. Помоћна просторија – остава има уобичајену намену одлагања дрва, алата итд.

Ветробран и остава представљају одређени вид ‘тачкастог’ проширивања куће којим се најмање угрожава заједничко двориште, а ипак се постиже одређени просторни комфор. Ветробран представља затворени простор који је одузет дворишту, а додат кући и који се користи као улазни претпростор у којем се најчешће налази остава за одећу и обућу.

5.5.3 Реално понашање становника – корисника

Овај начин истраживања, због малог узорка, није било могуће применити на анализираним парцелама, јер се закључци понашања становника поклапају са закључцима о начину употребе кључних елемената просторне структуре парцела.

Посебно треба нагласити да се као и у досада анализираним насељима оријентација улаза у куће усмерава ка дворишту чиме спреге основних просторија и дворишта преклапају чинећи функционално суседство – велику заједничку дневну собу коју паралелно користе сви становници тог суседства и чији је интензитет коришћења уједначен током дана. Заједничка дневна соба дакле представља простор јасне дефиниције, непорпустљивих граница и непроменљивих актера.

5.5.4 Интерпретација просторне организације парцеле као културно прилагођене средине

Резултати истраживања у издвојеној парцели на којој се станује у трајним кућама, показују да је колективни начин живота изражен кроз два степена колективитета, степену колективитета породице и степену колективитета заједнице материјализованом у форми породичног суседства. У односу на примарно коришћење простора које је утврђено посматрањем оба степена

колективитета рефлектују се на физичку и функционалну димензију простора и степеновање приватности као кључног екрана колективног начина живота.

Дефиниција степена колективитета породице и породичног суседства у свему одговара дефиницијама разложно обрађеним у делу Интерпретација просторне организације насеља слам као културно прилагођене средине.

Степен колективитета породице који подразумева проширену породицу, као и у досадашњим истраживањима, показује да бројчане и структуралне промене у породици утичу на даљи развоју куће у виду прилагођавања становања према тим променама. Позиционирање и груписање првобитних кућа на парцели већ је било постављено као зависно од просторно-организационе и друштвене целине, а даљим развојем по већ утврђеном моделу ободног дограђивања само је подржан стандардни модел – дворишна група објеката – заснован на колективу породичног суседства. Ободно позиционирање стамбених јединица дефинише полигон просторно-функционалне целине заједничка дневна соба чијим се затварањем успоставља релација заједничко–јавно. Волумен границе те релације појачан је постављањем ограде и истурањем помоћних објеката ка регулационој линији према улици чиме се положај заједничке дневне собе намењен стандардном дневном функционисању породичног суседства повлачи дубље у парцелу. Разлог томе је и позиција и усамљеност дворишне групе објеката у неромском суседству чиме се функционална синтеза више простора различитог степена приватности у оквиру заједничке дневне собе додатно штити од окружења. У том кључу, конкретизација и положај елемента којима се успоставља релација приватно–заједничко: башта и ветробран као приватни простори постављени су интровертно у заједничком простору те је положај релације приватно–заједничко условљен оним што је јавно.

Породично суседство, и овде такође, представља етос развијања сложене просторне структуре – дворишна група објеката као организационе и друштвено зависне целине у којој живи више домаћинстава и која додатно у овом случају има и улогу љуштуре за ову микро-заједницу, те је потврђено да карактеристике дворишне групе објеката одговарају карактеристикама вишепородичног становања.

Културни капацитети заједнице нису изражени у коришћењу улице у условима контекста када је она заједнички јавни простор Рома и не-Рома. То значи да је дневни ритам резидената без иницијативе да улица постане место одвијања продужених активности становања. Веза укључивања заједничког и јавног (унутра–споља), успостављена је само визуелно усмеравањем дворишта ка улици, док су други функционални елементи просторне структуре у служби дефинисања раздвајања. (Објекти су ‘леђима’ окренути ка суседној парцели и повучени у односу на улицу ка којој је постављена ограда)

У односу на разложени начин посматрања становања на парцели која је изграђена трајним кућама, у синтези физичких функционалних и културних димензија, као потврђена хипотеза, издвојиле су се просторне структуре као културно прилагођена средина на основу којих ће се изградити програмска начела за будућу примену резултата истраживања. У табеларним приказима 5.9 и 5.10 систематизоване су просторне структуре и пратећи нумерички параметри као и друге описне карактеристике.

5.6 Пунктуално становање – нелегално: парцела у Љешкој улици

Парцела нелегалног становања се налази у истом градском блоку општине Чукарица као и претходно анализирана парцела, у делу у којем је он изразито девастиран. Становање је и у овом случају једина функција на парцели и одвија се у два објекта (сл. 5.31 и 5.34).

5.6.1 Просторна организација парцеле

Развој парцеле

Парцела посматрана у контексту истраживања развијала се сквотирањем – запоседањем празне и напуштене куће и делимичним развијањем објеката на суседној неизграђеној парцели. На постојећи објекат који се простирао управно на уличну регулацију, у дубини парцеле, додате су нове просторије, као бочни

линеарни низ паралелан са улицом. У том контексту формиран је и други стамбени објекат тако да на парцели егзистирају два домаћинства (сл. 5.35).

Кључне просторне структуре парцеле

Анализом парцеле као сложеног ентитета заснованог на релацији физичке, функционалне и културне димензије, те просторне диспозиције објеката сагледане у основи, утврђено је да парцела у свему има одлике дворишне групе објеката као карактеристичне просторне структуре.

- Дворишна група објеката

Употреба кључне просторне структуре парцеле

Дворишну групу објеката чини изграђен и неизграђен простор. Изграђен простор су сквотирани и два додата објекта и сви служе за становање. Осим стамбеног простора, ту се налази и један наткривени простор у виду помоћног објекта који служи за одлагање секундарних сировина. Двориште на овој парцели, иако има уобичајену намену, веома је неуређено. Служи као комуникација међу објектима, а најпре за одлагање секундарних сировина.

Концепт просторних организација употребних елемената дворишне групе објеката. Концепт просторне организације представља дијаграм релације јавно–приватно заснованих на искуству теренског посматрања употребе простора. У конкретном случају, уочен је концепт:

1. улица → двориште → трем → врата

Стамбени објекти постављени су по дубини и најудаљенијој страни дворишта, заузимајући форму ћириличног слова „Г“ и образујући двориште у средини. Површина дворишта је дефинисана употребом. Трем постоји за обе стамбене јединице и представља тампон простор за улазак у

стамбене објекте. Занимљиво је да је он као елемент додат и на кућу која је сквотирана.

Ограђивање. Физички, организација парцеле је изразито интровертна. Додата кућа, смештена је дубоко у парцели и није ни визуелно ни приступно оријентисана према улици. Дворишта нису ограђена стриктно, постоји један део оградe ка улици. У друштвеном контексту, станари делују хомогено, али као затворена група. С обзиром на то да су Роми на парцели изразито лошег имовинског статуса у окружењу средње класе не-Рома, ни приближно не долази до позитивних процеса интегрисања.

5.6.2 Кључне просторне структуре куће

За разлику од претходне парцеле, примена успостављеног модела односа затворено–отворено као релације у којој се физичка, функционална и културна димензија просторне структуре куће најбоље виде резултира поделом на затворени простор куће – стан и отворени простор куће – трем. Затворени простор куће – стан обухвата сквотирану кућу и додате собе. Структура активности одређена је наслеђеним распоредом сквотиране куће, док је трем накнадно додат као допуна тих активности.

- Стан: сквотирана кућа, додате собе
- Трем

Употреба кључних просторних структура куће

Стан

Иако стан садржи сквотирану кућу и на први поглед представља хибрид трошне и трајне куће са каквим је било сусрета у кућама трансформисаних планских насеља, у процесу анализе квалитативних и квантитативних особина, те анализи унутрашње структуре закључено је да стан на овој парцели ипак у свему

осим у конструкцији одговара трошној кући приказаној у типологији ромских кућа.

Трем

Трем представља прелазни простор између дворишта и куће. Садржи место за одмор. Обе куће имају свој трем који само њима припада тј. није заједнички. Тремови у овом случају нису међусобно повезани ни функционално ни визуелно. Један трем је додат ка улици као посредник у улаз у кућу и место за одмор (сл. 5.36), а други има исту улогу, али се налази у углу споја постојећег и додатог дела објекта. Квадратура трема је од 4 до 9m².

Проширивање куће

Као што је напоменуто, на урушену постојећу кућу додати су делови који по материјализацији, начину градње, односно примењеној конструкцији, одговарају трошним кућама. Додати простори нису стамбени већ су помоћне просторије у виду остава. Трем представља простор само наткривен салонит плочама.

5.6.3 Реално понашање становника – корисника

Као и у случају претходне парцеле, због малог узорка овај начин истраживања није било могуће применити јер се закључци свакодневног понашања становника поклапају са закључцима о начину употребе кључних елемената просторне структуре парцеле.

У случају ове парцеле због усвојеног положаја улаза сквотираног објекта улази у објекте нису усмерени ка истом објекту. Без обзира на ту чињеницу услед интензитета и начина коришћења стана, трема и дворишта, као и у ранијим сучајевима, уочено је да обе породичне дневне собе имају извесна преклапања, која формирају простор заједничке дневне собе. Због недостатка ограда границе у визуелном смислу нису непропустљиве већ се непропустљивост ствара

девастираним утиском амбијента, па су актери заједничке дневне собе непроменљиви.

5.6.4 Интерпретација просторне организације парцеле као културно прилагођене средине

Резултати истраживања у посматраној парцели на којој се станује у сквотираној трошној кући показују да је колективни начин живота, изражен кроз два степена колективитета, степену колективитета породице и степену колективитета заједнице израженом у форми породичног суседства, утицао на физичку и функционалну трансформацију првобитно изграђеног простора. Дефиниције друштвених односа раздвојене према степену колективитета у свему одговарају претходно наведеним карактеристикама детаљно предоченим у студији случаја слам.

У односу на дефинисане степене колективитета и урађене просторне и функционалне анализе парцеле, могу се издвојити карактери физичке структуре који се у кључу насталих трансформација могу интерпретирати као културно прилагођена средина.

Степен колективитета породице као бројчано променљив систем кључно је утицао на трансформацију постојеће куће како би се животни простор прилагодио променама у породичној структури. Иако је становање у затеченој кући формирано као индивидуално, оно се у процесу трансформације, као што је био случај у трансформисаним планским насељима, преиначило у систем заснован и завијан од породичног суседства.

Функционални и друштвени однос породичног суседства одредио је да дограђени делови имају одређену позицију у просторној структури. Ободним аранжирањем започето је заокруживање просторно-функционалне целине заједничка дневна соба, али њена јасна дефиниција не изостаје због трагова процеса уобичајеног функционисања породичног суседства који конкретно одређују међу заједничког и јавног. Интересантна је чињеница да се друштвени однос породично суседство рефлектовао у конкретизацији трема иако је реч о сквотираној кући која га није поседовала. Употребно он нема уобичајену

функцију летње кухиње већ представља место за одмор и за разлику од свих претходних насеља употребно је потпуно приватан. Међутим, постављање трема ка улици уз додатну ограду, указују да приватни простор има визуелне тенденције ка јавном, али у односу на јавно успоставља чврсту границу. Положај врата која су оријентисана ка јавном простору, само подржавају ову стратификовану релацију као тачкасто затварање прелаза јавно–приватно.

Друштвени однос породичног суседства, дакле, представља темељ трансформисања породичне куће са двориштем у просторну структуру – дворишна група објеката чиме се формира права организационо и друштвено зависна јединица. Као и код трансформисаних насеља, ова чињеница додатно подржава принципијелну тежњу за формирањем вишепородичног начина становања.

Једнако као и у случају претходне парцеле у истој улици, културни капацитети породичног суседства не изражавају се у употреби улице као заједничког јавног простора Рома и не-Рома. Веза укључивања приватног и јавног (унутра–споља), успостављена је само визуелно усмеравањем трема ка улици, док је физичка веза заједничког и јавног нешто непосреднија, али без интеракције.

У односу на разложени начин посматрања становања на сквотираној парцели, у процесу њене трансформације у спрези физичких, функционалних и културних димензија, као потврђена хипотеза, издвојиле су се просторне структуре као културно прилагођена средина на основу којих ће се изградити програмска начела за будућу примену резултата истраживања. Препознати елементи као база аргументованих чињеница о ромском становању, систематизовани су и приказани у табелама 5.10 и 5.11.

5.7 Класификација и систематизација кључних просторних структура и елемената насеља као културно прилагођених средина

Након урађеног истраживања студијом случаја потврђена је хипотеза да у оквиру референтних типова ромских насеља функционална организација заједнице манифестована у свакодневници којом доминира колективни животни стил представља основ формирања карактера кључних просторних структура у

насељу. Она такође, битно утиче на формирање и развој куће, те начине груписања објеката и њихову оријентацију ка отвореном, односно приватном простору као и на начин и тип формирања и третман отворених простора. Иако постоје извесне fine разлике међу анализираним и уоченим ентитетима, постоје одређене опште правилности на основу којих је могуће направити систематизацију еквивалентну уобичајеној урбанистичкој структури површина у стамбеним насељима према намени и начину коришћења простора.

Функционална јединица насеља – дворишна група објеката. Суседство дворишне групе објеката представља функционалну јединицу насеља, 'кожу' која има функцију заштите и танане комуникације са спољашњом средином чинећи је друштвеном и функционалном јединицом заједнице насеља. Њен настанак већином је инициран породичним суседством, али и комшијским, што показује да се тој формацији тежи чак и у планском насељу или сквотираној кући, иницијално пројектованим знатно другачије од њихове непланске генезе. Тежња успостављања тог друштвено-просторног односа појачана је и у случају густо изграђених делова нехигијенских насеља када се јавља њен хибридни случај. У даљем истраживању уважиће се сви уочени елементи изграђених и неизграђених површина у дворишној групи, приватни или заједнички, без обзира на учесталост понављања присуства према типу насеља.

Саобраћајне површине. Саобраћајне површине имају сложену структуру. Осим уобичајеног функционисања саобраћајних површина у виду колских саобраћајница, колско пешачких и пешачких стаза, начин колективног функционисања заједнице преиначио их је и у места продужених активности становања чиме су примиле одређене карактеристике слободних простора (површина) у смислу окупљања и игре. У том својству карактеристичне просторне поделе улице према начину коришћења на јавно, заједничко и приватно, измењене су културним обрасцима ромске заједнице. У том кључу у даље истраживање биће укључени сви просторни елементи препознати и сврстани у саобраћајне површине, а због већег комфора пријемчивог начина становања и

рационалних решења за успостављање релацију са институционалним показатељима, нарочито ће бити консултоване описне одреднице елемената.

Слободни простори. Колективни животни стил битно је утицао на начин формирања отворених простора као места јачања осталих колективних реализација и унутаргрупне повезаности те у оквирима јавног коришћења представљају посебан просторни садржај којем је функција дата на основу скупа обичаја и понашања у оквиру заједнице. У том контексту, у даљем истраживању нарочита пажња биће указана просторима намењеним окупљању суседства, рекреативним просторима, али и складиштењу секундарних сировина који ће у наставку бити разматрани као посебна површина – радна зона насеља.

Кућа. Као стамбена јединица, кућа је интегрални део сложеног система дворишне групе објеката, те ће у наставку бити испитивани параметри како за њено независно функционисање тако и за њено функционисање у склопу.

Такође, у светлу потенцијала примене резултата истраживања на основу физичких производа унутаргрупне солидарности у процесу архитектонске реализације насеља, теренским истраживањима и разговором са становницима насеља, потврђено је да се солидарност у свакодневном животу у оквиру суседства посебно материјализује у процедури грађења појединачне куће, нарочито трошне. Солидарност као основна релација у оквиру овог микро амбијента, преноси се даље на читаву заједницу. Породична повезаност и хоризонтално и хијерархијски унутар ње заправо рефлектује позитивне односе у заједници који су ултимативна потреба вишеструке одрживости и овај потенцијал свакако јесте ресурс из којег треба црпети материјал за будуће акције у доношењу одлука унапређења насеља.

Стална партиципација у градитељству, упутила је резиденте у вештине и способности да функционално и физички могу да учествују у изградњи и доградњи својих кућа. Знање је битан ресурс, јер има шансу да са аспекта економске одрживости становања појефтини градњу, односно коштање саме куће учествовањем одређеног броја становника као обучене радне снаге у будућим акцијама које се односе на унапређење и изградњу насеља. Њихово умеће

значајно је у два конкретна чина. Најпре, аутохтона знања и технике могу бити од непроцењиве вредности за побољшање адаптивних капацитета кућа јер су Роми вешти у употреби и реинтерпретацији секундарних сировина на нестандартне начине кроз склапања и уклапања одређених делова у целину куће. Искуства УН – Хабитата у домену енвијронменталне одрживости наглашавају значај културно-свесних приступа јефтиним и одрживим кућама помоћу ре-употребе и рециклирања материјала који се комбинују са савременим методама за изградњу приступачних кућа.¹⁸¹ У том смислу, добродошле су и стечене вештине ромских резидената приликом употребе и ре-употребе нпр. дрвета јер је дрво добро познат приступачни материјал и радо се употребљава у изградњи одрживих јефтиних кућа нарочито са аспекта енвијронменталне одрживости.¹⁸² У том кључу у систематизацији према намени и начину коришћења главних елемената просторних структура у даљем истраживању биће уважени и посебно издвојени елементи којима се куће дограђују и који као такви имају капацитет укључивања Рома у процес градње.

Класификација и систематизација кључних ентитета насеља као културно прилагођених средина према приказаној структури дата је у табели 5.12.

¹⁸¹ [Oleg Golubchikov and Annas Badyina], *Sustainable housing for sustainable cities. A policy framework for developing countries* (Nairobi: UN-Habitat, 2012), 27. Такође доступна online на <http://mirror.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=3365&AspxAutoDetectCookieSupport=1>.

¹⁸² UN-Habitat, „Sustainable Building Practice for Low Cost Housing: Implications for Climate Change Mitigation and Adaptation in Developing Countries,” scoping papers, Nairobi, Kenya, 2011, http://www.unhabitat.org/downloads/docs/10785_1_594340.pdf, 22, (приступљено 11. 3. 2014).

ТРЕЋИ ДЕО

ФОРМИРАЊЕ ПРОГРАМСКИХ НАЧЕЛА

Глава 6

Ка адекватном становању

На основу класификације и систематизације сазнања остварених на методолошким основама заснованим на успостављању релације култура–простор, комуникација резултата истраживања и њихова трансформација у употребни контекст, према пожељној пракси решавања проблема становања Рома у Србији, приближава се остваривању позитивних резултата према индикаторима угодност становања и начин/тип становања. Наиме, издвојени карактери физичке структуре као аргументована база сазнања о становању Рома подразумевају да намена и начин коришћења просторних структура насеља и куће за које је показано да јесу културно прилагођена средина, треба да задовољавају минималне програмске величине адекватног становања.

У светлу резултата теренских истраживања, кључне просторне структуре насеља просторно и функционално делови су контекста у којем стамбена јединица чини само један од ентитета сложене система који и утиче, али и трпи утицаје осталих друштвених и просторних феномена у систему. Утврђивањем минималних програмских величина и препорука за просторно-функционалне обрасце насеља тежи се задовољавању показатеља начин/тип становања, док се утврђивањем минималних програмских величина остварује задовољење индикатора угодност (табела 6.1).

Процедурално, најпре се узимају у обзир одговарајуће минималне програмске величине операционализоване на националном нивоу, а услед недостатка учињених мера, преузимају се мере одређене на регионалном нивоу. (Регионални ниво подразумева земље у којима су према истраживању Уједињених нација услови становања Рома веома слични те ће с тим у складу и поступци реализација бити слични; регион осим Србије обухвата: Албанију, Босну и Херцеговину, Македонију, Румунију, Словачку и Црну Гору). У случају недостатка мера и на регионалном нивоу, преузимају се програмске величине и препоруке других европских земаља.

6.1 Минималне величине и препоруке за кључне просторне структуре насеља: ка задовољењу индикатор начин/тип становања

Детерминација минималних мера опредељује утврђивање минималних препорука за кључне просторне структуре насеља које су истраживањем уочене: функционална јединица насеља тј. дворишна група објеката, саобраћајне површине, слободни простори и радна зона насеља.

Функционална јединица насеља – дворишна група објеката

Ову просторну структуру чини изграђена и неизграђена површина. Изграђену површину чине куће и помоћни објекти, а неизграђену површину чини заједничко двориште. Они се, осим куће (индикатор угодност) у поступку одређивања минималног стандарда ослањају на сетове података садржане у овом индикатору.

Двориште. Према Генералном урбанистичком плану, постоје дефинисана општа правила парцелације за социјално становање које се заснива на индивидуалној кући, уз напомену да се индекс изграђености, степен заузетости, максимална висина објекта, спратност као и остали елементи којима се регулише изградња на парцели подразумевају онако како је Планом дато за одговарајући тип ткива. Како је истраживање показало, становање Рома привидно се заснива на индивидуалној кући, али је она део склопа који има функционалне одлике колективног становања, те овим параметрима треба дозволити одређена прилагођавања. Нпр. величина парцеле за индивидуално социјално становање предвиђене Генералним урбанистичким планом је $80 - 150m^{2183}$, и може се разматрати као димензионални показатељ у одређивању површине заједничког дворишта као мера припадајуће површине једног домаћинства, док специфициране ширина фронта парцеле (6 – 10m) и дубина парцеле (12 – 15m)¹⁸⁴ нису непосредно применљиви у становању Рома.

¹⁸³ Урбанистички завод Београда, „Генерални план Београда 2021,“ 930.

¹⁸⁴ Ibid.

За становање у компактним градским блоковима, урбанистички параметри за ниво блока ван централне зоне прописују да зелене и незастрте површине треба да заузимају 20% од укупне површине блока, односно да у детаљном плану треба тежити да за 5.5m^2 бруто развијене грађевинске површине треба обезбедити 1m^2 неизграђене слободне површине. Дечија игралишта треба да заузимају површину 1m^2 /становнику, али да не буду мања од 100m^2 .¹⁸⁵

Урбанистички показатељи за ниво парцеле дати Генералним планом предвиђају за нове компактне градске блокове да 30% од укупне површине парцеле буду зелене и незастрте површине, а за старе блокове ван централне зоне 20–30% парцеле.¹⁸⁶

За отворене блокове урбанистички параметри за ниво блока прописују 20% од укупне површине блока за зелене и незастрте површине, а на нивоу парцеле показатељ за зелене и незастрте површине је од 30 – 40% површине парцеле. Дечија игралишта треба да заузимају површину 1m^2 /становнику на парцели, али да не буду мања од 100m^2 .¹⁸⁷

Недељко Боровница је за ове површине за становање у ниским групацијама предвиђао површину од $7.5 - 10\text{m}^2$ по становнику.¹⁸⁸

Помоћни објекти. У оквиру дворишне групе објеката налазе се и помоћни објекти – оставе у којима се смешта приручна механизација и складишти алат. За социјално становање нема параметара који одређују димензију оставе. Друге уредбе такође не прописују димензије помоћних објеката те се приликом пројектовања могу консултовати поједини чланови за правила изградње за сеоске објекте. У *Правилнику о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу* једино се наводи да међусобна растојања економских објеката зависе од организације економског дворишта, с тим да се прљави објекти могу постављати само низ ветар у односу на чисте објекте. Међусобно растојање стамбеног објекта и сточне стаје је 15m .¹⁸⁹ Консултовање овог Правилника може бити од важности

¹⁸⁵ Ibid., 922-923.

¹⁸⁶ Ibid., 923.

¹⁸⁷ Ibid., 924.

¹⁸⁸ Borovnica, „Tipološki modeli stambenih formi individualno-kolektivnih karakteristika,“ 17.

¹⁸⁹ Министар грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре, „Правилник о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу,“ *Службени гласник РС* 22 (2015), <http://www.pravno->

ако се у насељу планира чување животиња и као стално и као привремено (нарочито пред Ђурђевдан).

Због недостатка експлицитних параметара, димензионисање помоћних објеката биће предложено у односу на релационе параметре у процесу формирања програмских начела.

Саобраћајне површине

Улице. Од нестамбених елемената просторне структуре насеља у Генералном урбанистичком плану постоје подаци само за уличну мрежу у којој се додатно предвиђа паркирање у главним и споредним улицама и унутар дворишта. Димензије улица за социјално становање предвиђене Генералним урбанистичким планом су: ширина коловоза главне улице: 10 – 15m, ширина коловоза споредне улице: 6 – 9m и ширина пешачке стазе: 1.5 – 4.5m.¹⁹⁰

Заједничка одлика улица у свим посматраним насељима је да без обзира на тип насеља, улице припадају секундарном типу мреже коју чини сплет интерних, приступних улица двориштима, стамбеним и помоћним објектима као и другим корисним површинама. Улице су најчешће неправилног облика ширине 2.5 – 3m. Мацура и Мацура-Вуксановић у случају планирања унапређивања постојећих насеља као препоруку наводе да постојећу уличну мрежу треба укључити као полазну чињеницу, а да се регулација уличног профила може мењати у случају потреба за изградњом инфраструктуре, висинским регулисањем улице према околним двориштима и кућама или зградама као и ради обезбеђивања проширења за мимоилажење.¹⁹¹ Такође, попречни профил треба да буде такав да је могуће да у њему буду изграђене или реконструисане одговарајуће инфраструктуре. У неким улицама ће бити изграђене све инфраструктуре, док ће у неким бити могућа изградња само оних које изискују мање простора; запрежна кола и трактори који се срећу у неким ромским насељима поготову на периферијама, захтевају да се приликом пројектовања уличне мреже обезбеде и одговарајући

informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2 (приступљено 11. 3. 2014).

¹⁹⁰ Урбанистички завод Београда, „Генерални план Београда 2021,“ 930.

¹⁹¹ Vuksanović-Macura i Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, 160.

профили и радијуси кривина; паркирање разних врста возила треба да буде решено или кроз групе мањег броја паркинг места или подужно на улицама које имају довољну ширину или на парцелама. Због сиромаштва прави проблем паркирања тренутно не постоји али ће се у будућности јавити.¹⁹²

Сокак. За сокак нису предвиђени показатељи минималних димензија, те ће у делу Дефинисање програмских начела његово димензионисање бити предложено као синтеза употребе, односно синтеза релационих параметара и препоручених димензија из опсега предвиђеног за пешачке улице у насељима намењеним социјалном становању.

Слободни простори

Слободни простори који су истраживањем издвојени су: окупљалиште суседства, окупљалиште заједнице и рекреативни простори. Слободни простори који представљају отворене просторе карактеристичне намене као што су окупљалиште суседства и окупљалиште заједнице, као и рекреативни простори, нису обрађени у делу Генералног плана који се односи на социјално становање. Од података који су планом дати постоји навод (за правила грађења за јавне урбане просторе на новопланираним локацијама) да приликом планирања и пројектовања сви јавни простори треба да учествују са 40% у укупној територији локације која је планом предвиђена.¹⁹³

Рекреативни простор. Рекреативни простор у виду дечијег игралишта може се димензионисати према правилима датим Генералним планом за величину дечијег игралишта у колективном становању разврстаном према узрасту¹⁹⁴:

¹⁹² Ibid., 162.

¹⁹³ Урбанистички завод Београда, „Генерални план Београда 2021,“ 1053.

¹⁹⁴ Ibid., 955.

Табела 6.2: Површине дечијих игралишта одређене према узрасту детета

Назив површине	Игралишта за децу од 3 – 6 година	Игралишта за децу од 6 – 11 година	Игралишта и спортске површине за децу од 11 – 14 година	Игралишта и спортске површине за узраст изнад 14 година
Минимална потребна површина [m ² /ст.]	0.4	0.6	1	4

Радна зона насеља

Одлагалиште секундарних сировина представља посебан простор у ромским насељима јер у односу на употребу не би требало да буде урачунат у 40% укупне територије локације намењене јавним просторима, већ треба да буде преиначити и третиран као посебна функционална површина. За одлагалиште секундарних сировина нису предвиђени показатељи минималних димензија, те ће у делу који се односи на дефинисање програмских начела његово димензионисање бити предложено у односу на релационе параметре.

6.2 Минималне величине и препоруке за кључне просторне структуре куће: ка задовољењу индикатора угодност

Остваривање угодног становања односи се на омогућавање организације смештаја који треба да одговара потребама станара. То подразумева обезбеђивање довољно простора за све чланове домаћинства, односно величина и распоред просторија треба да одговарају величини и структури домаћинства. У контексту становања Рома то најчешће подразумева обезбеђивање смештаја за проширену породицу у квантитативним и квалитативним вредностима које су истраживањем запажене. Просторне структуре куће које су истраживањем издвојене јесу: стан, трем и наткривено двориште.

Стан

У званичним документима националног оквира све препоручене програмске величине предвиђене за стан социјалног становања у Србији величину животног простора изражавају преко две врсте параметара: просечном површином стана по члану домаћинства и укупном величином простора која се изражава бројем квадратних метара према величини домаћинства.¹⁹⁵

Програмске величине за социјално становање предвиђене Генералним урбанистичким планом изражене су просечном површином стана по становнику и заузимају распон од 5 до 15m².¹⁹⁶

Програмске величине које препоручује социјална медицина као психолошки просторни минимум такође су изражене површином стана по становнику и износе 12 – 15m².¹⁹⁷

У Националној стратегији социјалног становања и Уредби о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање предложене стамбене површине које треба применити приликом изградње нових станова прецизиране су у односу на број чланова домаћинства. Оптималне површине успостављене су прецизно за домаћинства до 6 чланова, што представља уобичајену величину ромске породице. Због значајног процента породица са преко 6 чланова (приближно 48%) и генерално периодичне потребе за проширивањем куће, мора се узети у обзир и

¹⁹⁵ Поређења ради, у оквирима Европске уније, величина животног простора се карактерише према две врсте параметара: бројем соба по члану домаћинства и укупном величином простора која се изражава бројем квадратних метара по особи. Квалитативно, тежиште је на остваривању погодности да једној особи припада једна соба. Квантитативно, минимална површина стана по члану домаћинства нпр. у Италији износи 14m² за прва четири члана и 10m² за сваког наредног; у Француској минимална површина односно запремина дневног боравка износи 9m² односно 20m³; минимална висина просторија у Француској је 2.2m, у Италији 2.7m, у Бугарској је 2.6m.

У квалитативном смислу, стандард за све земље Европске уније за остваривање минималне адекватности стана је снабдевеност домаћинства текућом водом, водом за пиће и топлотом водом; простор без влаге и прокишњавања крова, подова, зидова, прозора сматра се такође приоритетним. У великом броју земаља Европске уније, адекватним становањем се сматра и постојање тоалета у оквиру стана; одсуство примене токсичних материјала у инсталацијама, бојама, подопкривачком материјалу и другом грађевинском материјалу, као и одсуство јаких мириса и буке. Eurofound, *Social dimensions of housing in the European Union*, 2006, 4-6, <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0649.htm> (приступљено 28. 6. 2014).

¹⁹⁶ Ibid., 930.

¹⁹⁷ Mladen Pavlović, Ksenija Vitale, Robert Vukić, „Stanovanje i zdravlje“, *Sigurnost* 49 no. 1 (2007): 24.

податак да се за сваког новог члана код домаћинства преко 6 чланова, површина стамбеног простора увећава за $6m^2$ по члану.

Табела 6.3: Оптималне површине за новоизграђене социјалне станове¹⁹⁸

Број чланова домаћинства	Површина по домаћинству Уредба (Стратегија)	Површина по члану домаћинства Уредба (Стратегија)
1	(20) 22 - 30m ²	(20) 22 - 30m ²
2	30 - 42m ²	15 - 21m ²
3	40 - 55m ² (42 - 55m ²)	13.3 – 18.3m ² (14m ² - 17m ²)
4	50 – 65 m ² (55 - 65m ²)	12.5 – 16.2 (14 - 16m ²)
5	62 – 75 (65 - 75m ²)	12.4 – 15 (13 - 15m ²)
6	75 - 85m²	12,5 – 14.2m² (14)
Преко 6 чланова		6m² по члану

Према резултатима истраживања, стан као интерна средина куће доминантно је одређен кроз унутрашњу структуру активности и функција стамбеног простора који је услед серије околности димензионално подстандардан. У намени просторија стана, осим функционалног преклапања које је карактеристично за сваки стамбени простор који према површини није адекватан броју чланова домаћинства, ромски стан садржајно нема специфичности у односу на уобичајени стан у којем живе не-Роми. Ниједан од минималних просторних услова стана наведених у Уредби о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање (улазни простор, соба, простор за припрему хране, простор за одржавање личне хигијене) не одудара од уобичајене структуре ромске куће према постављеној типологији. Оно по чему се ромска кућа издваја је начин на који се проширује. Степен колективитета породица условио је да се породица као трогенерациска структура реализује као променљив систем који као такав повлачи прилагођавање простора. Стамбена адаптивност постиже се додавањем просторија. Унутрашње преструктурирање указује на пажњу коју у реализацији стамбене угодности треба посветити уобичајеним интегралним просторијама структуре стана који у променљивим околностима треба да омогуће одвијање

¹⁹⁸ Влада Републике Србије, *Национална стратегија социјалног становања*; Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање,“ *Службени гласник РС* 26 (2013), <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2> (приступљено 5. 1. 2015).

активности које су ту претпостављене. У том кључу оптималне мере које су изражене само површином стана по члану домаћинства за станове социјалног становања опште су и нефлексибилне да би омогућиле постизање адекватних квантитативних и квалитативних вредности приликом фине дефиниције програмских начела. Британска студија приступачног становања уместо прецизирања стамбених површина као основни стандард наводи чињеницу да стамбени простор треба да буде удобан и удесан тако да се у њега може ставити неопходан намештај и опрема у односу на основну намену просторија.¹⁹⁹ То значи да програмирање стамбених величина треба да укључи и податке који се односе како на појединачне просторије, тако и на стандарде опремљености домаћинства у односу на структуру стана.

У националном оквиру Уредбом о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање дате су поједине минималне површине стамбених просторија, док је Правилником о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова предложена и опремљеност просторија према основној намени у односу на структуру стана. Због периодичних измена у структури броја чланова породице, неопходно је промене података пратити у односу на број чланова домаћинства. Према подацима наведеним у Одлуци о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова у којој је изнет податак о броју корисника према структури стана апроксимативно је могуће нумеричке податке довести у релацију, те направити структуру која је у комуникативном односу са резултатима истраживања приказаним у табели 6.4²⁰⁰.

¹⁹⁹ Housing Corporation, *Design and quality standards* (London: Maple House, 2007), 4-5.

²⁰⁰ Наведене вредности формиране су на основу укрштених података из: Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“, *Службени гласник РС* 58 (2012), <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2> (приступљено 11. 3. 2015) и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“, *Службени лист града Београда* 32 (1983) и 5 (1988), <http://www.overa.rs/odluka-o-uslovima-i-tehnickim-normativima-za-projektovanje-stambenih-zgrada-i-stanova.html> (приступљено 5. 4. 2015) и Vesna Cagić Milošević sa saradnicima, „General legislative (regulatory) framework for residential construction in Serbia from 1948 to 2012. The example of Belgrade,“ in *Housing Development in Serbia in the Context of Globalization and Integrations Vol. 2. Methods and Tendencies*, eds. Vladimir Mako, Vladimir Lojanica, Ružica Božović Stamenović, 65-91 (Belgrade: Faculty of Architecture University of Belgrade, 2012), 82, у којима је наведен бр. корисника према структури стана:

Табела 6.4: Минималне површине простора и стана у односу на структуру стана

	Структура стана									
	Г	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4	4,5	5
Претпостављен број корисника	1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Минимална укупна нето површина стана са комуникацијама [m ²]	27,5	32	41,3	48	58	66	77	86	97	108

Стан, односно стамбена јединица у фином диференцирању, може се рашчланити на групе: стамбени простори, помоћни простори, простори за кретање и отворени простори (терасе, лође). Најмања светла висина у свим стамбеним просторијама у стану износи 2.6m и према Уредби и према Правилнику. Овај услов мора бити испуњен на минимално 2/3 подне површине стамбених простора у стану (у случају денивелације плафона), односно 2/3 подне површине стамбених простора стана у поткровљу.²⁰¹

Стамбени простор

Под стамбеним простором подразумевају се сви простори стана предвиђени за боравак (дневна соба, вишенаменска соба), обедовање (трпезарија), припрему хране (кухиња), спавање и рад (соба).²⁰²

Критеријум А [максимум]		Критеријум Б [средњи]		Критеријум Ц [минимум]	
Бр. чланова породице	Структура стана	Бр. чланова породице	Структура стана	Бр. чланова породице	Структура стана
1	Једноипособни	1	Једноособни	1	Гарсоњера
2	Двособни	2	Једноипособни	2	Једноособни
3 [2+1]	Двоипособни	3 [2+1]	Двособни	3 [2+1]	Једноипособни
4 [2+2]	Трособни	4 [2+2]	Двоипособни	4 [2+2]	Двособни
5 [2+3]	Троипособни	5 [2+3]	Трособни	5 [2+3]	Двоипособни
6 [2+4]	Четворособни	6 [2+4]	Троипособни	6 [2+4]	Трособни

²⁰¹ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²⁰² Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

Дневна и вишенаменска соба представљају просторе за боравак укупно. Вишенаменска соба је део стамбеног простора у гарсоњерама и једнособним становима, намењен боравку, спавању и раду. Према Уредби, у случају гарсоњере соба подразумева дневни боравак са простором за спавање и припрему хране. У случају једнособних станова соба у смислу дневног боравка треба да има и простор за ручавање с тим да је простор за припрему хране одвојен.²⁰³ Према Правилнику површина дневне и вишенаменске собе, као и појединачне мере габарита и предвиђена опрема зависе од структуре стана. Опште правило пропорције простора одређује да дневна и вишенаменска соба не могу бити уже од половине своје дужине.²⁰⁴

Вишенаменска соба се димензионише на исти начин као дневна соба, с тим што се обезбеђује простор за смештај једног до два лежаја, при чему се број седишта смањује за два до три. Када се у простору дневне собе предвиђа смештај породичног стола за обедовање са столицама, захтеви који се односе на дневну собу се допуњавају захтевима који се односе на простор за обедовање. Синтеза минималних површина и могуће опреме за дневну и вишенаменску собу остварен је у табели 6.5²⁰⁵.

Собе. Собе су простори предвиђени за спавање и рад. Према Уредби, соба за једну особу у стану већем од једноипособног је $7m^2$, а минимална ширина је $2.1m$. Површина других соба је $9m^2$, минималне ширине $2.4m$.²⁰⁶ Као и код дневних и вишенаменских соба, према Правилнику, основни габарити одређени су структуром стана и потврђују се минималним ширинама у односу на број људи који у соби борави, од чега зависи и опремљеност простора. Уколико се смештај одеће предвиђа у посебном простору – гардероби или другом простору стана, у соби се не мора предвидети простор за плакар. Пред бочним странама лежајева

²⁰³ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“

²⁰⁴ Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²⁰⁵ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“ и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²⁰⁶ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“

мора се предвидети минимално 60cm за неометан приступ, при чему лежајеви за две особе морају бити доступни са обе бочне стране. Пред орманима мора се предвидети неометан приступ у ширини од најмање 70cm. У соби намењеној боравку, односно спавању, могу бити предвиђена највише два лежаја. Изузетак је лежај за бебу, који се сматра привременим. Радне површине, уместо у спаваћим собама, могу бити смештене и у дневној соби сходно структури стана. Систематизован приказ минималних површина и могуће опреме за собе дат је у табели 6.6²⁰⁷.

Кухиња. Кухиња је просторија намењена припреми хране. У Уредби се наводи да кухиња треба да буде димензионисана тако да минимално може да стане шпорет, фрижидер, судопера и радна површина. Уколико нема предвиђене кухињске оставе треба да укључи уградну плакарску оставу максималне површине 1.6m² и у случају да у купатилу није предвиђен простор за веш машину, треба предвидети простор у кухињи.²⁰⁸ Димензије дате уредбом, према Правилнику одговарају домаћинству између два и четири члана. Додатак је да најмања ширина слободног пролаза између кухињских елемената и зида, код једноредне кухиње, износи 110cm, а између два реда елемената, код дворедне кухиње, износи 90cm.²⁰⁹ Систематизоване прописане квантитативне параметре и предложена опрема кухињског простора приказана је у табели 6.7²¹⁰.

Трпезарија. Трпезарија представља простор за обедовање свих чланова домаћинства. Минимална површина простора према Правилнику за обедовање условљена је структуром стана, док је минимална ширина тог простора иста за све

²⁰⁷ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“ и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²⁰⁸ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“

²⁰⁹ Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²¹⁰ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“ и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

структуре и износи 2.2m. Простор намењен обедовању треба да омогући несметано коришћење опреме која је према структури стана предвиђена. На оним странама стола за обедовање где су предвиђене столице планира се најмање 70cm за његово коришћење.²¹¹

Прописани бројчани параметри и предложена опрема трпезарија приказана је у табели 6.8²¹².

Помоћни простори

Купатила и WC представљају просторе за одржавање личне хигијене. Према Уредби димензије купатила се одређују тако да могу да стану умиваоник, туш кабина или када и WC шоља. Уколико се планира простор за смештај машине за веш, минимална површина купатила повећава се за 0.2m². За станове веће од двоипособних, потребно је предвидети и тоалет опремљен WC шољом и умиваоником.²¹³ Према Правилнику површина купатила варира у односу на структуру стана, док WC заузима исту површину у оним структурама станова у којима је правилима предвиђен. Минимална ширина купатила износи 160cm, а минимална ширина WC-а износи 90cm. Туш-када минималних димензија 80/80cm, или другачије решен простор за туширање истих димензија, може се предвидети само у гарсоњерама и становима са више од једног купатила. У четворособним и већим становима обавезно је пројектовати два купатила. Пред опремом у просторијама за личну хигијену мора се предвидети минимално 70cm за приступ, а пред умиваоником у WC-у најмање 60cm. WC шоља мора имати осовински размак од бочног зида минимално 35cm.²¹⁴

Приказ минималних површина и могуће опреме за купатило и WC урађен је у табели 6.9²¹⁵.

²¹¹ Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²¹² Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“ и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²¹³ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“

²¹⁴ Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²¹⁵ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање,

Плакарске оставе. Правилник предвиђа да у стану мора бити обезбеђен простор за потребе домаћинства у виду плакарске оставе минималне дубине 60cm и минималне дужине која је зависна од структуре стана. Када се, код двоипособних и већих станова, простор за потребе домаћинства планира као издвојена просторија, корисна површина не може бити мања од прописане површине плакарске оставе за одговарајући тип стана.²¹⁶

У стану мора бити обезбеђен простор за чување хране и пића у виду плакарске оставе, са обавезном вентилацијом, минималне дубине 60cm и минималних дужина у односу на структуру стана.²¹⁷ У Уредби се само наводи да је површина кухињских плакарских остава максималне површине 1.6m².²¹⁸

У стану мора бити обезбеђен простор за смештај машине за прање веша испред које се мора предвидети слободан простор у ширини од најмање 70cm. У табели 6.10²¹⁹ дат је Приказ минималних површина плакарских остава.

Простори за кретање

Ветробран. Када се у стан улази из отвореног простора улазна зона мора бити пројектована тако да функционише као ветробран. Намена улазне зоне може бити искључиво кретање и одлагање ствари у виду гардеробе, плакарске оставе за потребе домаћинства итд. Минимална светла димензија унутрашњег отвора у стану – улазних врата, према Правилнику износи по висини 2m, а по ширини 0.9m.²²⁰

грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“ и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²¹⁶ Министар животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“

²¹⁹ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова“ и „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²²⁰ Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

Простори за кретање. Минимална ширина простора за кретање на улазу у стан прописана и Уредбом и Правилником износи 1.2m, а осталих ходника и дегажмана 0.9m.²²¹ Према Правилнику, минимална ширина крака унутрашњег степеништа износи 0.8m.²²²

Трем

За трем нису предвиђени показатељи минималних димензија те димензију трема, у процедури формирања програмских начела треба извести у кључу релационих параметара односно употребе. Димензија треба да буде изведена на основу комбинације постојећих мера које ће укључити мере наведене и за кључне структуре насеља и за кључне структуре куће.

Наткривено двориште

За наткривено двориште, такође нису предвиђени показатељи минималних димензија и његову димензију треба извести на основу релационих параметара и описних параметара. Због карактера простора, као у случају трема, димензија треба да буде изведена у комбинацији параметара који се односе и на насеље и на стан.

²²¹ Влада Републике Србије, „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“ и Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

²²² Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“

Глава 7

Транспоновање резултата истраживања у програмска начела

У односу на урађена истраживања у референтним типовима ромских насеља и кућа и манифестације два степена колективитета Рома у Београду, породице и заједнице, заснованих на конкретним начелима Романипена и посебне просторне доминације појединачних начела у оквиру степена колективитета чиме је формулисано неколико кључних карактера просторне структуре насеља и куће, могуће је поставити низ програмских начела за операционализацију документованог, научно аргументованог и систематизованог сазнања за примену у архитектонском и урбанистичком пројектовању становања социјално угрожених Рома.

На овим основама, замисао је да се утврде услови и облици, односно начела која даље могу бити коришћена као суплемент планској документацији. Она имају могућност да буду разрађивана и примењивана у области пројектних задатака. У тој форми, кључни елементи просторне структуре насеља, који се могу сматрати културно прилагођеном средином, систематизовани у односу на намену и начин коришћења налазе пут до примене у различитим стратегијама – имплементацији у конкретним пројектима ромских насеља или њиховој реконструкцији или омогућавају развој нових концепата за решавање проблема становања Рома.

На основу претходно изложених истраживања, кључне просторне структуре насеља су дворишна група објеката како функционална јединица насеља, саобраћајне површине, слободне површине и радна зона насеља .

7.1 Програмска начела за површине и елементе дворишне групе објеката

Степен колективитета: заједница; друштвени однос: породично суседство.

Степен приватности према праву коришћења: заједнички.

Романипен као свет сигнала: у овом случају, оквир културе манифестује се у квалитативним и квантитативним реализацијама. Квалитативно се реализује кроз организацију дневног породичног живота, однос према деци, однос према старијим члановима, братству у смислу солидарности помагања и поделе одговорности. У квантитативним реализацијама то су године ступања у брак, број деце, односно број чланова породице.

Ритам, врсту и предвиђање просторних промена у оквиру дворишне групе објеката најважније је испратити на основу квантитативних реализација породице. У Београду најбројније су ромске породице са 5 чланова – 48.3%, 43.7% односи се на структуру породице која броји између 6 и 10 чланова, док 7.9% припада породицама са 11 и више чланова. Као вредност за почетно димензионисање појединачних елемената структуре препоручује се просечна величина породице од 5 чланова. Такође, периодична промена породичне структуре која се дешава у интервалу од апроксимативно двадесет година, указују да димензионисање свих елемената просторних структура треба обавити у односу на број становника.

Димензионисање. Димензионисање дворишне групе објеката зависно је од димензионисања елемената који су њен интегрални део. Ти елементи зонирају се најпре на изграђене и неизграђене површине. Изграђене површине су: кућа и помоћни објекти тј. оставе. Неизграђене површине су наткривено двориште и двориште.

Дворишна група објеката	Изграђене површине	Кућа	Затворени простор куће – стан	Стамбени простор	Дневна/вишенаменска соба
					Соба
					Кухиња
					Трпезарија
				Помоћни простор	Купатило
					WC
				Улазна зона	Ветробран
		Отворени простор куће			Трем
	Помоћни објекти			Остава	
	Неизграђене површине				Наткривено двориште
Двориште					

Слика 7.1: Дијаграм зависности дворишне групе објеката у односу на појединачне елементе интегралних структура

7.1.1 Кућа

Кућа представља просторну организацију сачињену од затвореног простора – стана и отвореног простора – трема.

Степен колективитета: породица.

Степен приватности према праву коришћења: приватни.

Активирање унутрашњих потенцијала за практично суделовање у градњи: мајстор уз помоћ породице.

Романипен као свет сигнала: квалитативне реализације – породица, однос према деци, однос према старијим члановима; квантитативне реализације: године ступања у брак, број деце, односно број чланова породице.

Стан

Стан у просторном конципирању и начину функционисања нема значајних разлика у односу на уобичајено становање не-ромског становништва. Потребни елементи стана ромске куће начелно налазе своје димензионалне одговоре у Уредби о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање где су минимално прописане величине за улазни простор, собе, просторије за припрему хране и одржавање личне хигијене. У том кључу сходно резултатима истраживања биће обрађени појединачни елементи подељени у секвенце: стамбени простор, помоћни простор и улазна зона.

Стамбени простор

Стамбени простор чине елементи: дневна или вишенаменска соба, соба, кухиња и трпезарија.

1. Дневна/вишенаменска соба

Релациони параметри. Организацији породичног живота погодује постојање дневне собе у којој се претежно одвија дневни породични живот и коју користе сви чланови породице. Због периодичне промене у структури породице, неопходно је омогућити да се дневна соба привремено преиначи у вишенаменску собу. То значи да дневна соба у одређеном тренутку треба да задовољи функције боравка, рада и спавања.

Димензионисање. Због разлике у бројчаној структури породице која није у складу са типском не-ромском породицом, димензионисање дневне односно вишенаменске собе треба да буде извршено у односу на број корисника како би у тим околностима био омогућен минимум угодности за одвијање дневног живота породице. Према Уредби, предложена минимална површина дневне собе је 15m^2 . Та се вредност може кориговати на основу листе потребне опреме коју треба да садржи дневна односно вишенаменска соба у односу на број корисника, а која је дефинисана Правилником о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.

Предлог за реализацију. У концепту сукцесивне градње куће према којој би резиденти могли да добију основну, скромнију кућу коју би периодично могли да проширују и дограђују најчешће додавањем собе, приликом пројектовања и организације нарочиту пажњу треба посветити планирању места будућег отвора из којег ће се улазити у дограђену просторију (собу).

2. Соба

Релациони параметри. Соба се у ромским кућама користи претежно за спавање јер се дневни породични живот одвија у дневној соби и на отвореном простору.

Соба је најчешћи елемент проширивања и трошне и трајне куће. Као релациони параметар важно је издвојити чињеницу да се код трошних кућа, на основну кућу додаје соба од 10m^2 (20m^3) и да те преправке може

да уради сам домаћин уз помоћ породице. У том контексту могу се искористити и вештине резидената у употреби и реинтерпретацији различитих сировина на нестандартне начине кроз склапања и уклапања одређених делова у целину куће које се могу искористити као потенцијал у предлозима за реализацију.

Димензионисање. Основни габарит собе за једну особу и према Уредби и према Правилнику је 7m^2 . Предвиђена опрема собе за једну особу дата је Правилником и према релационим параметрима одговарајућа је за ромску кућу. Соба за две особе Уредбом предвиђа површину од 9m^2 , док је према Правилнику та површина 11m^2 . За опремање собе за две особе може се прилагодити опрема наведена у Правилнику. Такође треба уважити и потребне мере за неометано коришћење опреме дате Правилником.

Предлог за реализацију. У случају концепта сукцесивне градње, соба се према димензијама треба реципрочно прилагодити концепту организације дневне/вишенаменске собе. То подразумева пројектантско предвиђање места на којем ће се соба надовезати на дневну собу, као и предвиђање места на којем ће се будућа нова соба доградњом надовезати на пројектовану собу. У тој процедури треба уважити захтев из Уредбе о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање да спаваћа соба не сме бити пролазна. У том смислу, може се узети у разматрање и чињеница из Уредбе да је у становима већим од једнособних обавезно одвајање дневних и ноћних зона претпростором, те се део прве дограђене собе у процесу сукцесивне изградње може препројектовати у секундарну комуникацију минималне ширине 90cm. Такође, се може узети у разматрање могућност да се уз ту секундарну комуникацију припоји и плакарска остава за рубље и одећу. Предлог трансформације собе у процесу проширивања куће приказан је на слици 7.2.

Предлог за активирање унутрашњих потенцијала: градитељ собе која се додаје је породица или мајстор уз помоћ породице.

3. Кухиња

Релациони параметри. Због периодичне промене у структури породице и увећању њених чланова, неопходно је омогућити да кухиња буде функционална за пун капацитет у броју чланова породице.

Димензионисање. Број становника према којем се почетно димензионисање може извршити уважава величину просечне ромске породице. Према Уредби, предложена минимална организација кухиње треба да буде таква да у њу може да се смести шпорет, фрижидер, судопера и радна површина у димензијама за које Правилник означава да су одговарајући за број становника између 2 и 4. Та се вредност може кориговати потребном опремом коју кухиња треба да садржи у односу на број корисника, а која је дефинисана Правилником о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.

4. Трпезарија

Релациони параметри. Због периодичне промене у структури породице и увећању њених чланова, неопходно је омогућити да трпезарија буде функционална за пун капацитет у броју чланова породице.

Димензионисање. Према Уредби, предложена минимална организација трпезарије није позната те се та вредност може добити у односу на потребну опрему коју треба да садржи у односу на број корисника, а која је дефинисана Правилником о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.

Помоћни простори

Помоћни простори куће су купатило и WC.

5. Купатило

Димензионисање. Димензионисање купатила се може обавити према Уредби која предвиђа димензију 3.3m^2 , односно 3.5m^2 уколико је ту предвиђен простор за машину за рубље и та је величина независна од броја корисника.

6. WC

Димензионисање. Уколико је стан већи од двоипособног, односно уколико број станара прелази 5, потребно је укључити и WC у пројекат (према прописима Уредбе) и димензионисати га према датом упутству.

Улазна зона

Важан елемент улазне зоне код ромских кућа је ветробран.

7. Ветробран

Релациони параметри. Ветробран представља најчешће елемент који прати проширивање куће у хоризонталној оси. У њему се често одвија раздвајање улаза у две основне просторије две суседне куће једне проширене породице. Као пратећа функција, налази се елемент за одлагање ствари у виду гардеробе и плакарске оставе за потребе домаћинства. У досадашњој пракси, ветробран се не одваја у односу на број улаза већ их групише, чинећи кућу породично јединственом.

Димензионисање. Приликом димензионисања ветробрана треба водити рачуна о броју улазних врата и укупном броју чланова домаћинства за које ће бити дељени простор. Према Правилнику о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, ветробран може осим кретања да интегрише и функцију одлагања ствари у виду гардеробе и плакарске оставе за потребе домаћинства итд. Минимална светла димензија унутрашњег отвора у стану – улазних врата – износи по висини 200cm, а по ширини 90cm, према Правилнику.

Предлог за реализацију. Ветробран у функцији која му је дата на основу релационих параметара може накнадно да се проширује са проширивањем куће у виду додавања нове стамбене јединице за проширену породицу. У том случају треба водити рачуна о позиционирању улазних врата на конкретној стамбеној јединици, као и позиционирању нове стамбене јединице. Такође, у случају вертикалног проширивања куће, осим обједињавања раздвојених улаза, ветробран може да интегрише и вертикалну комуникацију (сл. 7.3). У том кључу, приликом димензионисања треба уважити податак дат Правилником да крак унутрашње вертикалне комуникације треба да износи 80cm.

Предлог за активирање унутрашњих потенцијала: градитељ ветробрана може бити породица или мајстор уз помоћ породице.

Трем

Степен колективитета: породица.

Степен приватности према праву коришћења: приватни, визуелно заједнички.

Релациони параметри. Трем се у свакодневном животу породице користи као летња кухиња, трпезарија и као простор за седење породице.

Романипен као свет сигнала. На основама теренских истраживања примећено је да је постојање летње кухиње и стола за обедовање који се налазе на трему или другом отвореном простору присутно у свим типовима насеља и свим типовима кућа. Једна од закључних претпоставки рада је та да је културна одлика везана за храну иницирала постојање овог простора који као употребна места омогућавају визуелно излагање процеса припреме и конзумирања хране као чинова саопштавања ‘нечег’ (нпр. један од симбола презентовања богатства) својој околини.

Димензионисање. У односу на наведене релационе карактеристике, трем треба димензионисати комбинацијом параметара за његову доминантну функцију кухиње и трпезарије када се, уз извесне редукције које треба да настану у односу на пројектовани кухињски простор, могу применити препоруке из Уредбе и

Правилника које се односе на опремање и пројектовање кухињског и трпезаријског простора у односу на број корисника. Уколико се трем димензионише као кухињски простор редукција треба да буде утолико да се предвиди само простор за припрему, не и за складиштење хране, па су од опреме довољни шпорет и радна површина.

7.1.2 Дворишне оставе

Степен колективитета: породица или заједница; друштвени однос породично суседство.

Степен приватности према праву коришћења: приватни или заједнички.

Активирање унутрашњих потенцијала – градитељи: породица, мајстор уз помоћ породице.

Релациони параметри. Оставе служе за одлагање приручне механизације и алата.

Димензионисање. Оставе могу бити употребно приватне, када се остава планира за сваку кућу посебно, или заједничке у колико се пројектује једна остава за сва домаћинства дворишне групе. Димензионисање остава треба извршити према релационом параметру и у односу на број домаћинстава за који се пројектује. Због недостатка уредби које би прописале димензије оставе у односу на релациони параметар, у димензионисање се могу укључити и бројчани показатељи утврђени теренским истраживањем према којима површине остава износе просечно 6m^2 по домаћинству.

Неизграђене површине дворишне групе објеката су наткривено двориште и двориште.

7.1.3 Наткривено двориште

Степен колективитета: породица.

Степен приватности према праву коришћења: приватни, визуелно заједнички.

Релациони параметри. Наткривено двориште представља просторни хибрид који интегрише функцију уобичајеног дворишта игру деце, простирање веша и функцију кухиње и трпезарије на отвореном простору. Такође у оквиру свог габарита, наткривено двориште обједињује и улогу наткривања спољашње вертикалне комуникације (степенице) са (накнадно) изграђеним спратом куће и уопште, служи и за раздвајање улазних комуникација приземља и спрата куће.

Димензионисање. У односу на наведене релационе карактеристике, наткривено двориште треба димензионисати комбинацијом параметара за његову доминантну функцију кухиње, трпезарије, дворишта и вертикалне комуникације. За димензионисање кухиње и трпезарије се (уз извесне редукције које треба да настану у односу на пројектовани кухињски простор) могу применити препоруке из Уредбе и Правилника које се односе на опремање и пројектовање кухињског и трпезаријског простора у односу на број корисника. Такође треба узети у обзир улогу простора за боравак породице на отвореном, нарочито игру деце и у односу на то се могу применити редуковани параметри за незастрте површине или дечија игралишта дата Генералним урбанистичким планом. С обзиром на то да постојање наткривеног дворишта подразумева да кућа поседује (или ће поседовати) и спрат у оквиру тог простора, осим наведеног, треба омогућити и формирање вертикалне комуникације у димензији датој Правилником за унутрашње вертикалне комуникације (минимална ширина крака унутрашњег степеништа износи 80cm). Димензионисање се може извршити у односу на просечну величину ромске породице, али би због угодности коришћења пожељно било усвојити претпостављени максимални број корисника (након изградње спрата) и за њега извршити димензионисање наткривеног дворишта.

7.1.4 Двориште

Степен колективитета: заједница; друштвени однос: породично суседство.

Степен приватности према праву коришћења: заједнички.

Романипен као свет сигнала: У квалитативној реализацији нарочито се издваја друштвени капитал породице у виду солидарности и поделе одговорности, односа према деци и односа према старијим члановима породице.

Релациони параметри. Двориште служи за комуникацију међу кућама, игру деце, доколицу, простирање веша. Периодично служи за прославе и чување јагњета за Ђурђевдан.

Димензионисање. С обзиром на то да је приликом доказивања хипотезе потврђено да дворишна група објеката функционише као вишепородично (колективно) становање, приликом димензионисања дворишта као отвореног простора треба узети у обзир параметре за зелене и незастрте површине предвиђене Генералним планом за блокове и парцеле вишепородичног становања.

Уколико се уважава релациони параметар о повременом чувању животиња могуће је и то укључити у планирање дворишта под условима да буде пројектовано према свим хигијенским захтевима и прописима за ову намену. Тада треба применити правила за економски део сеоских домаћинстава дат у Правилнику о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу.

7.2 Програмска начела односа кључних елемената и површина према целини просторне структуре дворишна група објеката

Релациони параметри: објекти у дворишним групама постављени су у формацији полуатријума и отварају се слободним делом ка улици. Тај концепт организације заснован је на функционалним потребама породичног суседства усмереним ка заједничком дворишту. Овај посебан социо-културни микро амбијент, екран је највидљивијих одлика Романипена у оквиру којег је омогућено међусобно испомагање у борби са свакодневним изазовима: од чувања деце, скупљања секундарних сировина до поделе знања и вештина у грађењу или санацији кућа. Свака кућа, као јединица за становање, има своју одређену позицију у просторној

структури и проширује се по утврђеном моделу изграђивања по ободу дворишта артикулишући релацију заједничко–јавно.

Организација елемената. Број кућа у оквиру дворишне групе треба да буде већи од један да би она могла да функционише на предвиђен начин. Изграђене површине треба да се позиционирају тако да двориште остане у центру ентитета успостављајући непосредну везу са улицом сходно релационим параметрима дворишта, дворишне групе и улице. Уколико није могуће пројектовати полуатријумску форму, може се предвидети и структура која у основи образује низове објеката у форми ћириличног слова ‘Г’, а онда у односу на њу предвидети надовезивање наредне групе или редно, или као у огледалу, тако да дворишта буду ограђена са све три стране.

Куће у оквиру дворишне групе треба да буду приземне или спратне. Могуће их је планирати тако да се наслањају једна на другу. Због интерних веза дворишних група или уколико се планира пројектовање сокака, потребно је да се у оквиру дворишне групе између бар два ободна објекта остави простор димензионисан према предложеним димензијама за сокак.

Предлог за реализацију. Етапна градња може се размотрити као повољан концепт приликом изградње нових насеља јер омогућава периодичан прилив финансијских и других средстава. Могуће је у првој фази изградити основну кућу, а пројектом јасно предвидети и означити позицију места за њену доградњу према принципима функционисања дворишне групе. Концепт етапне градње омогућава и значајно појефтинјење градње јер процеси доградње могу да укључе радну подршку у резидентима насеља у виду помоћи или комплетне реализације доградње како је предвиђено у појединачним елементима у оквиру просторне структуре куће (сл. 7.4).

Варијетет: уколико се предвиђа изградња кућа са наткривеним двориштем, у случају етапне градње могуће је у првој фази изградити основну кућу са двориштем које се димензионише у складу са начелима за димензионисање наткривеног дворишта, а за даљи развој предвидети изградњу спрата. У том кључу се као пројектантска варијанта може уважити и предлог за ветробран спратних кућа.

7.3 Програмска начела за саобраћајне површине

Саобраћајне површине ромских насеља материјализоване су у виду соака и улица.

Сокак

Степен колективитета: заједница; друштвени однос: уже суседство.

Степен приватности према праву коришћења: полујавни.

Романипена као свет сигнала: друштвени капитал заједнице.

Релациони параметри. Сокак има улогу места за пролажење пешака, а због свог интимног карактера претежна улога му је место за задржавање. Величина соака у постојећем стању је између 1.2m и 1.5m. У свим посматраним ромским насељима постојала је извесна порозност блокова као секундарна пешачка мрежа кроз насеље настала спајањем веза суседних дворишних група објеката. Као значајан просторно-друштвени капитал заједнице пожељно је задржати сокак као просторну структуру у реконструисању или пројектовању насеља.

Димензионисање. Генерални план прописује ширину пешачких улица у насељима предвиђеним социјалном становању од 1.5m и 4.5m, али приликом димензионисања треба водити рачуна да попречни профил соака треба да одржи интиму која је успостављена у постојећем стању и која је утицала да се он развије као место за задржавање те и не би требало да буде шири од 2m.

Улице

Степен колективитета: заједница, друштвени однос: заједница и уже суседство.

Степен приватности према праву коришћења: јавни и полујавни.

Романипен као свет сигнала: оснаживање унутар групне повезаности у оба степена колективитета.

Релациони параметри: улица представља простор комуникације и простор који дневни ритам резидената иницира у простор продужених активности становања као окупљалишта ужег суседства што је важно за одређивање карактера улице.

Димензионисање. Уважавањем улице као јавног и полујавног простора, може се направити одабир њеног карактера и у складу с тим се и извршити димензионисање улица предвиђено Генералним планом за насеља социјалног становања. Уколико због потребног поштовања густине изграђености није могуће формирати дворишну групу објеката, већ би се планирао њен прелазни облик – кућа са наткривеним двориштем – онда карактер улице треба да буде такав да може да омогући функције полујавне намене (слично интегрисаној улици) и у складу с тим се могу применити параметри за интегрисане улице.

7.4 Програмска начела за слободне површине

Под слободним површинама у насељу подразумевају се окупљалишта заједнице насеља и рекреативне површине.

Окупљалишта заједнице насеља

Степен колективитета: заједница, друштвени однос заједница.

Степен приватности према праву коришћења: заједнички.

Романипен као свет сигнала: оснаживање унутар групне повезаности у оба степена колективитета.

Релациони параметри: окупљалишта заједнице представљају места на којима се дешавају свадбе, прославе слава, прославе Ђурђевдана, крштења и остале светковине које се тичу целе заједнице. Ромска свадба у првом свом делу дешава се управо на овим местима док се не премести у двориште домаћина.

Димензионисање. Генералним планом је предвиђено учешће свих јавних простора са 40% укупне предвиђене површине за насеље, што значи да ће величина отвореног простора зависити од површине насеља. Геометрију површине треба одредити у односу на концепт прослава које су према сценарију и начину коришћења простора све веома сличне, те окупљалиште заједнице треба да поседује довољан просторни континуитет како би се у њему могао поставити шатор који треба једновремено да прими све становнике насеља.

Рекреативна површина

Степен колективитета: заједница, друштвени однос заједница.

Степен приватности према праву коришћења: заједнички.

Романипен као свет сигнала: оснаживање унутар групне повезаности у оба степена колективитета.

Релациони параметри: рекреативна површина представља уобичајену рекреативну површину у условима колективног становања.

Димензионисање. Димензионисање рекреативних површина у насељу се може извршити према важећим параметрима датим Генералним планом за величину дечијег игралишта за блокове вишепородичног становања, разврстаног према узрасту.

Предлог за реализацију: могуће је формирати јединствену површину комбиноване намене која би се свакодневно користила као дечије игралиште, а повремено би се користила као полигон за прославе тј. окупљалиште заједнице. У том случају, обликом и величином простор би требало да задовољи релационе параметре за обе намене, а за пројектну димензију треба усвојити ону која прорачунава већу површину.

7.5 Програмска начела за радну зону насеља

Складиштење секундарних сировина у постојећим насељима представља отворени простор, али га у циљу унапређивања становања, у даљем планирању и пројектовању треба третирати као радну зону насеља.

Степен колективитета: заједница; друштвени однос: породично суседство.

Степен приватности према праву коришћења: заједнички.

Релациони параметри: гомилање секундарних сировина представља најчешћу привредну активност породице. У појединим дворишним групама насеља, депоновање секундарних сировина одвија се унутар дворишне групе, док се веће количине одлажу на посебним местима у насељу. Пошто ће многе ромске породице још дуго бити оријентисане ка самосталном привређивању потребно је предвидети просторе на нивоу насеља који ће у свим сегментима организације бити уређени и предвиђени за ту функцију.

Димензионисање. Због повећања степена хигијене у насељу, складиштење секундарних сировина треба пројектовати као затворени објект у којем би постојали посебни одељци за примарну селекцију према врсти отпада (нпр. подела на ПЕТ амбалажу, метал, папир, стакло, дрво).

7.6 Програмска начела односа кључних просторних структура у просторној организацији насеља

У стратешком приступу планирању и пројектовању ромских насеља, увек треба водити рачуна о примени алгоритма употребног низа улица – двориште – трем – улазна врата, којим се целовито решава однос јавно – заједничко – визуелно заједничко/употребно приватно – приватно.

Диспозицију дворишних група објеката треба планирати тако да се отварају према улици, односно да између дворишта и улице постоји непосредна веза (сл. 7.5).

Уколико се планира омогућавање полујавних веза дворишних група или се планира формирање сокака, диспозиција објеката у оквиру групе и међусобни однос група у оквиру насеља треба да буде организован да то и омогући (сл. 7.6).

Варијетет: уколико због потребне густине изграђености није могуће пројектовати дворишну групу објеката, препоручује се пројектовање спратних кућа са наткривеним двориштем које се димензионишу према препорученом моделу. Наткривено двориште треба да буде у директној комуникацији са улицом. То такође повлачи за собом димензионисање и одабир карактера улице како је наведено у делу програмских начела за улице.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Ромска насеља делови су урбаног ткива Београда деценијама уназад. Иако се проблеми становања Рома опажају у свакодневном животу, тек су радом међународног невладиног сектора мапирани проблеми са којима се Роми сусрећу у остваривању права на становање. Пракса решавања питања становања социјално угрожених Рома процес је у настајању и гради се константном интеракцијом теоријског и реалног оквира. На њеним основама се учи и проширује избор будућих активности и иницијатива, препорука и лекција.

На институционалном нивоу, решавање питања становања социјално угрожених Рома отежано је околностима ширег друштвеног контекста. Сектор становања у Србији претрпео је (и још увек трпи) реформе и структурне промене настале у процесу транзиције из социјалистичких структура власти у тржишно оријентисане привредне структуре. Ослабљен институционални и правни управљачки оквир уз недостатак средстава суочио се са проблематиком бесправног и неформалног становања која посебно негативно погађа угрожене друштвене групе, укључујући и Роме, али се одражава и на целокупно становништво. То је утицало да се у циљу побољшања доступности и приступачности пружања адекватних стамбених решења концепт социјалне и стамбене политике удаљи од класичног приступа униформним решењима и црпљењу ресурса само из јавног сектора. Методолошки оквир планерских стратегија окреће се ресурсима заједнице што захтева извесне флексибилности у решењима уз ангажовање крајњег корисника.

На нивоу пројектантске акције, најближем архитектонском и урбанистичком дискурсу, саму реализацију стратешких принципа отежавају и ниски технички капацитети. Дефицит стручног знања о начину становања Рома практично блокира развијање одговарајућих алата и техника за решавање тог стамбеног питања. У Стратегији за унапређивање положаја Рома у Републици Србији једна од експлицитних ставки која осветљава проблем дефицитарности управо је захтев за формирањем стандарда и норматива и других техничких прописа из области урбанистичког и архитектонског пројектовања и грађења који

би били примењиви и за новоградњу и за реновирање постојећих стамбених јединица тј. адекватног стамбеног простора.²²³ Омогућавање развоја културних капацитета заједнице и обезбеђивање начина живота какав је Ромима прихватљив подразумевани су у придеву адекватан. Умрежавање адекватног физичког простора са адекватним културним простором и искоришћавање ресурса заједнице у процесу планирања и реализације осветлило је нову димензију укрштања простора доминантне друштвене етике са субјективним простором конкретног корисника у прилог проучавању и разумевању становања Рома. Наиме, постављање теме рада и водеће хипотезе истраживања усмерено је управо ка томе да ромски микроенвајронмент није искључиво означитељ рестрикција и сегрегације већ живот у оквиру заједнице ромског насеља представља изузетан ресурс за истраживање информација којима се могу профилисати закључци у пожељан модел ромског становања.

У том контексту, рад је пошао од става да између просторног и друштвеног нивоа у ромским насељима постоји релација коју треба препознати, ускладити и приказати. Проблем процеса формирања теоријског упоришта може се описати наводима Умберта Ека да архитектура само уобличава систем друштвеног односа који је дисциплинарно ван архитектуре саме; начин становања и начин заједничког живота једнако би могли да буду дефинисани и именовани и онда када архитектура не би постојала.²²⁴ У том кључу сложени систем релација простора (затеченог физичког реалитета) и културе (затеченог културног реалитета) у начину становања Рома најочигледније се евидентира прихватањем термина култура у значењу које му даје културна антропологија. Додатно упориште у разради начина истраживања и приказивања стварног у начину становања Рома, мотивисано је и уочавањем да се друштвено одговорни стратешки концепти који усмеравају ка реализацији подударају са савременим дисциплинама које се баве мишљењем и да једнако истичу потребу за концептуалном продукцијом насупрот коментаторском стилу и такозваној ‘цитатологији’.²²⁵ Концептуална продукција никада не тежи апсолутној

²²³ Министарство за људска и мањинска права, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, 21.

²²⁴ Еко, *Kultura, informacija, komunikacija*, 254.

²²⁵ Aleksandar Matković, „O spekulativnom realizmu,“ *Treći program* 157 (2013): 10.

интеграцији архитектуре са постојећим друштвеним системом (ромском заједницом), који би подразумевао пројектантско деловање које конзервира ситуацију, без претензија да понуди и развој. За такву процедуру разумевање је кључно. Експлицитни контакт са физичким и друштвеним простором ромског насеља, односно моменат у којем реални, стварни људи замењују статистичке податке (што често буде и једини начин којим интернационални и домаћи креатори политика и активисти доживљавају Роме²²⁶) био је пресудан основ за разумевање простора и његову каснију интерпретацију као и операционализацију. Дијалогски контакт са резидентима помогао је и у превазилажењу извесних реалних ограничења и методолошких потешкоћа које су се јавиле у истраживању чинилаца Романипена у контексту Србије и Београда. О култури Рома у Србији нема пуно писаних трагова и вербални контакт био је од значаја за контекстуализацију чинилаца Романипена датих на општем нивоу. Такође је омогућио да се изражајност ромске културе огледане у животу у оквиру заједнице као сублимираном ентитету чинилаца Романипена разврста према степенима колективитета. У том кључу остварен је један од задатака – систематизација начела Романипена која генеришу два степена колективитета Рома у Београду, породице и заједнице, са јасним назнакама могућих веза са организацијама просторних структура у насељу.

Типологија верификована у постојећим ромским насељима, за коју је било претпостављено да је резултат манифестације колективног животног стила, такође је директно зависила од непосредног контакта са ромским насељем. Утврђивање критеријума за сложену и свеобухватну типологију насеља усмерену према фином нијансирању насељских структура морало је да буде слојевито и да се одвија на микронивоу јер су разлике у насељској структури засноване на малом броју премиса. Због недостатка грађе као основног извора информација, ова дефинисања су захтевала теренско предистраживање истовремено и за типологију и за постављање хипотеза.

У кључу недостатка грађе, спознаја да ће се неке чињенице о одређеним ромским насељима и ромском становању уопште, појавити први пут на овде

²²⁶ Adrian Marsh, „Research and the Many Representations of Romani Identity,“ <http://www.errc.org/article/research-and-the-many-representations-of-romani-identity/2900> (приступљено 30. 4. 2014).

приказан начин, представљало је и велику одговорност истраживања. Одговорност је утолико што истраживачки резултат репрезентује верификовани наратив у оквирима у којим је истраживање формулисано и његово постојање постаје постајање симбола или шифре за низ појмова који ће заузети место стварних људи. У многим актуелним истраживањима Роми су обележени тоном ‘друштвени проблем’ или више еуфемистички ‘серија изазова’. Ејдријен Марш [Adrian Marsh], истиче да многе од ових репрезентација јасно и директно имају утицај на то како људи доживљавају Роме, па и како Роми све више себе виде, те у владавини писане речи која има свој живот одвојено од људи наводи предлог и апел Томаса Актона да добар модел истраживања осветљава ствари онакве каве заправо јесу.²²⁷

У том кључу, средишњи део рада усмерен је ка презентацији истраживања у форми документовања и објашњавања чињеница о ромском становању, а не само закључивања. Такав студијски материјал има потенцијал да допринесе бољем разумевању становања социјално угрожених Рома и може да има своју примену у различитим стратегијама решавања проблема становања ове друштвене групе. Додатни мотив је и чињеница да постоје извесне праксе током којих ромска насеља само нестају, а са њима нестају и извори информација о начину становања Рома. Документовање је урађено текстом и допуњено цртежима насталим на лицу места јер током боравка у насељу фотографисање није било дозвољено.

Потврда хипотезе урађена је на основама шест типова и укупно осам насеља. Хипотеза истраживања која је претпостављала да су степени колективитета породице и заједнице формирани на бази начела Романипена артикулисали просторе у референтним типовима ромских насеља у Београду чиме је формулисано неколико карактера просторних структура које се могу сматрати културно прилагођеном средином није потврђена у случају старе градске махале Маринкова бара. Очекивања су била да ће стара градска махала, због знатно ранијег периода настанка и структуре становништва, показати даљи развојни пут карактера физичке структуре те указати на одређене правилности тог процеса на

²²⁷ Marsh, „Research and the Many Representations of Romani Identity,“ и Brian Belton, „Telling Lies,“ in radio Prague programme *We Still Breathe The Air*, prods. Evans, Simon and David Vaughan, 22. 1. 2005, <http://www.radio.cz/en/section/books/we-still-breathe-their-air> (pristupljeno 30. 4. 2014).

основу којих би могли да се изведу поузданији закључци о развоју. Наиме, поменуто насеље, за које је постојало очекивање да поседује извесне разлике у просторним карактерима, у свему је исто као и посматрана нехигијенска насеља. Као општи закључак након истраживања различитих типова Ромских насеља је утисак да сламови делују као почетна форма генезе, слободније формације и ниже густине изграђености, док нехигијенска насеља делују као наредни развојни стадијум рационалније и компактније структуре значајно више густине изграђености. Тако остаје закључак да је структура нехигијенских насеља досадашњи домет и да се физичке разлике према типу насеља претежно заснивају на разликама у примењеном грађевинском материјалу. Концепт дворишне групе објеката у свим насељима карактеристично је присутан. У сламовима се најјасније види, али је у нехигијенским насељима и нарочито у трансформисаном планском насељу и трансформисаној парцели пунктуалног становања евидентна тежња ка том концепту стамбене групације. Ова чињеница у форми закључних разматрања може бити повод за дискусију везану за поједине методолошке ставке реализације решавања питања становања Рома које као један од начина предлажу насељавање ромске породице у адаптираним појединачним сеоским домаћинствима широм Србије. Није спорно да је хигијенска кућа увек боља од нехигијенске, али је у односу на резултате истраживања развој те парцеле предвидив и чини се да још једном треба размотрити парадигме које предлажу уситњавање ромске заједнице и предвиђају промену форме становања са колективне на индивидуалну.

У процесу формирања програмских начела која остварују унапређења у становању мултидисциплинарност која је била присутна од постављања теме и концепта истраживања, приликом операционализације резултата сусрела се и са извесним ограничењима у самој дисциплини у процесу испитивања могућности за корекцију и унапређивање субстандардних података добијених током истраживања студијом случаја. У том кључу уочено је да стамбена политика у земљама погођеним транзицијом у које се сврстава и Србија, нема довољно погодних стамбених образаца. У конкретном случају, недостатак вредности параметара у односу на једну особу (нарочито за вредности које се односе на структуру стана), отежао је димензионално маневрисање што је експлицитно показало да се не може подразумевати да је структура породица у категорији

социјално угрожених и лако повредивих група четворочлана. Владимир Милић је у свом докторском раду реферисао да је у пракси социјалног становања пројектовање стамбених јединица и структура доминантно било усмерено на идеје и решења чија су полазишта била повезана са идеализованом и униформном представом о корисничкој породици и заједници, кориснику стана и стамбене средине, његовим начелним потребама и претпоставци о томе шта му је *a priori* и без дилеме неопходно.²²⁸ Уважавањем културне разноликости омогућава се наставак развијања техничких поступака и инструмената који се односе на примену у пројектовању ромског становања у условима организације савременог урбаног друштва као културно плуралног како би се ублажиле непожељне друштвене последице.

У том кључу парадигма о једном уједначеном, кодификованом стандарду становања премешта се ка релативизацији у односу на специфичности друштвеног профила социјалне групе. Овде успостављена методологија која прати савремени мултидисциплинарни приступ у изучавању сложених појава становања, показује да је осим стандарда и норматива, потребно испитати и процесе свакодневног живота кроз свакодневну употребу простора те као таква може бити примењена у приступу решавања проблема становања осталих ромских групација, али и других социјално угрожених група.

Сprovedеним истраживањем и кроз изведене релевантне закључке, визија утемељена и развијана у једном мултидисциплинарном оквиру који је захтевао различита знања, разумевања и сарадњу, формулисана је у експлицитном оквиру архитектонског и урбанистичког дискурса у виду програмских начела. Формирањем програмских начела формиран је основ који може да има практичну примену у архитектонском и урбанистичком пројектовању и реконструкцији ромских насеља или може да омогући креирање нових концепата за решавање проблема становања Рома. Другим речима дефинисање програмских начела омогућава даљу разраду (и у смислу корекција) и практичну примену стратешких препорука за организацију савременог урбаног друштва, посредно или непосредно везаних за проблематику становања Рома тако што омогућава успостављање нових система односа у становању који јесу одговарајући ромској

²²⁸ Vladimir A. Milić, „Истраживање образаца приступања становања у оквиру новог модела урбанистичког планирања“ (Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2002), 222.

заједници, али и су и отворени за формулацију других порука које одговарају новим друштвеним потребама.

На концу, речима Умберта Ека да информација није толико оно што се каже, већ оно што се може рећи²²⁹, изражена је нада да ће формирана комплексна база сазнања о ромском становању моћи да буде укључена у будућу градитељску праксу социјалног становања тако што ће омогућити успостављање и других многоструких односа (који су можда овде пропуштени да буду експлицитно наведени) који ће имати своју дефиницију и примену, рационалну и креативну.

²²⁹ Eko, *Kultura, informacija, komunikacija*, 31.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Anojčić, Ivana. „Žena je za kuću, a muško je za van kuće.“ *Politika online*, 22. Avgust 2009.
<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Zena-je-za-kucu-a-mushko-je-za-van-kuce.lt.html> (приступљено 20.10. 2014).
- Assmann, Jan and John Czaplicka. „Collective Memory and Cultural Identity.“ *New German Critique*, no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring - Summer, 1995): 125-133.
<http://www.jstor.org/stable/488538?seq=4> (приступљено 31. 5. 2014).
- Acton, Thomas. *Gypsy Politics and Social Change: The Development of Ethnic Ideology and Pressure Politics among British Gypsies from Victorian Reformism to Romany Nationalism*. London: Routledge and Boston: Kegan Paul, 1974.
- Acton, Thomas and Gary Mundy, eds. *Romani Culture and Gypsy Identity*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 1997.
- Barnard, Frederic. „Culture and civilisation in modern times.“ In *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas* 1, ed. Philip Wiener, 613–621. New York: Charles Scribner’s Sons, 1973.
- Bašić, Goran. *Politička akcija: Romski pokret i promene*. Beograd: Čigoja štampa, 2010.
- Belton, Brian. „Telling Lies.“ In radio Prague programme *We Still Breathe The Air*, prods. Evans, Simon and David Vaughan, 22. 1. 2005.
<http://www.radio.cz/en/section/books/we-still-breathe-their-air> (приступљено 30. 4. 2014).
- Benedict, Ruth. *Patterns of Culture*. New York: Houghton Mifflin, 1934.
- Borovnica, Nedeljko. „Tipološki modeli stambenih formi individualno-kolektivnih karakteristika.“ U *Urbanistički modeli gradskog stanovanja u niskim grupacijama*, Nedeljko Borovnica i drugi, 5-69. Beograd: IAUS; Pro Media, 1994.
- Bourdieu, Pierre. *Distinction: a Social Critique of The Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press, 1996.
- Burdije, Pjer. „Habitus i prostor stilova života.“ *Kultura* 109/112 (2004): I-131 – I-170. Takođe dostupno online na
<http://www.zaprokul.org.rs/CasopisKultura/DetaljniPrikaz.aspx?ID=109/112>
(приступљено 24. 5. 2013).
- Blic. „Prosečan životni vek Romkinja je 48 godina.“, 15. jun, 2011.
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/260183/Prosecan-zivotni-vek-Romkinja-je-48-godina>
(приступљено 10. 9. 2014).

- Вујовић, Сретен. „Роми и становање.“ У *Друштвене промене и положај Рома*, ур. Милош Мацура и Александра Митровић, 54-67. Београд: Српска академија наука и уметности, 1993.
- Вукановић, Татомир. *Роми (Цигани) у Југославији*. Врање: Нова Југославија, 1983.
- Вуксановић-Мацура, Злата и Владимир Мацура. *Постојећи модели за побољшање становања Рома. Социјална и приступачна стамбена решења за Роме и осетљиво становништво у Србији*. Београд: Мисија ОЕБС-а у Србији, 2014.
- Vuksanović-Macura, Zlata i Vladimir Macura. *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*. Beograd: Društvo za unapređenje romskih naselja i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2007.
- Влада Републике Србије. *Национална стратегија социјалног становања*. http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678 (приступљено 7. 2. 2013).
- Влада Републике Србије. „Уредба о стандардима и нормативима за планирање, пројектовање, грађење и условима за коришћење и одржавање станова за социјално становање.“ *Службени гласник РС* 26 (2013), <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2> (приступљено 5. 1. 2015).
- Garmendia, Ima and Kike del Olmo. *Romanipen, the Gipsy Identity*, 2006. Mp4 file, <http://www.cultureunplugged.com/play/4488/Romanipen--the-Gipsy-Identity> (приступљено 4. 2. 2014).
- [Golubchikov, Oleg and Annas Badyina]. *Sustainable housig for sustainable cities. A policy framework for developing countries*. Nairobi: UN-Habitat, 2012. Такође доступно *online* на <http://mirror.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=3365&AspxAutoDetectCookieSupport=1>.
- Grillo, Ralph D. „Cultural essentialism and cultural anxiety.” *Anthropological Theory* 3, no. 2 (2003): 157-173.
- Gupta, Akhil i James Ferguson. „Beyond ‘Culture’: Space, Identity and the Politics of Difference.” *Cultural Anthropology* 7, no. 1 (1992): 6-23.
- de Certeau, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Ђокић, Јасмина Д. „Београдска партаја као стамбени образац: карактеристике, генеза и могућности трансформације.“ Магистарска теза, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2008.

- Dorđević, Dragoljub B. „Romi između multikulturalizma i interkulturalizma.“ *Kultura* 103-104 (2002): 13-20.
- Ђорђевић, Драгољуб Б. „Социолошки приступ ромској култури.“ У *Религија и верски обичаји Рома*, ур. Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, 64-65. Ниш: ЈУНИР Свен, 2003.
- Dorđević, Jelena. „Hrana: Interpretacije i inovacije.“ *Kultura* 109/112 (2004): I-11–I53. Takođe dostupno online na <http://www.zaprokul.org.rs/CasopisKultura/DetaljniPrikaz.aspx?ID=109/112> (приступљено 19. 10. 2014).
- Ђуровић, Богдан. „О Ромима, религији и религиозности.“ У *Религија и верски обичаји Рома*, ур. Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, 15-21. Ниш: ЈУНИР Свен, 2003.
- Ђуровић, Bogdan. „Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji.“ *Kultura* 103-104 (2002): 77-97.
- Eagleton, Terry. *The idea of culture*. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Edden, Natalie and others. „A Study Investigating the Cultural Traditions and Customs of the Romani Community in Gorton, Manchester.“ Coursework submitted for Romani Linguistics (LELA30191), University of Manchester, Manchester, March 2011.
- Eko, Umberto. *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit, 1973.
- Eurofound. *Living conditions of the Roma: Substandard housing and health*, 2012. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef12021.htm> (приступљено 28. 6. 2014.).
- Eurofound. *Social dimensions of housing in the European Union*, 2006. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0649.htm> (приступљено 28. 6. 2014.).
- European Roma Rights Centre. *Parallel Submission by The European Roma Rights Centre to the Committee on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination on Serbia for its consideration at the 78th session from 14 february to 11 march 2011*, Januar 2011. http://www2.ohchr.org/english/bodies/cerd/docs/ngos/ERRC_Serbia78.pdf (приступљено 10. 8. 2014.).
- European Roma Rights Centre. *Standards do not apply: Inadequate housing in Romani communities*. Budapest: European Roma Rights Centre, 2010.
- European Commission; DG for Employment, Social Affairs and Inclusion. *Study On Social Services Of General Interest: Final report*, October 2011. <http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=social%20services%20of%20general%20econ>

omic%20interest%20social%20housing%20teller&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fsocial%2FblobServlet%3FdocId%3D7688%26langId%3Den&ei=tA6XUdvHA83ptQa99oGYBQ&usg=AFQjCNFDoY7qBw1IZa70_QqZo1lmzRe5w&bvm=bv.46751780,d.Yms,10 (приступљено 31. 8. 2014).

Žižek, Slavoj. „Multikulturalizam – novi rasizam?“ U *Nacija, kultura i građanstvo*, ur. Slobodan Divjak, 409-422. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.

„Закон о заштити права и слобода националних мањина.“ *Службени лист СРЈ* 11 (2002), <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2> (приступљено 11. 3. 2014).

„Закон о планирању и изградњи.“ *Службени гласник Републике Србије* 72 (2009), члан 2, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/extref/2884c819-7133-4528-93bd-39988a3192a7&actid=®actid=323420&doctype=reg&latest=true> (приступљено 11. 3. 2014).

Ilić, Rozalija i saradnici. „Religiozna verovanja i običaji Roma u Nišu.“ http://www.ric.org.rs/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=21&Itemid=109 (приступљено 8. 9. 2014).

Indić, Trivo. „Interkulturalizam, nacija i religija.“ U *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, ur. Božidar Jakšić, 245-263. Beograd: Forum za etničke odnose, 1995.

Indić, Trivo. „Politika kulturnog identiteta.“ *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 1 (2008): 99-107.

Jagoda, Novak. „Romska zajednica i međunarodne institucije: tek relativan uspeh zaštite ljudskih manjinskih prava.“ *Migracijske i etničke teme* 20 (2004): 403-432.

Jaeger, Gertrude and Philip Selznick. „A Normative Theory of Culture.“ *American Sociological Review* 29, no. 5 (1964): 653–669.

Jakšić, Božidar i Goran Bašić. *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji. Rezultati socioloških istraživanja*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, 2002.

Jakšić, Božidar i Goran Bašić. *Umetnost preživljavanja: Gde i kako žive Romi u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2005.

Klimka, Vil. *Multikulturalno građanstvo – Liberalna teorija manjinskih prava*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2002.

- Кнежевић, Александар. „Друштвени положај, стамбени проблеми и карактеристике домаћинства и породица Рома у Београду.“ *Гласник српског географског друштва*, свеска ХС–бр. 1 (2010): 257-267.
- Кнежевић, Александар. *Роми (Цигани) у Београду: етнодемографска проучавања*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, 2010.
- Lazarević Bajec, Nada i Marija Maruna. *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009.
- LeVine, Robert A. *Culture, Behavior, and Personality*. New York: Aldine Publishing, 1982.
- Lefevr, Anri. *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit, 1974.
- Marsh, Adrian. „Research and the Many Representations of Romani Identity.“ <http://www.errc.org/article/research-and-the-many-representations-of-romani-identity/2900> (приступљено 30. 4. 2014).
- Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. „Roma Identities in Central, South-Eastern and Eastern Europe.” In *Roma Identity*, eds. Hristo Kyuchukov and Ian Hancock, 39-53. Prague: NGO Slovo 21, 2010.
- Matković, Aleksandar. „O spekulativnom realizmu.“ *Treći program* 157 (2013): 9-14.
- Matras, Yaron. „Notes on Romani Culture.“ Computer printout, University of Manchester, Manchester, 2008.
- Macura, Vladimir. *Pregled romskih naselja Beograda 2002* [elektronska verzija]. Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja, 2002.
- Macura, Vladimir. „Smernice za unapređivanje i legalizaciju neformalnih romskih naselja.“ Prezentovano na XIV International Steering Committee Meeting, Beograd, Srbija, Septembar 4-5, 2008.
- Мијаиловић, Јасна. „Цигани – усамљена или паралелна култура.“ У *Цигани/Роми у прошлости и данас*, ур. Милош Мацура, 283-291. Београд: Српска академија наука и уметности, 2000.
- Милић, Владимир А. *Урбанистички аспекти социјалног становања*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006.
- Milić, Vladimir A. „Istraživanje obrazaca pristupačnog stanovanja u okviru novog modela urbanističkog planiranja.“ Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2002.
- Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре. „Правилник о општим правилима за парцелацију, регулацију и изградњу.“ *Службени гласник РС* 22 (2015), <http://www.pravno-informacioni->

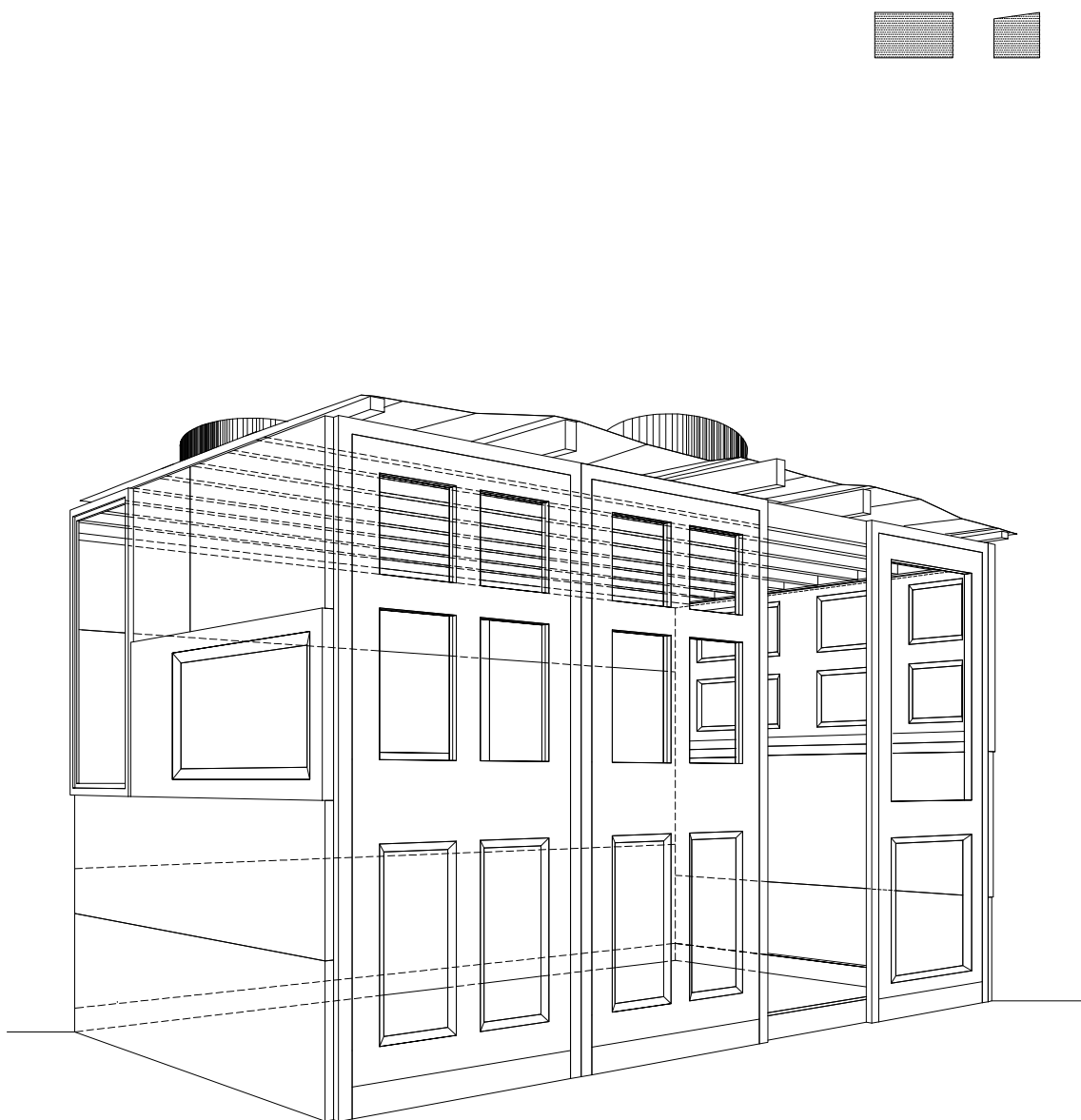
- sistem.rs/SIGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2 (приступљено 11. 3. 2014).
- Министарство животне средине, рударства и просторног планирања. „Правилник о условима и нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“ *Службени гласник РС* 58 (2012), <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/pages/Package.xhtml?packageId=2> (приступљено 11. 3. 2015).
- Министарство за људска и мањинска права. *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*. Београд: Министарство за људска и мањинска права, 2010.
- Moore, Jerry D. „Franz Boas: Culture in Context.” In *Visions of Culture: an Introduction to Anthropological Theories and Theorists*, 30–42. Plymouth: AltaMira Press, 2012.
- Moran, Joe. *Reading the Everyday*. London and New York: Routledge, 2005.
- Никезић, Ана. „Трансформација концепта породичне куће у условима регенерације градског центра.“ Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006.
- Николић, Бранислав. Изложба „Секундарна архитектура“, приказана у Београду у Магацину у организацији и сарадњи са ПроАртОрг-ом, Домом омладине Београд, Трећим Београдом и Гете институтом, 23. 11–4. 12. 2013.
- Norberg-Sulc, Kristijan. *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, 2002.
- „Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова.“ *Службени лист града Београда* 32 (1983) и 5 (1988), <http://www.overa.rs/odluka-o-uslovima-i-tehnickim-normativima-za-projektovanje-stambenih-zgrada-i-stanova.html> (приступљено 5. 4. 2015).
- OSCE. „Action plan on improving the situation of Roma and Sinti within the OSCE Area.“ *PC Journal*, no. 479, Agenda item 4 (2003), <http://www.osce.org/odihr/roma> (приступљено 16. 8. 2014).
- OSCE/ODIHR. *Regionalni izveštaj o legalizaciji stanovanja, unapređenju naselja i socijalnom stanovanju za Rome u regiji zapadnog Balkana*. Varšava: OSCE Kancelarija/Ured za demokratske institucije i ljudska prava – ODIHR, 2014.
- OSCE/ODIHR. *Contact Point for Roma and Sinti Issue – An Overview*. Warsaw, 2001.
- Pavlović, Mladen, Ksenija Vitale i Robert Vukić. „Stanovanje i zdravlje.“ *Sigurnost* 49 br. 1 (2007): 22-28.
- Petrović, Mina sa saradnicima. *Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*. Beograd: PALGO centar, 2012.

- Praxis. *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji*. Beograd: Praxis, 2013. Takođe dostupno online na <http://www.praxis.org.rs/index.php/sr/reports-documents/praxis-reports>.
- Rajkova, Aleksandra. „Kulturni identitet Roma, Cigana, Putnika i srodnih grupa u Evropi.“ Izveštaj sa seminara, Strasbourg, Septembar 15-16, 2003. http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/documentation/otherlanguages/RomanipenSerbian_en.asp (приступљено 28. 5. 2014).
- Riedel, Sabine. *Die Erfindung der Balkanvölker. Identitätspolitik zwischen Konflikt und Integration*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2005.
- Rombase. „Stereotypes and Folklorism.“ <http://romani.uni-graz.at/rombase/> (приступљено 7. 1. 2013).
- Rombase. „Family and Social Structure.“ <http://romani.uni-graz.at/rombase/> (приступљено 7. 1. 2013).
- Royal Town Planning Institute – RTPi. *Policy Statement on Initial Planning Education*, June 2012.
- Savet Evrope. *Evropska socijalna povelja*, 1961.
- Samuel, Raphael. *Theatres of Memory*. London: Verso, 1996.
- Sasen, Saskija. „O globalizaciji i formiranju novih prava na grad.“ U *Urbana sociologija*, ur. Sreten Vujović i Mina Petrović, 196-208. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Сотировски, Драгана. „Бахтало херделези.“ *Траг*, уредник емисије Љубисав Алексић. <http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/%D0%A0%D0%A2%D0%A1+1/673141/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%B3%3A+%D0%91%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE+%D1%85%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%B8.html> (приступљено 22. 5. 2014).
- Spasić, Ivana. „Kultura.“ U *Pojmovnik civilnog društva III. Kulturno-etičke pretpostavke civilnog društva*, ur. Aleksandar Molnar, 7–51. Beograd: Grupa 484, 2004.
- Spasić, Ivana. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 2004.
- Stewart, Michael. *The Time of the Gypsies (Studies in the Ethnographic Imagination)*. Oxford: Westview 1997.
- Sutherland, Anne. *Gypsies: The Hidden Americans*. London: Tavistoc, 1975.
- Тодоровић, Драган. *Друштвена удаљеност од Рома*. Ниш: Филозофски факултет; Нови Сад: Stylos, 2007.

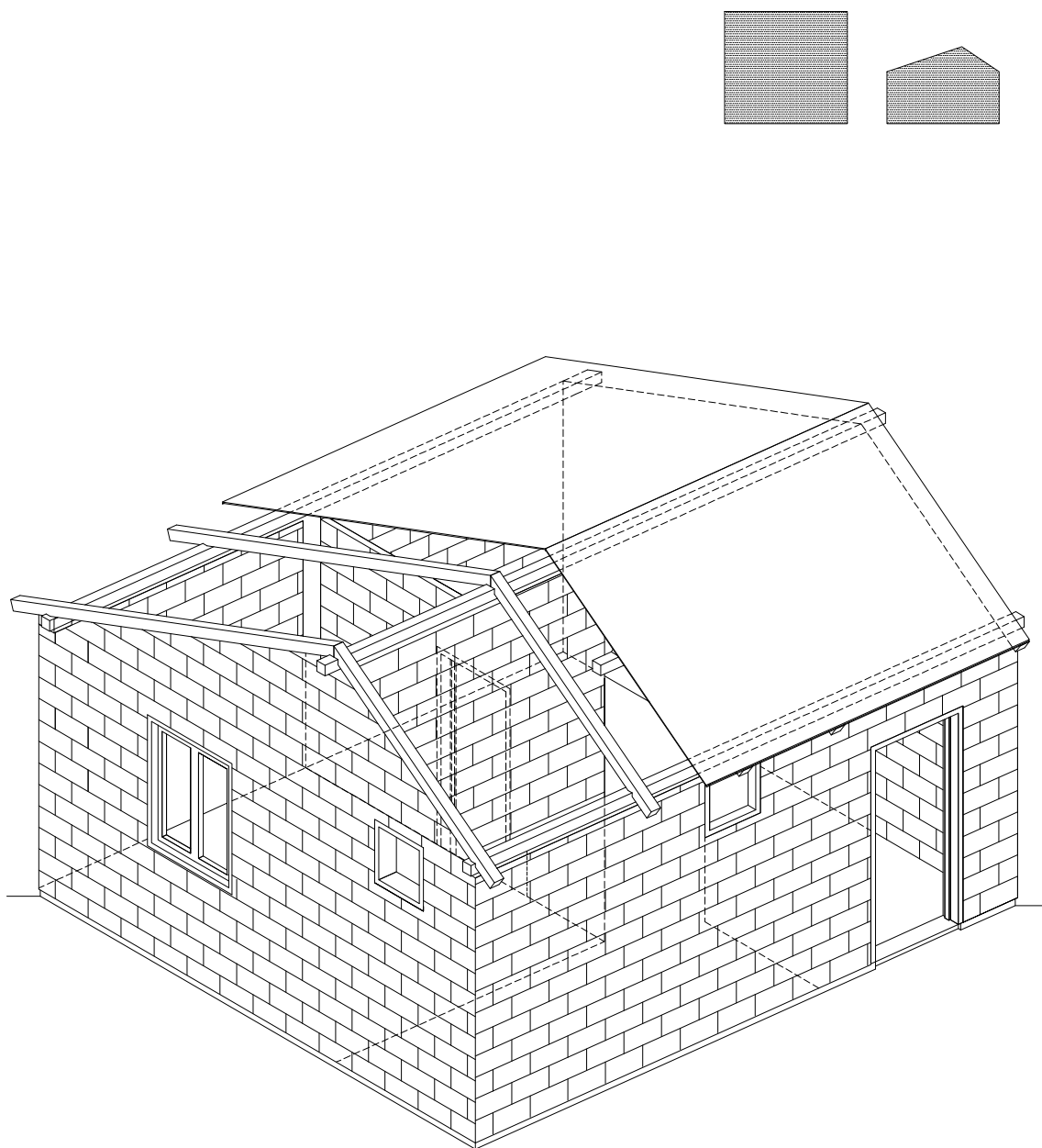
- The Council of The European Union. *Council Directive 2000/43/EC: Implementing the Principle of Equal Treatment between Persons Irrespective of Racial or Ethnic Origin*, June 2000. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0043:en:HTML> (приступљено 23. 3. 2015).
- Уједињене нације. *Општа декларација о правима човека*, децембар 1948.
- Уједињене нације. *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима на становање*, 1966.
- UN Department of Economic and Social Affairs. *Principles and recommendations for population and housing censuses*. New York: United Nations Statistics Division, 2008.
- UN-Habitat. „Sustainable Building Practice for Low Cost Housing: Implications for Climate Change Mitigation and Adaptation in Developing Countries.“ Scoping papers, Nairobi, Kenya, 2011. http://www.unhabitat.org/downloads/docs/10785_1_594340.pdf (приступљено 11. 3 2014).
- United Nations. *Committee on Economic, Social and Cultural Rights; general comment No. 4 on the right to adequate housing*, 1991.
- United Nations Economic Commision for Europe – UNECE. *Conference of European statisticians Recommendations for the 2010 censuses of population and housing*. New York and Geneva: United Nations, 2006.
- Урбанистички завод Београда. „Генерални план Београда 2021.“ *Службени лист града Београда* 27 (2003): 901-1080.
- Урошевић, Живота. *Традиција и култура Рома*. Бор: Пројекат DILS/REF „Образовна инклузија“ Рома; „Једнаки смо у образовању“ и QWERTY, 2011.
- FEANTSA. „ETHOS Typology on Homelessness and Housing Exclusion.“ <http://www.feantsa.org/spip.php?article120> (приступљено 26. 6. 2014).
- Fonseca, Maria Lucinda, Jennifer McGarrigle and Alina Esteves. *Working Paper No. 06: Possibilities and limitations of comparative quantitative research on immigrant's housing conditions*, April 2010.
- Frazer, Hugh and Eric Marlier, *Homelessness and housing exclusion across EU Member States. Analysis and suggestions on the way forward by the EU Network of independent experts on social inclusion*. Brussels: European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, 2009.
- Halbwachs, Maurice. *La Topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective*. Paris: PUF, 1941.

- Housing Corporation. *Design and Quality Standards*. London: Maple House, 2007.
- Cagić Milošević, Vesna sa saradnicima. „General legislative (regulatory) framework for residential construction in Serbia from 1948 to 2012. The example of Belgrade.“ In *Housing Development in Serbia in the Context of Globalization and Integrations Vol. 2. Methods and Tendencies*, eds. Vladimir Mako, Vladimir Lojanica, Ružica Božović Stamenović, 65-91. Belgrade: Faculty of Architecture University of Belgrade, 2012.
- Council of Europe. *Recommendation 1203 on Gypsies in Europe*, 1993.
<http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta93/erec1203.htm>
 (приступљено 23. 3. 2015).
- Council of Europe. *Recommendation Rec. (2005) 4 of the Committee of Ministers to member states on improving the housing conditions of Roma and Travelers in Europe*, February 2005.
<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec%282005%294&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864> (приступљено 23. 3 2015).
- Čačić-Kumpes, Jadranka. „Etničke raznolikosti u Europi i politika kulturnog pluralizma.“ U *Etničnost, nacija identitet*, ur. Ružica Čičak-Chand i Jadranka Čačić-Kumpes, 71-83. Zagreb: Institut za migracije i narodnost, Naklada Jasenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 1998.
- Weyrauch, Walter and Maureen Anne Bell. *Autonomous law making: The case of the 'Gypsies'*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001.

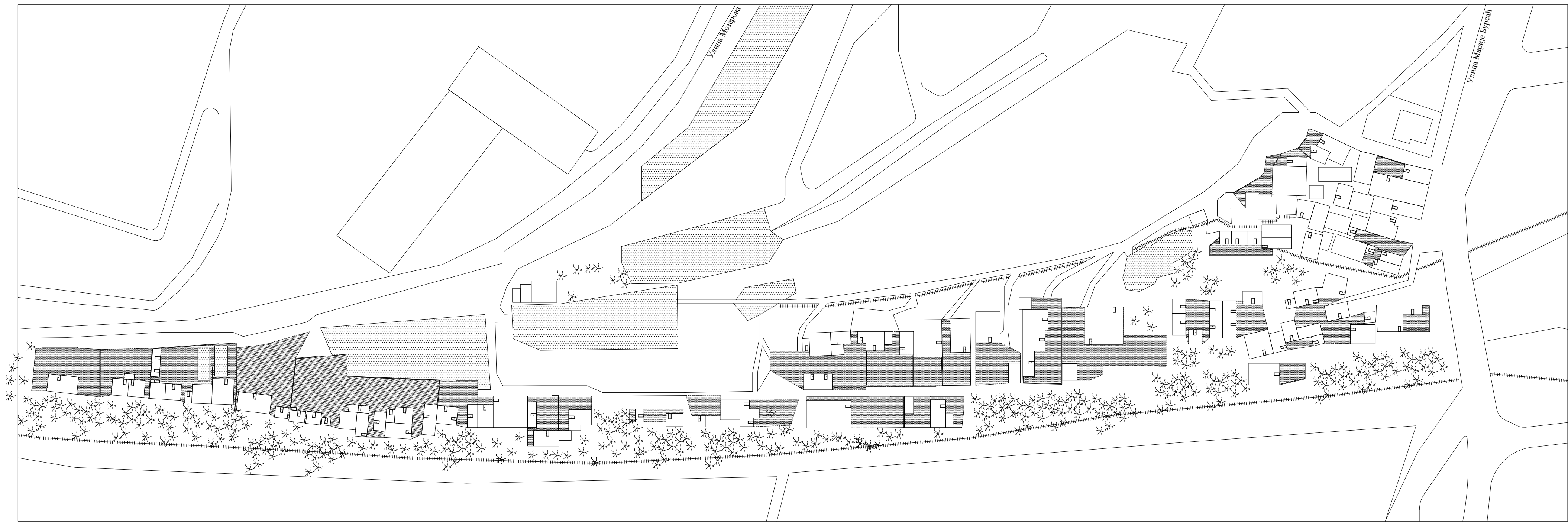
ПРИЛОЗИ: СЛИКЕ

Слика 4.1: Цртеж трошне куће

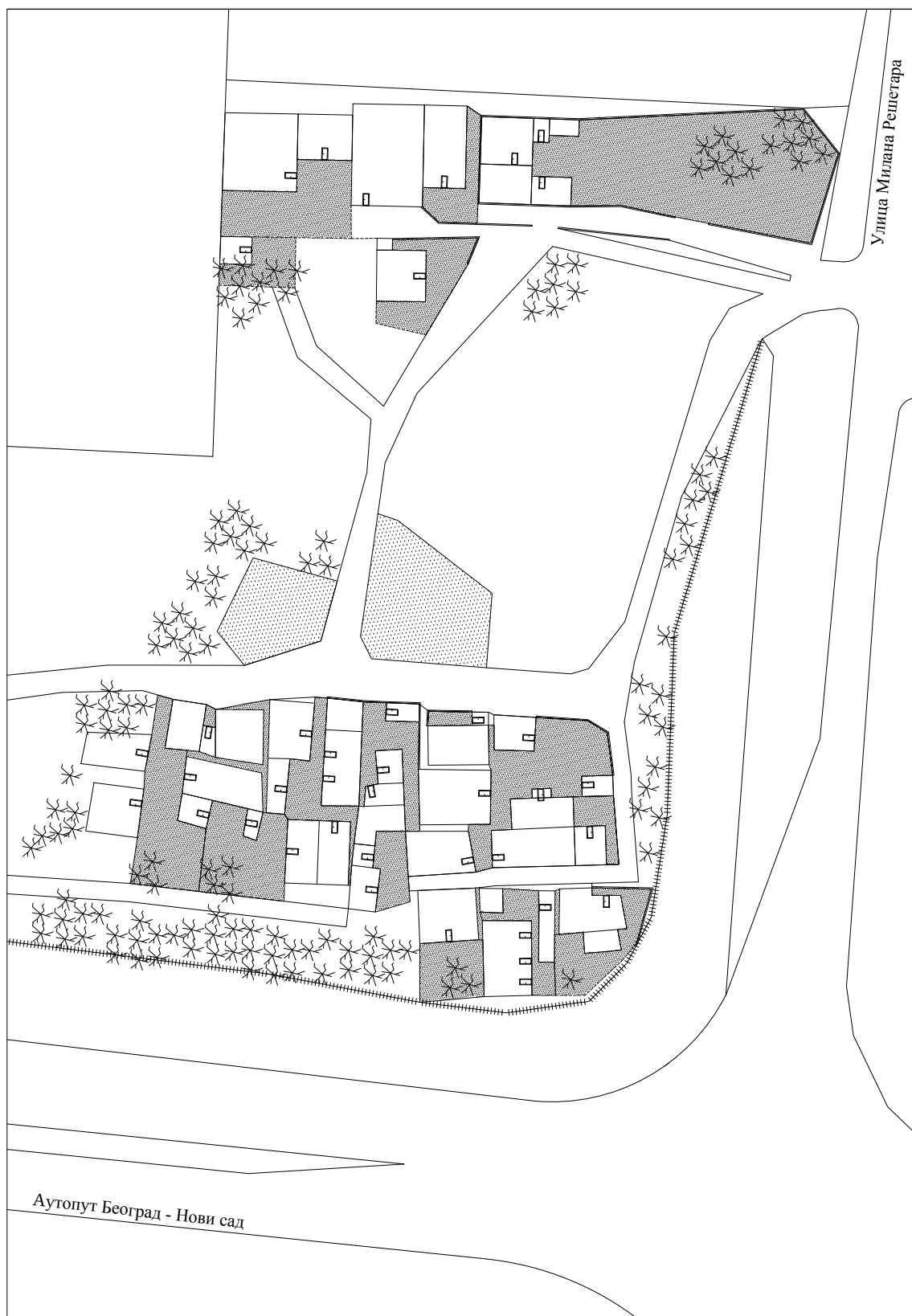

Слика 4.2: Цртеж трајне куће

Сл. 5.1: Цртеж дела насеља Лауданов шанац

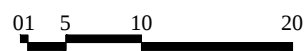

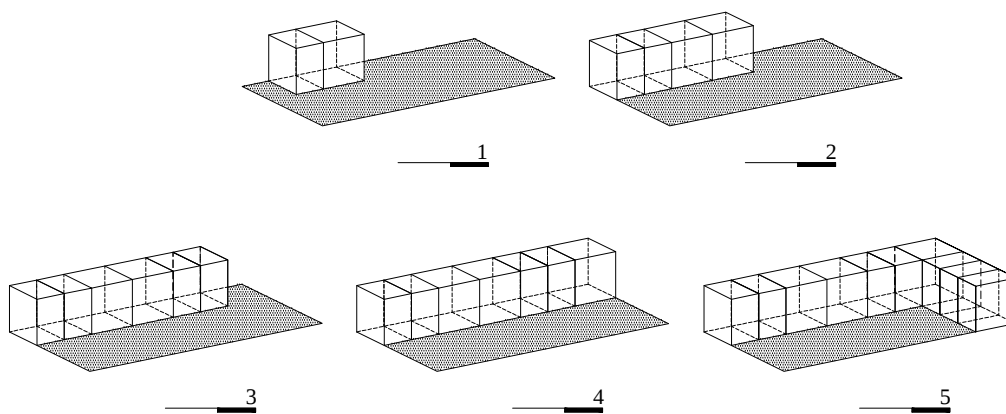

Сл. 5.2: Цртеж насеља Грмеч

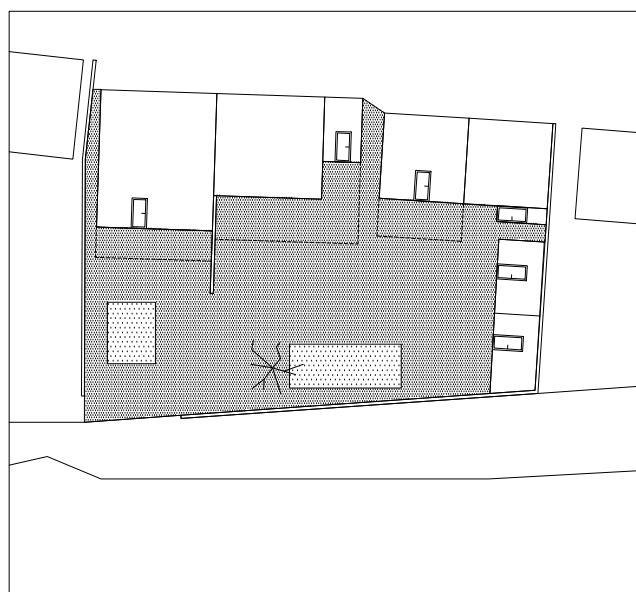

R 1 : 1000

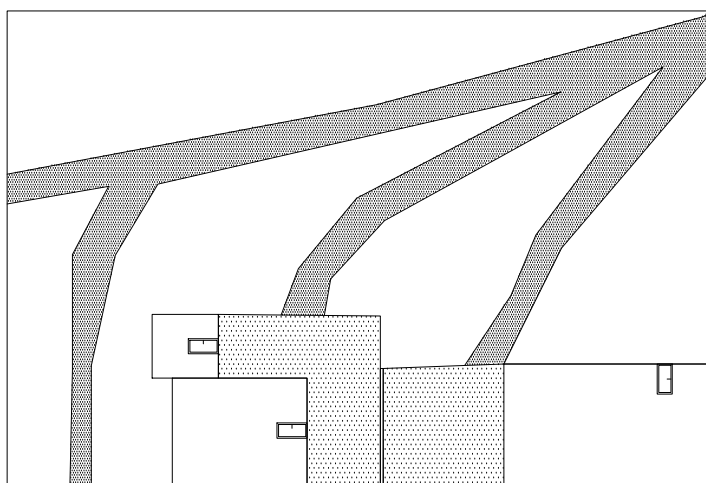

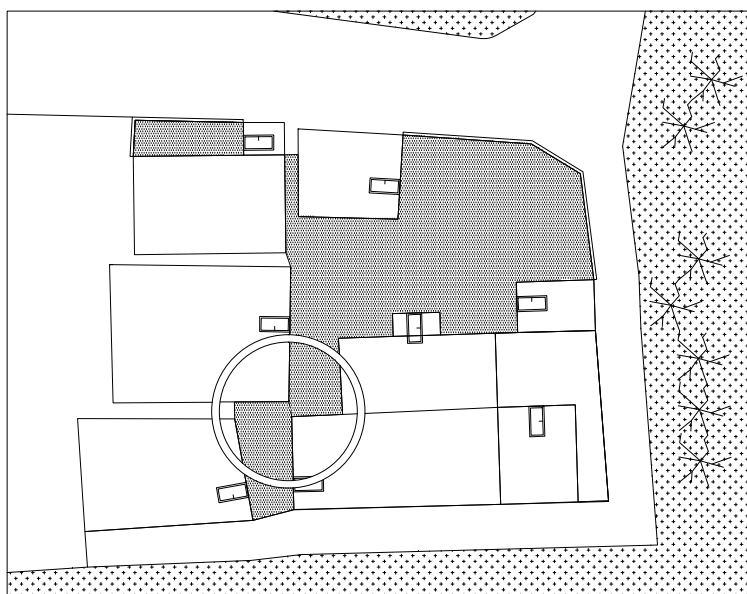
Слика 5.3: Схема развоја дворишне групе објеката у сламовима

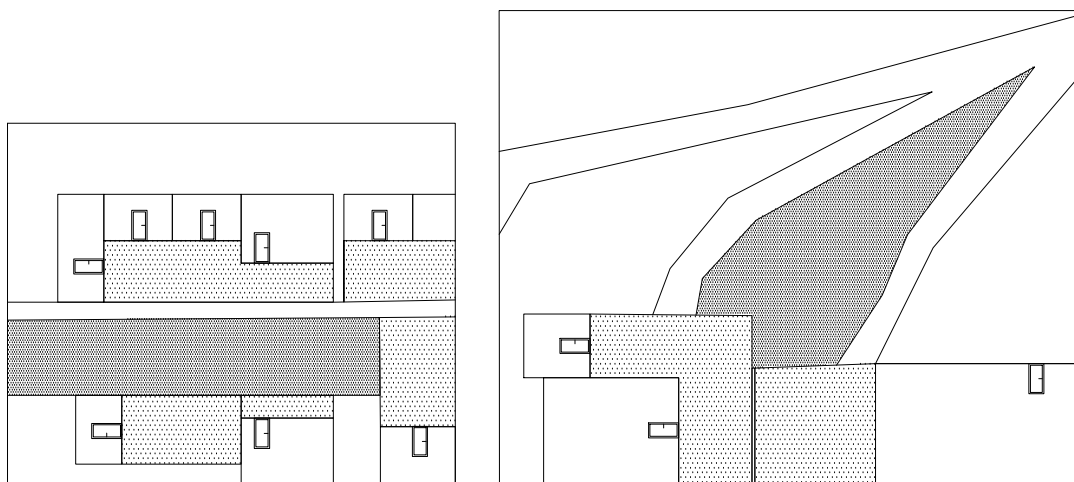
Слика 5.4: Цртеж дворишне групе објеката у сламу

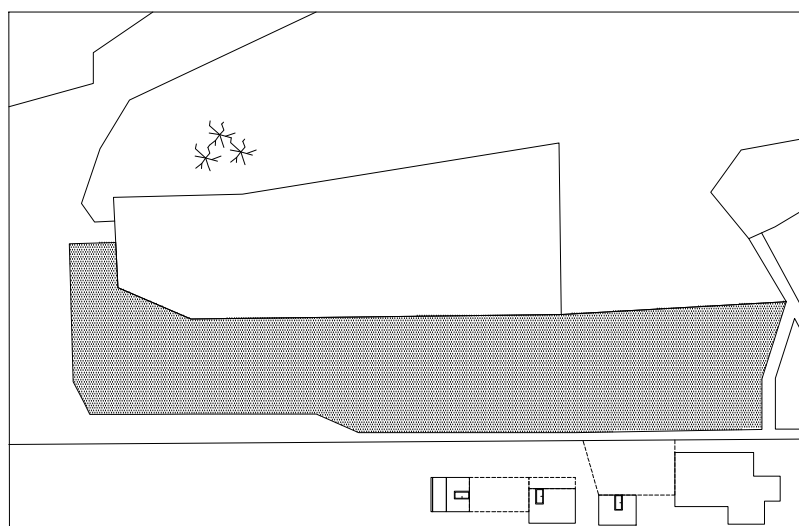
Слика 5.5: Цртеж физиономије улице у сламу

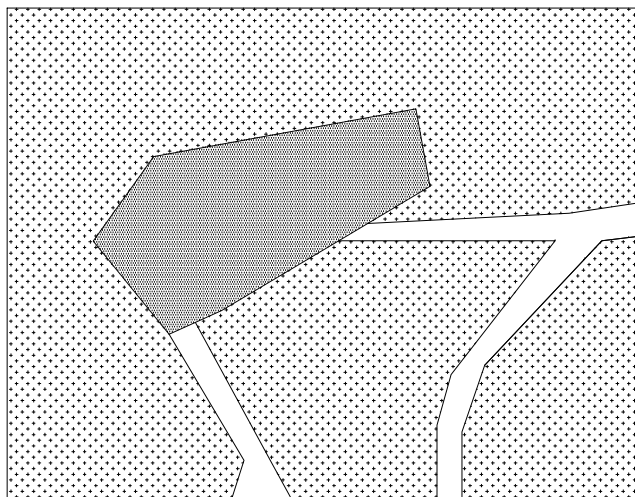
Слика 5.6: Цртеж контакта дворишних група објеката сламу

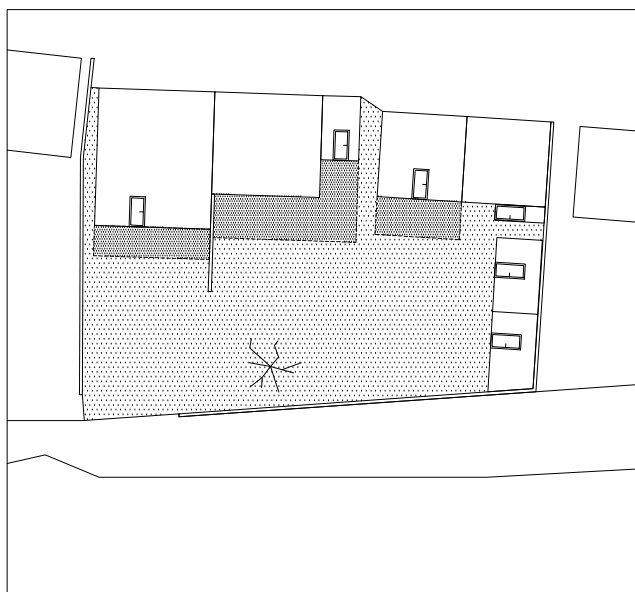
Слика 5.7: Цртежи окупљалишта суседства у сламу

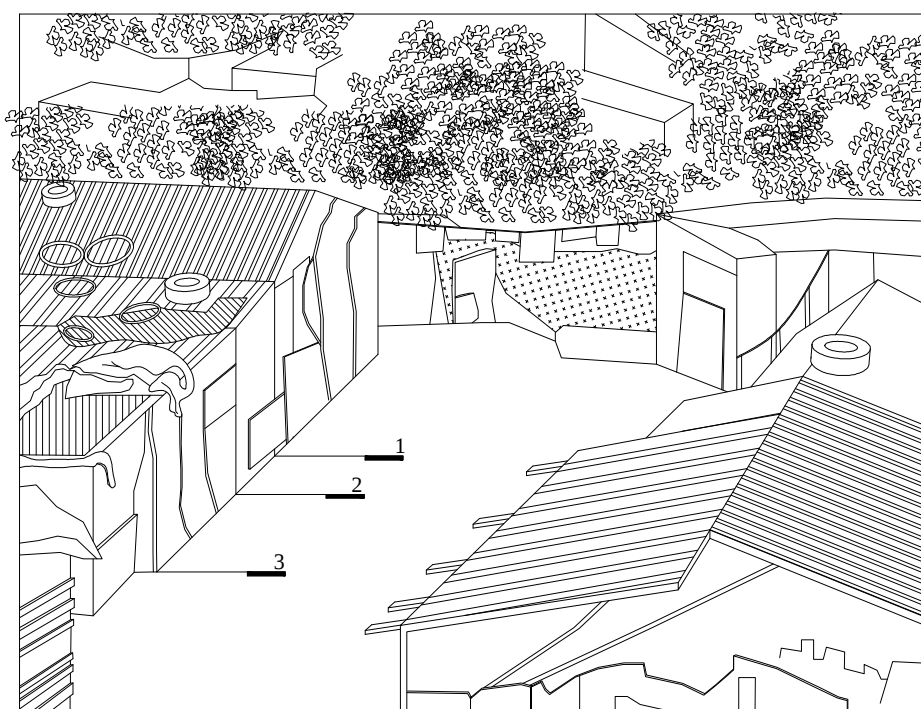
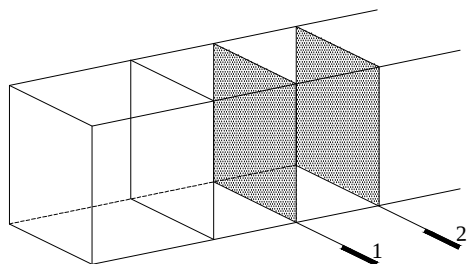
Слика 5.8: Цртеж окупљалишта насеља слам

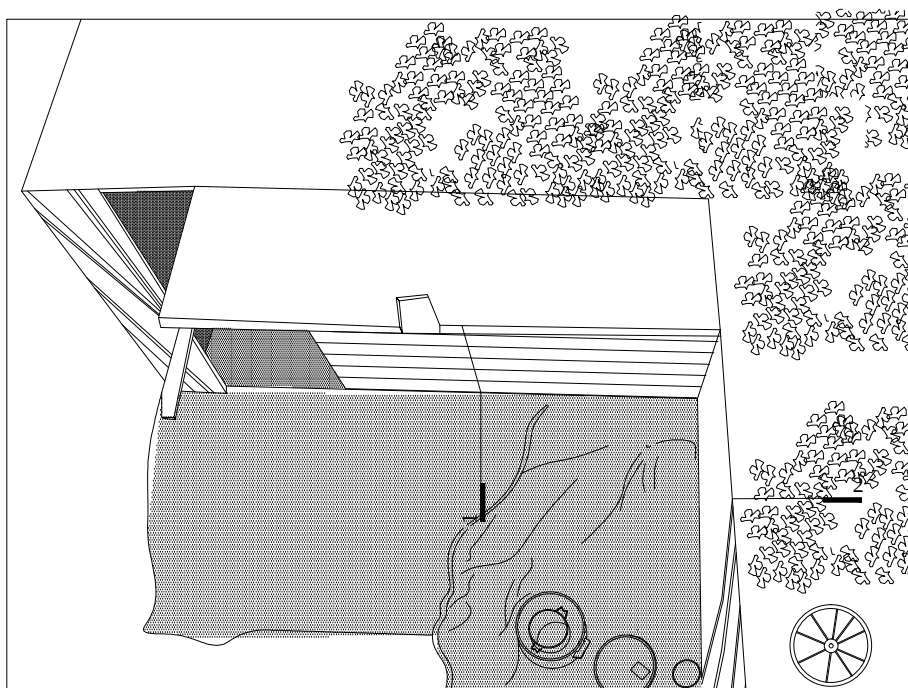
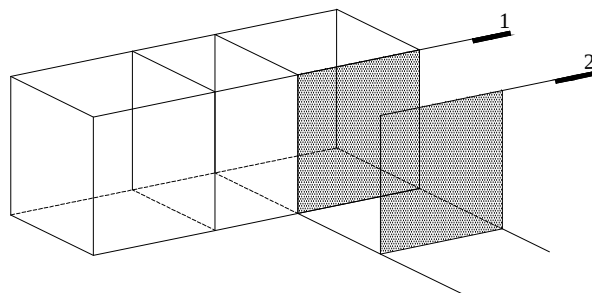
Слика 5.9: Цртеж одлагалишта секундарних
сировина у сламу

Слика 5.10: Цртеж поделе дворишта на приватно
и заједничко у сламу

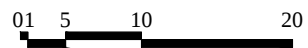
Слика 5.11: Схема и амбијент проширивања куће
принципом 'линеарне адиције'

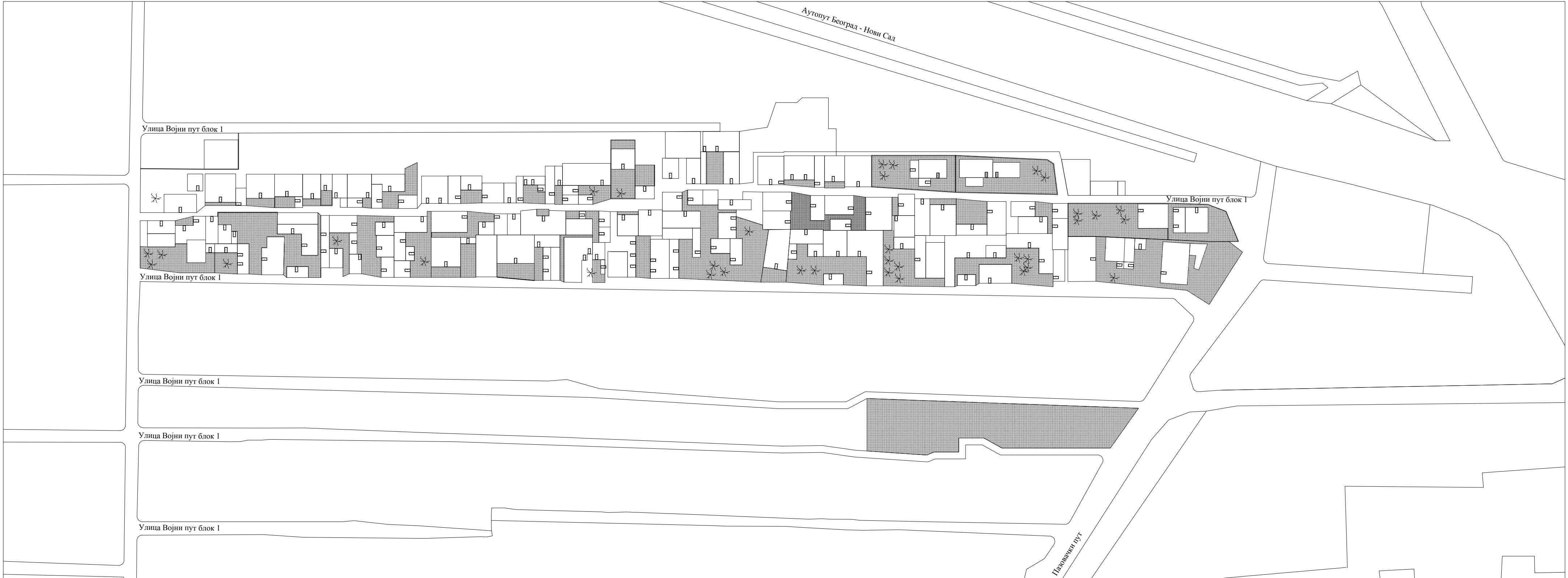
Слика 5.12: Схема и амбијент проширивања
куће принципом 'око куће'

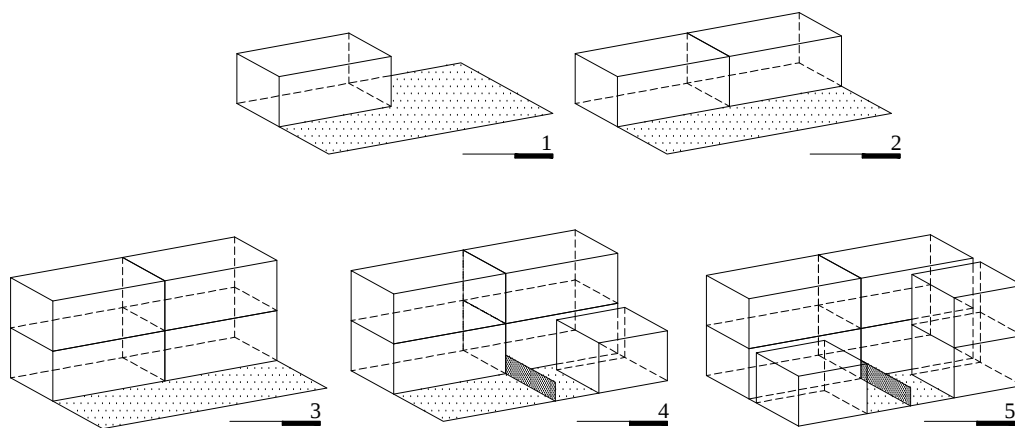
Сл. 5.13: Цртеж дела насеља Рупе

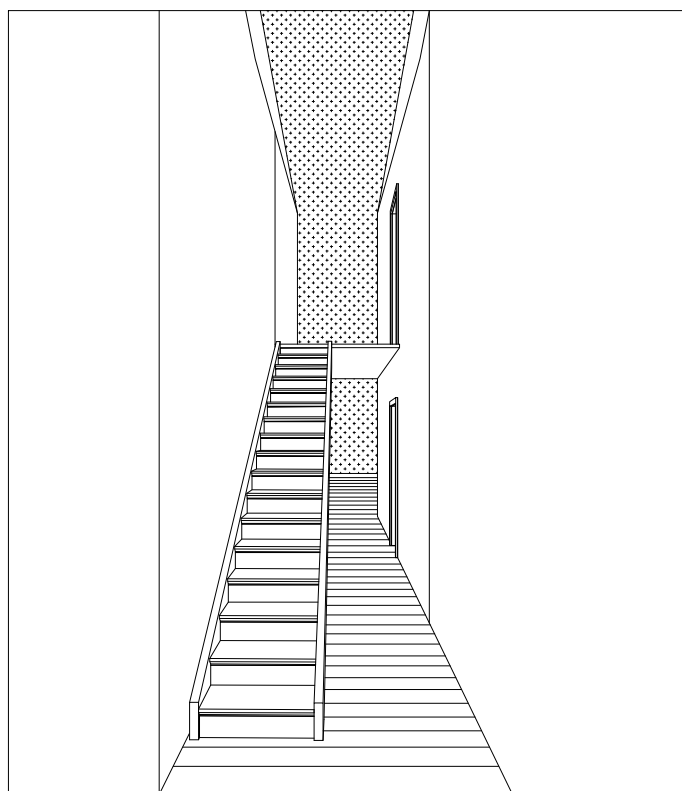
R 1 : 1000

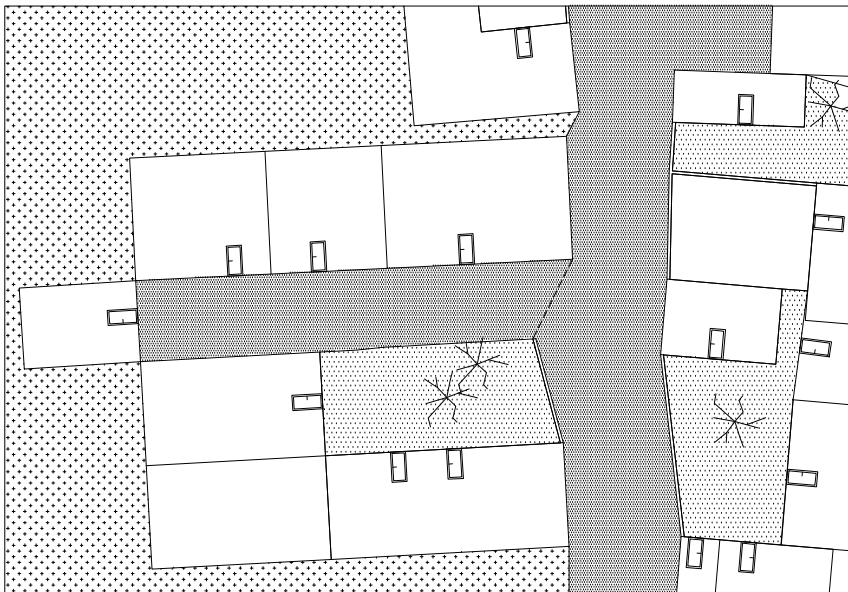
Сл. 5.14: Цртеж дела насеља Војни пут блок I

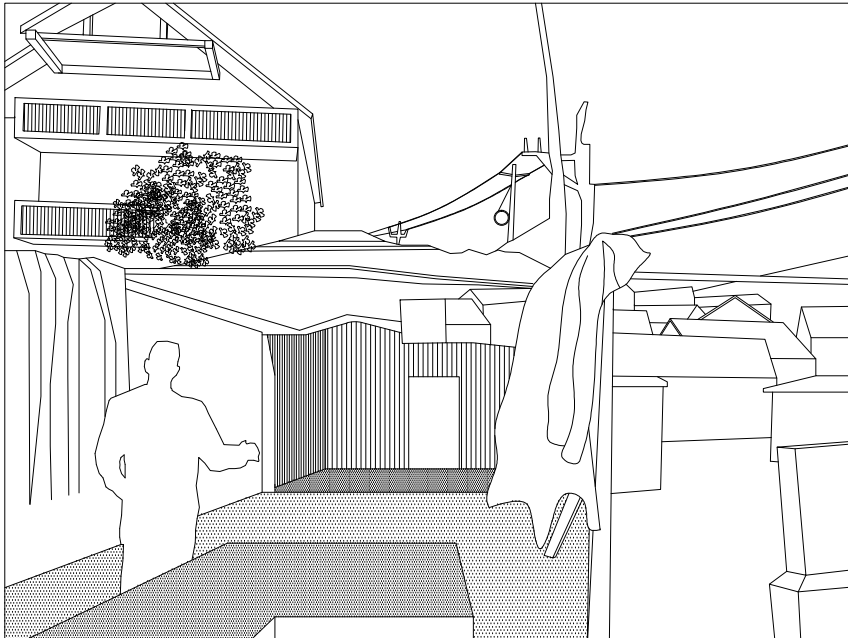
Слика 5.15: Схема развоја дворишне групе објеката у нехигијенском насељу

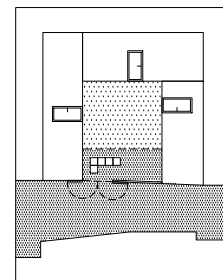
Слика 5.16: Приказ амбијента преклапања приватне и јавне комуникације у нехигијенском насељу

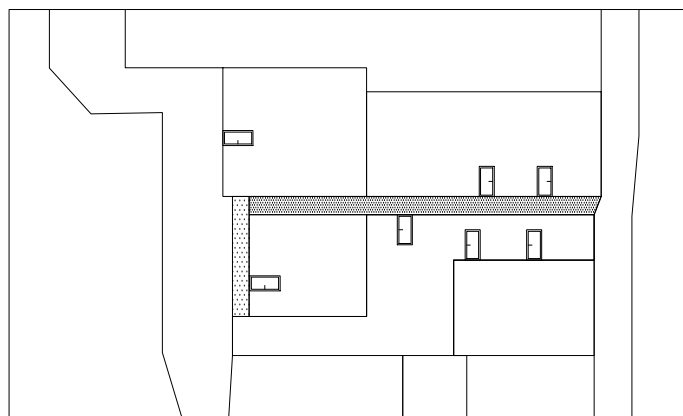

Слика 5.17: Приказ слепе улице у
нехигијенском насељу

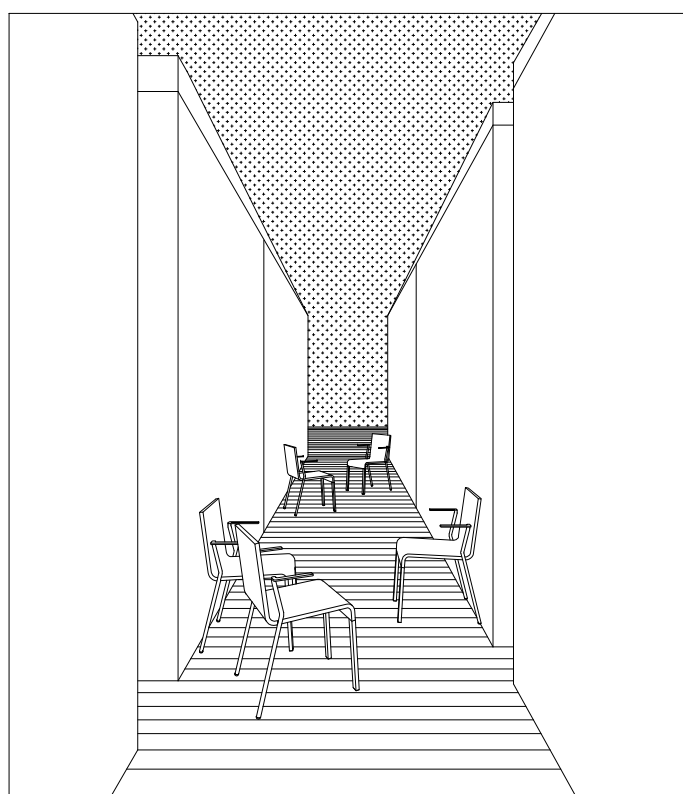

Слика 5.18: Амбијент дворишне тезге
отворене пијаце у насељу Рупе

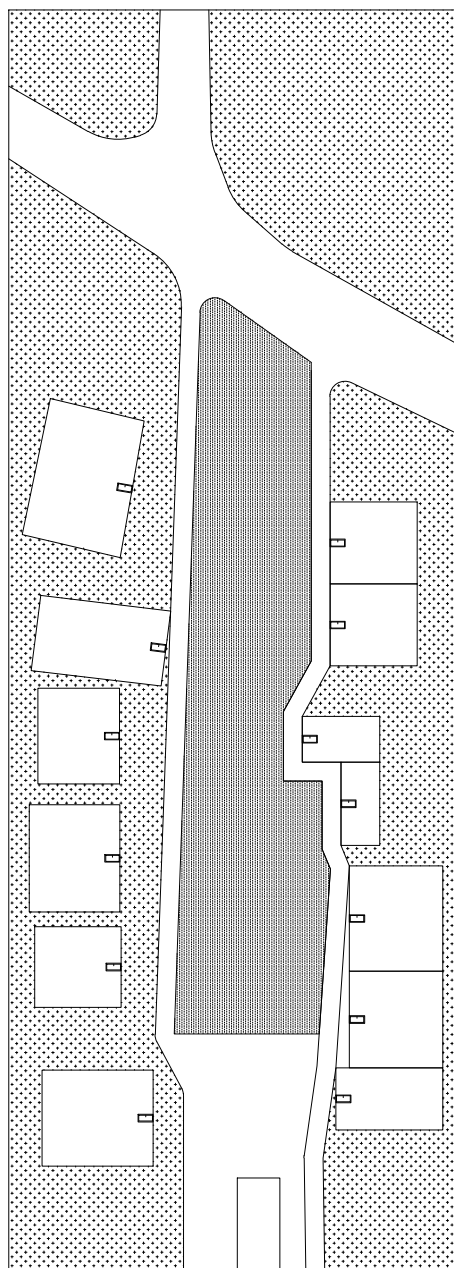

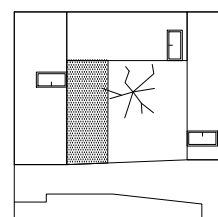
Слика 5.19: Цртеж сокака у насељу Рупе

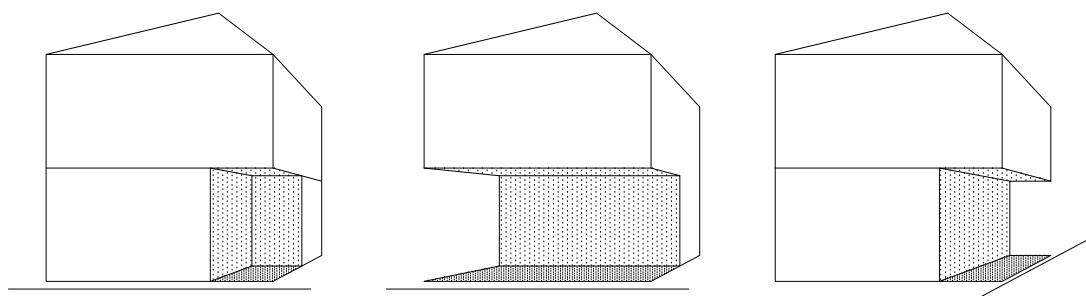
Слика 5.20: Приказ амбијента сокака у насељу Рупе

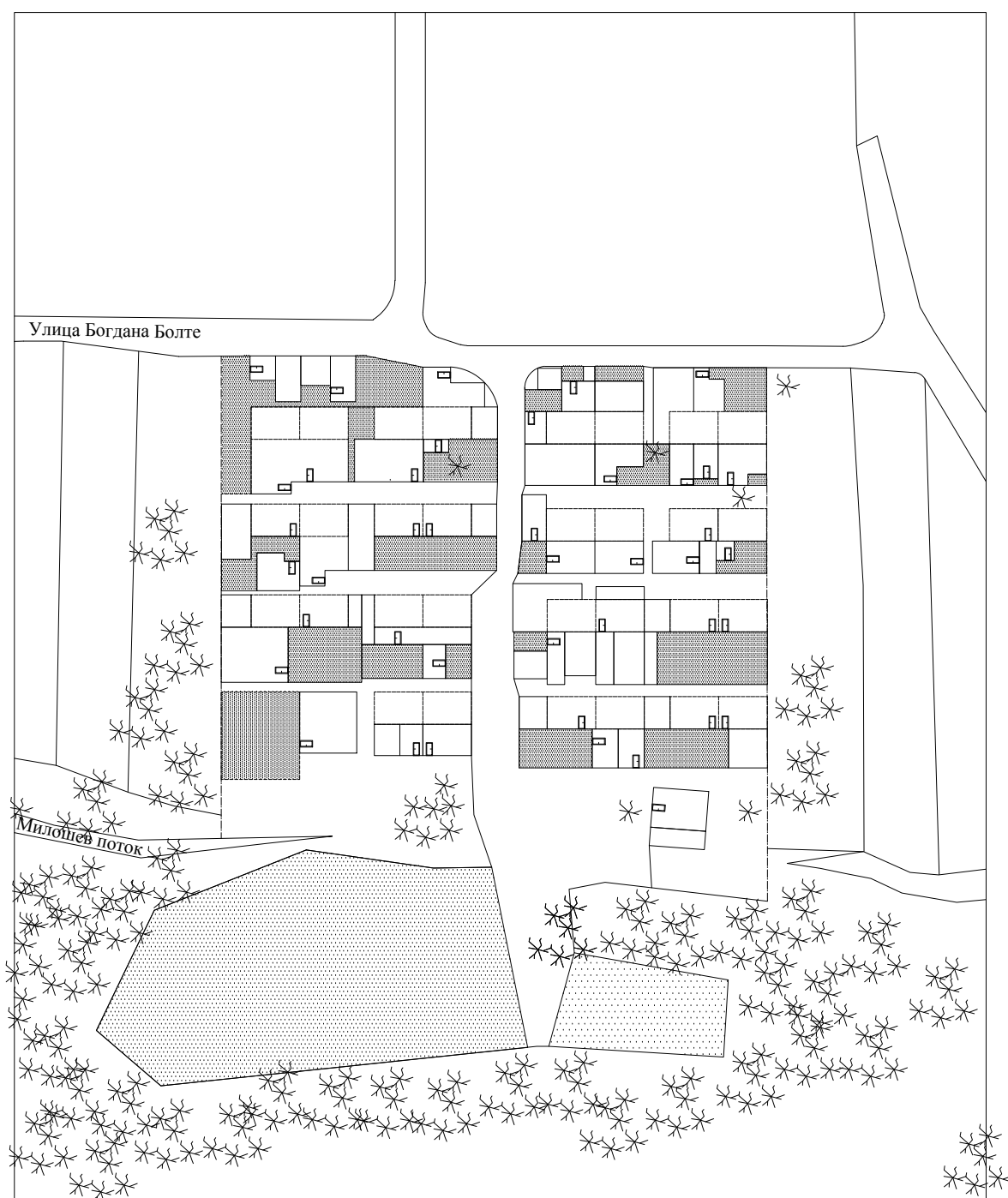
Слика 5.21: Цртеж окупљалишта
заједнице нехигијенског насеља

Слика 5.22: Цртеж амбијента дворишног
трема у нехигијенском насељу

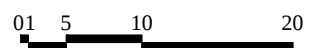
Слика 5.23: Цртеж варијација наткривеног
дворишта у нехигијенском насељу

Сл. 5.24: Цртеж насеља Раковица село

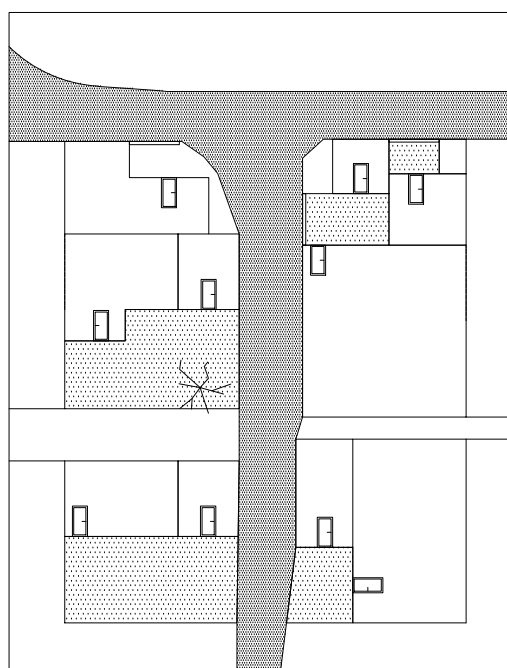

R 1 : 1000

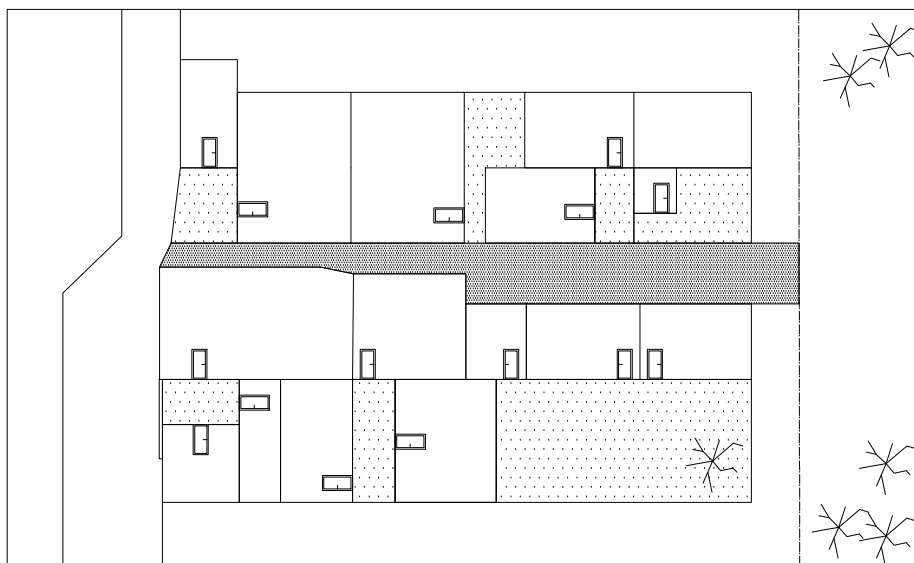

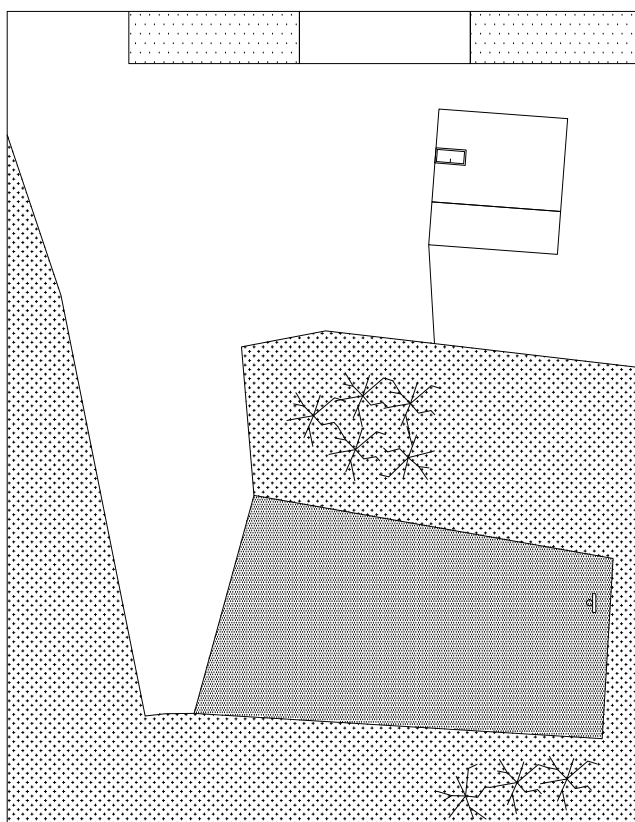
Слика 5.25: Цртеж пројектованог
планског насеља (реконструисано)

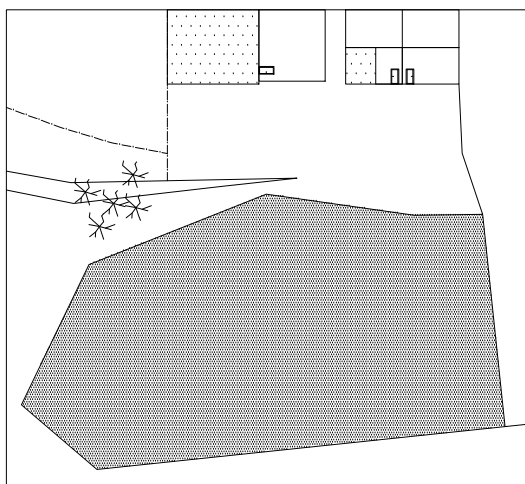
Слика 5.26: Цртеж улице трансформисаног
планског насеља

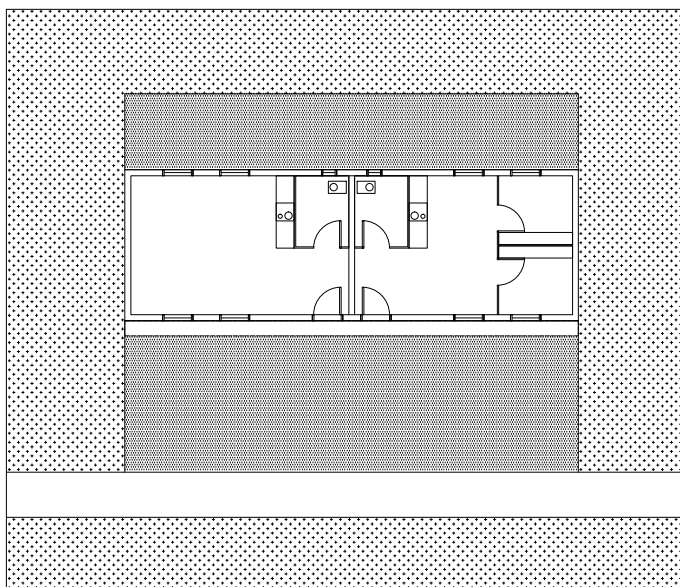
Слика 5.27: Цртеж пролаза
трансформисаног планског насеља

Слика 5.28: Цртеж рекреативне површине
трансформисаног планског насеља

Слика 5.29: Цртеж одлагалишта секундарних сировина трансформисаног планског насеља

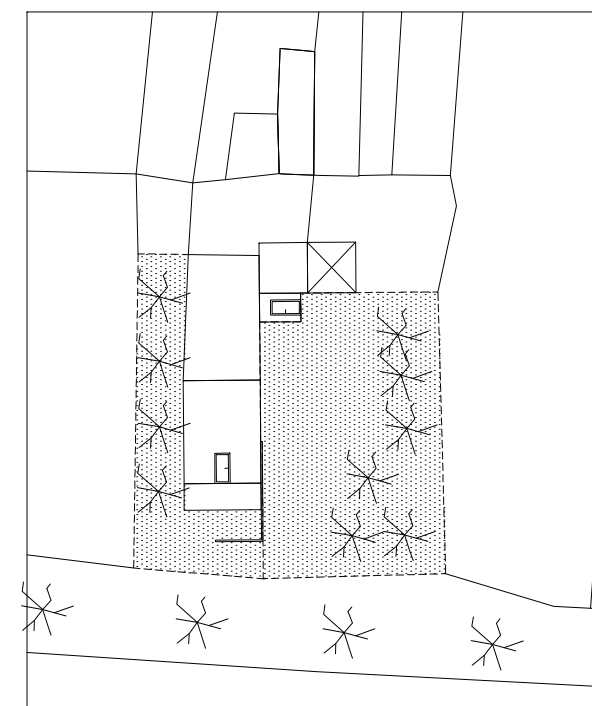
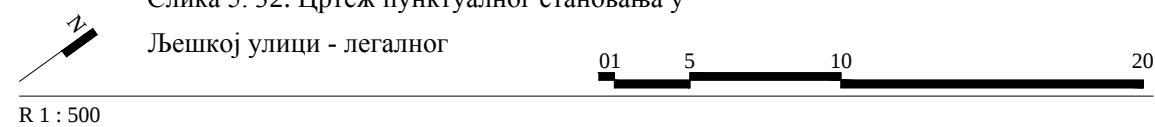
Слика 5.30: Схематски приказ пројектоване куће са претпостављеном унутрашњом организацијом (реконструисано)

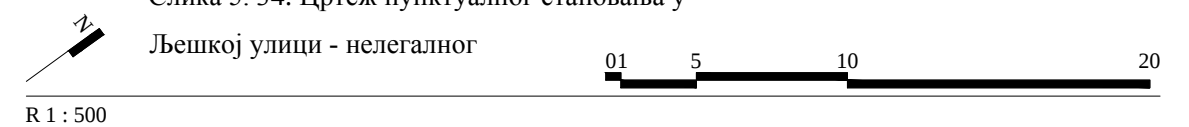
Сл. 5.31 Пунктуално становање у Љешкој улици

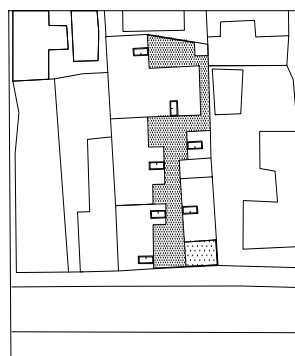

Слика 5. 32: Цртеж пунктуалног становања у Љешкој улици - легалног

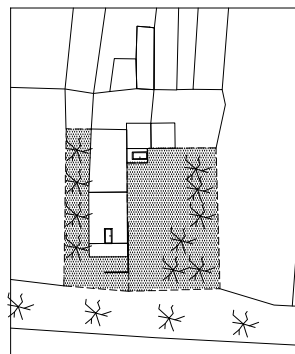
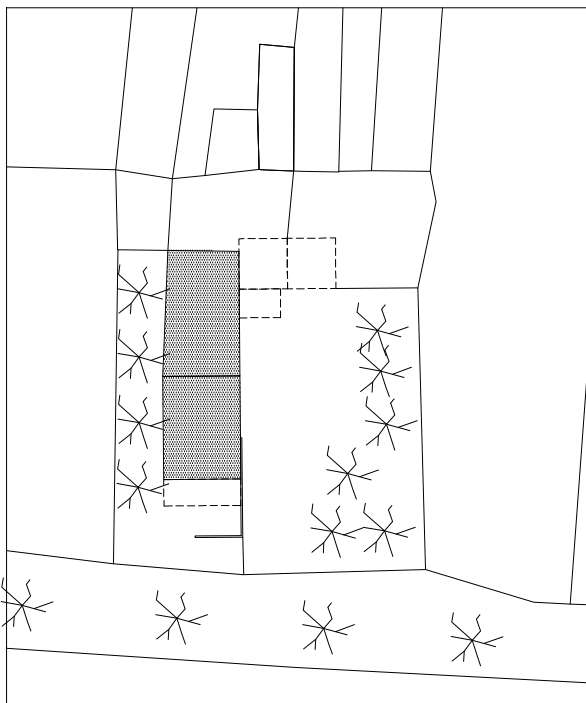

Слика 5. 34: Цртеж пунктуалног становања у Љешкој улици - нелегалног

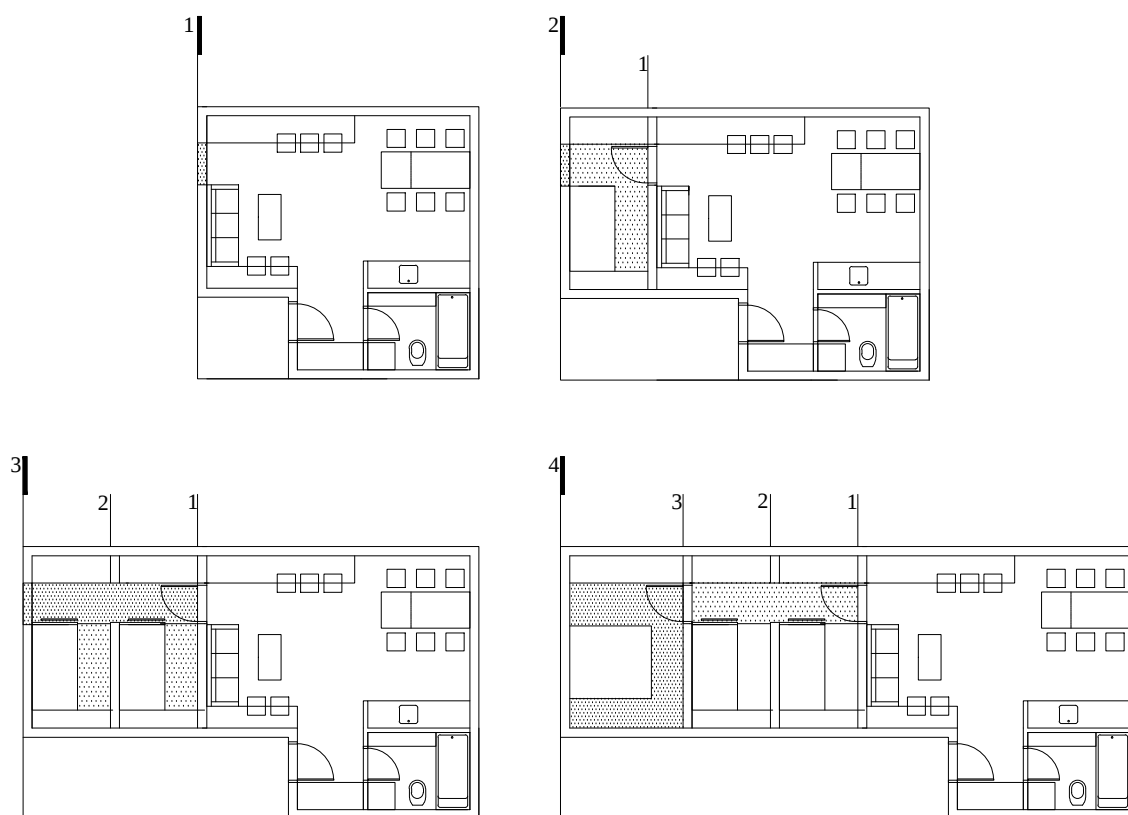

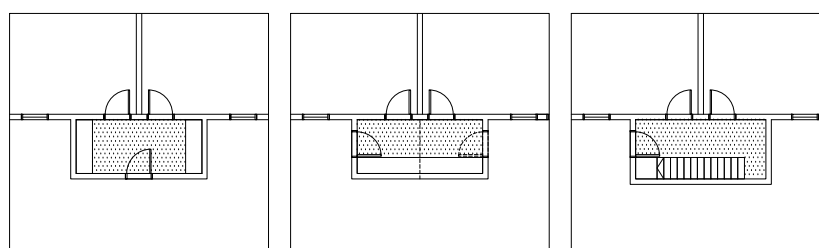
Слика 5. 33: Цртеж развоја парцеле
пунктуалног становања - легалног

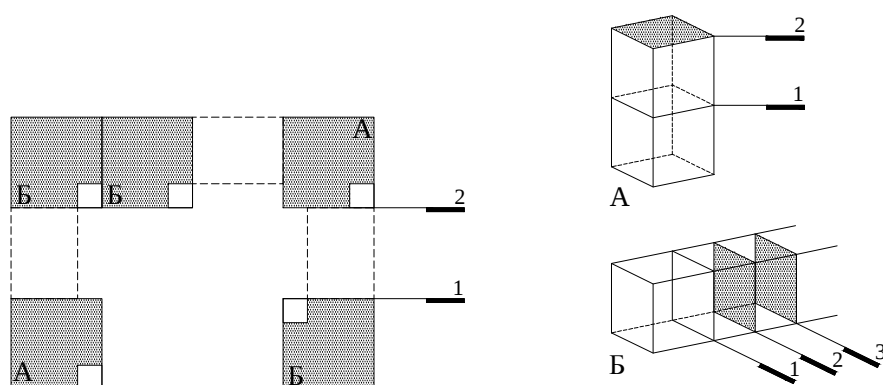
Слика 5. 35: Цртеж развоја парцеле
пунктуалног становања - нелегалног

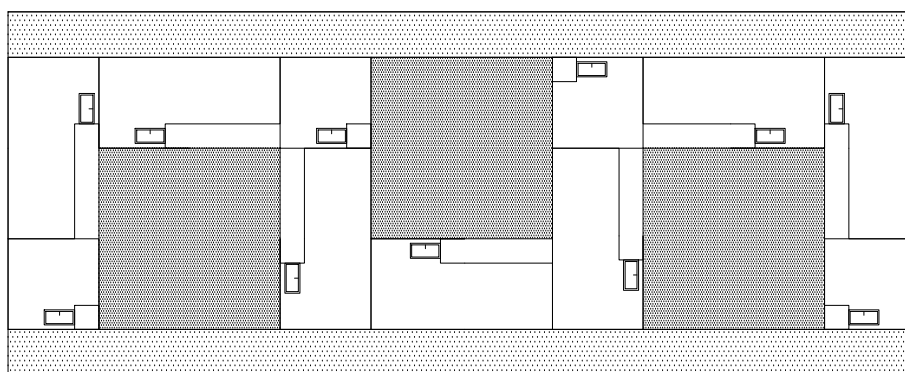
Слика 7.2: Схематски приказ предлога
могуће реализације етапне градње

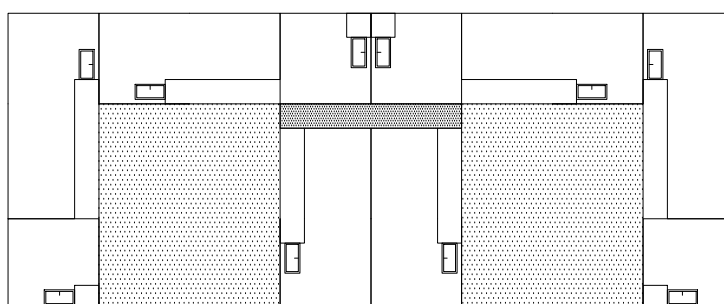
Слика 7.3: Схематски приказ могуће
(ре)организације ветробрана

Слика 7.4: Схематски приказ могуће организације етапног изграђивања дворишне групе објеката

Слика 7.5: Схематски приказ могућег односа улице и дворишне групе објеката

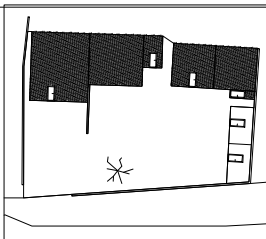
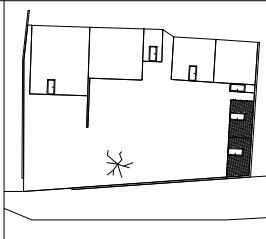
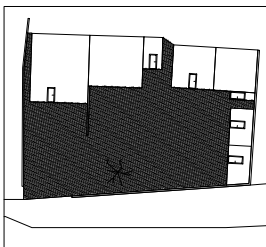
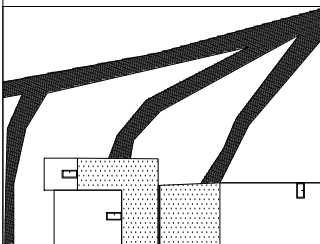
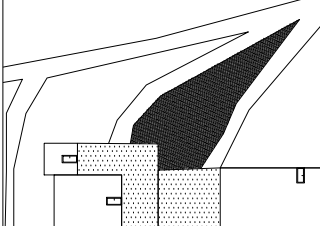
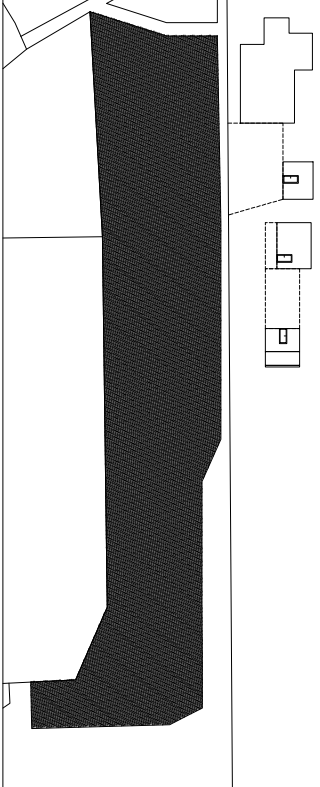
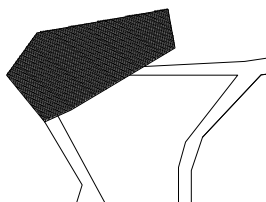
Слика 7.6: Схематски приказ могућег формирања сокака

ПРИЛОЗИ: ТАБЕЛЕ

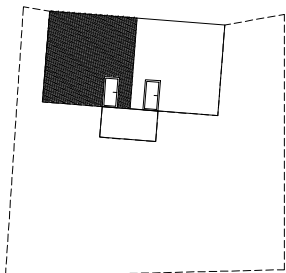
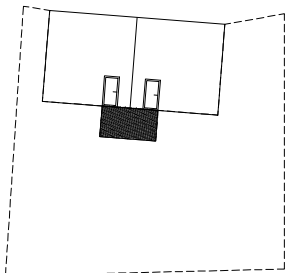
Табела 3.1: Интерпретација Романипена као структурирајуће и структурисане структуре у ромском микроенвајронменту

				Степени колективитета	Референтни типови ромских насеља у Београду:
Културни обрасци понашања	Романипен	Квантитативне реализације конституената степена колективитета (у Београду)	Године ступања у брак: Жене: 15 и више Мушкарци: 20 и више	Породица	• Сламови • Нехигијенска насеља • Стара градска махала • Трансформисана планска насеља • Пунктуално становање – легално • Пунктуално становање – нелегално
			Број чланова породице: 48.3% – 5 чланова 43.7% – 6-10 чланова 7.9% – 11 чланова		
			Број деце у породици – просечно 3		
			Породица као основна вредност		
		Квалитативне реализације конституената степена колективитета	Однос према деци	Заједница	
			Рођење детета		
			Однос према старијим члановима		
			Однос према деци		
			Рођење детета		
			Однос према старијим члановима		
			Братство: солидарност, помагање подела одговорности		
			Крис – традиционални правни систем којим се заједница чува кохерентном		
		Просторни културни обрасци	Однос према времену		
			Однос према храни		
			Ђурђевдан		
			Свадба		

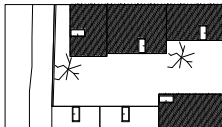
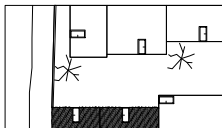
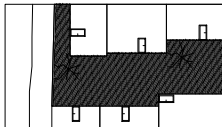
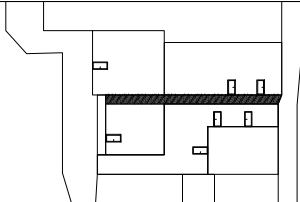
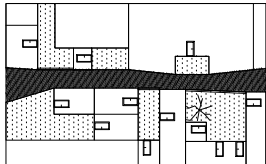
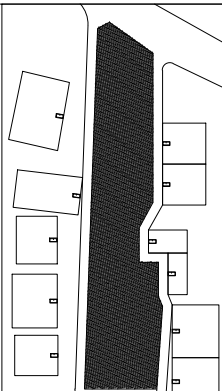
Табела 5.2: Просторне структуре сламова као културно прилагођена средина

Тип просторне форме							Слам
Кључне просторне структуре насеља			Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Дворишна група објеката	Изграђена површина	Кућа		Преко 15m²	Становање	Породица	Приватно
					Дневни породични живот	Породица	Приватно
		Помоћни објекти		Преко 6m²	Оставе	Породично суседство	Заједничко
	Неизграђена површина		100 - 1300m²	Дневни породични живот	Породично суседство	Заједничко	
				Одлагање секундарних сировина	Породично суседство	Заједничко	
				Комуникација	Заједница	Заједничко	
Улице				Ширина 2-4m	Транзит	Уже суседство	Јавно
					Комуникација	Уже суседство	Полујавно
					Окупљалиште ужег суседства	Уже суседство	Полујавно
Окупљалиште суседства				Преко 100m²	Окупљалиште ужег суседства	Уже суседство	Полујавно
Окупљалиште заједнице насеља				150 - 1000m²	Окупљалиште заједнице насеља	Заједница	Јавно
					Место за прославе заједнице насеља	Заједница	Јавно
Одлагалиште секундарних сировина				50 - 1000m²	Одлагалиште секундарних сировина	Заједница	Јавно

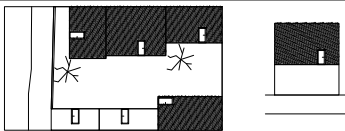
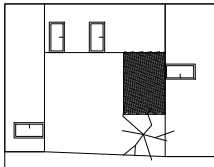
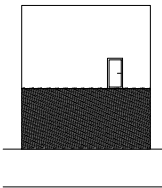
Табела 5.3: Просторне структуре куће у сламовима као културно прилагођена средина

Тип просторне форме					Слам
Кључне просторне структуре куће	Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Затворени простор куће - стан		Преко 15m²	Становање	Породица	Приватно
Отворени простор куће - трем		2 - 5m²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
			Припрема хране	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
			Обедовање	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
Доградња куће				Практично суделовање према степену колективитета	
Елементи проширивања куће	Псеудоветробран	2 - 5m²	Комуникација	Породица	Приватно
	Купатило	4m²	Становање	Породица/ заједница	Приватно
	Соба	10m²	Становање	Породица/ заједница	Приватно
	Нова кућа	10m²	Становање	Породица/ заједница	Приватно

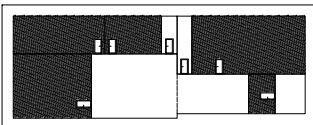
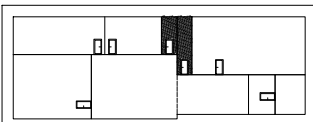
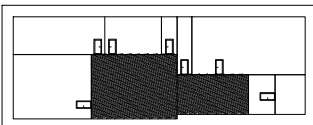
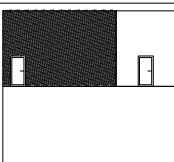
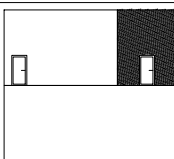
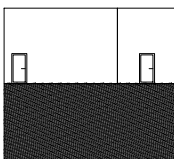
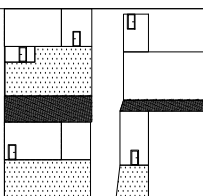
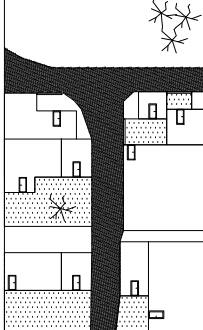
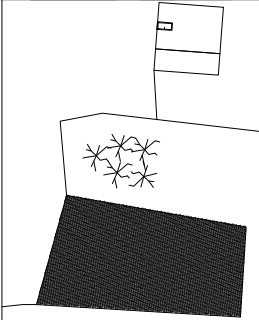
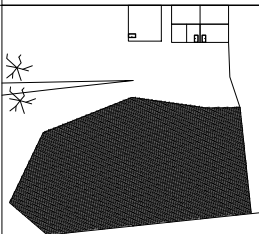
Табела 5.4: Просторне структуре нехигијенских насеља као културно прилагођена средина

Тип просторне форме						Нехиџијенска насеља	
Кључне просторне структуре насеља			Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Дворишна група објеката	Изграђена површина	Кућа		40 - 60m²	Становање	Породица	Приватно
					Дневни породични живот	Породица	Приватно
		Помоћни објекти		Преко 6m²	Оставе	Породица	Приватно
	Неизграђена површина			Ширина дворишта 2 -7m; Површина 10 - 100m²	Дневни породични живот	Породично суседство	Заједничко
					Комуникација	Породично суседство	Заједничко
	Кућа са наткривеним двориштем	Изграђена површина	Кућа		Преко 40m²	Становање	Породица
Неизграђена површина			2 - 30m²	Дневни породични живот	Породица	Приватно	
Сокак				Ширина 1.2 - 1.5(2)m	Окупљалиште	Уже суседство	Полујавно
					Комуникација	Уже суседство	Полујавно
Улица				Ширина 2.5 - 3m	Комуникација	Заједница	Јавно
					Окупљалиште	Уже суседство	Полујавно
					Игралиште	Уже суседство	Полујавно
					Вертикална комуникација	Породица	Полуприватно
Окупљалиште заједнице насеља				Актуелна парцела 18 x 80m	Окупљалиште	Заједница	Јавно
					Место за прославе	Заједница	Јавно

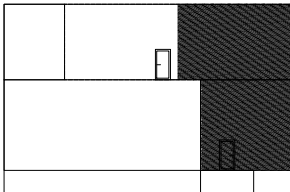
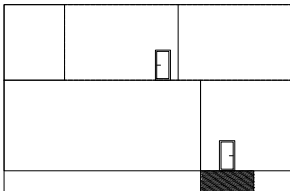
Табела 5.5: Просторне структуре куће у нехигијенским насељима као културно прилагођена средина

Тип просторне форме					Нехигијенска насеља	
Кључне просторне структуре куће		Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Затворени простор куће - стан			Преко 40m²	Становање	Породица	Приватно
Отворени простор куће - трем			3 - 5m²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
				Припрема хране	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
				Обедовање	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
Отворени простор куће - наткривено двориште			2 - 30m²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
				Комуникација	Породица	Приватно
				Припрема хране	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
				Обедовање	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
Доградња куће					Практично суделовање према степену колективитета	
Елементи проширивања куће	Приземни	Ветробран	2 - 5m²	Комуникација	Породица	Приватно
		Купатило	4m²	Становање	Мајстор/ породица	Приватно
		Соба	20m²	Становање	Породица	Приватно
		Нова кућа	40m²	Становање	Мајстор/ породица/ заједница	Приватно
	Спратни	Нови стан	40m²	Становање	Мајстор/ породица/ заједница	Приватно
		Вертикална комуникација		Комуникација	Мајстор/ породица	Приватно

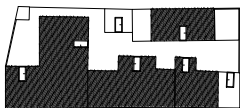
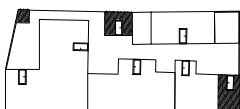
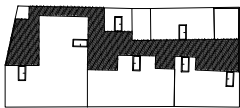
Табела 5.6: Просторне структуре трансформисаног планског насеља као културно прилагођена средина

Тип просторне форме					Трансформисано планско насеље		
Кључне просторне структуре насеља			Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство/ комшијско суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Дворишна група објеката	Изграђена површина	Кућа		Преко 40m²	Становање	Породица	Приватно
					Дневни породични живот	Породица	Приватно
					Комуникација	Породица	Приватно
		Помоћни објекти		Преко 6m²	Оставе	Породица	Приватно
	Породично суседство					Заједничко	
	Неизграђена површина			Ширина дворишта до 7m; Површина 110m²	Дневни породични живот	Породично суседство	Заједничко
Комуникација					Породично суседство	Заједничко	
Кућа са двориштем	Изграђена површина	Кућа		Преко 150m²	Становање	Породица	Приватно
		Помоћни објекти		Преко 6m²	Остава	Породица	Приватно
	Неизграђена површина			200m²	Дневни породични живот	Комшијско суседство	Заједничко
					Комуникација	Комшијско суседство	Заједничко
Пролаз/приступ				Ширина 1.5m	Проширење дворишта	Уже суседство	Полујавно
					Комуникација	Уже суседство	Полујавно
Улица				Ширина 3.5 - 4m	Комуникација	Заједница	Јавно
					Окупљалиште	Уже суседство	Полујавно
Рекреативна површина/ Окупљалиште заједнице насеља				340m²	Рекреативна површина	Заједница	Јавно
					Окупљалиште	Заједница	Јавно
					Место за прославе	Заједница	Јавно
Одлагалиште секундарних сировина				900m²	Одлагалиште секундарних сировина	Заједница	Јавно

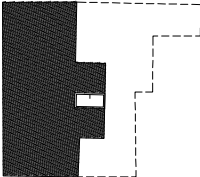
Табела 5.7: Просторне структуре куће у трансформисаном планском насељау као културно прилагођена средина

Тип просторне форме			Трансформисано планско насеље		
Кључне просторне структуре куће	Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: · породично суседство · уже суседство · заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Затворени простор куће - стан		30 - 70m²	Становање	Породица	Приватно
Отворени простор куће - трем		2 - 5m²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
			Припрема хране	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
			Обедовање	Породица	Приватно/ заједничко визуелно
Доградња куће				Практично суделовање према степену колективитета	
Елементи проширивања куће	Ветробран	2 - 5m²	Комуникација	Породица	Приватно
	Трем	4m²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
	Соба	10m²	Становање	Породица/ заједница	Приватно
	Нова кућа	Преко 30m²	Становање	Породица/ заједница	Приватно
	Помоћни објекти	6m²	Остава	Породица	Приватно

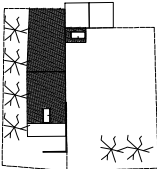
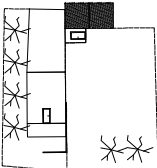
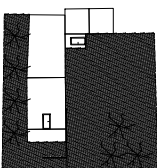
Табела 5.8: Просторне структуре парцеле као културно прилагођене средине

Тип просторне форме				Пунктуално становање - легално			
Кључне просторне структуре насеља			Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: · породично суседство · уже суседство · заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Дворишна група објеката	Изграђена површина	Кућа		20 - 100m²	Становање	Породица	Приватно
					Дневни породични живот	Породица	Приватно
		Помоћни објекти		3 - 10m²	Оставе	Породично суседство	Заједничко
	Неизграђена површина			Ширина дворишта 2 - 4m Површина 120 m²	Дневни породични живот	Породично суседство	Приватно/ заједничко
					Одлагање секундарних сировина	Породично суседство	Заједничко
					Комуникација	Заједница	Заједничко

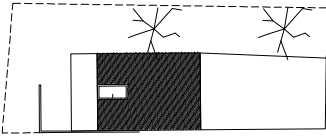
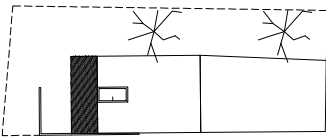
Табела 5.9: Просторне структуре куће на парцели као културно прилагођена средина

Тип просторне форме				Пунктуално становање - легално		
Кључне просторне структуре куће		Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Затворени простор куће - стан			Преко 40m ²	Становање	Породица	Приватно
Доградња куће					Практично суделовање према степену колективитета	
Елементи проширивања куће	Приземни	Ветробран	4m ²	Комуникација	Породица	Приватно
		Помоћни објекти	3 - 10m ²	Остава	Породица	Приватно
		Нова кућа	40m ²	Становање	Мајстор/породица	Приватно
	Спратни	Нови стан	40m ²	Становање	Мајстор/породица	Приватно

Табела 5.10: Просторне структуре парцеле као културно прилагођене средине

Тип просторне форме					Пунктуално становање - нелегално		
Кључне просторне структуре насеља			Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Дворишна група објеката	Изграђена површина	Сквотирана кућа		80m ²	Становање	Породица	Приватно
					Дневни породични живот	Породица	Приватно
		Помоћни објекти		10m ²	Оставе	Породица	Приватно
	Неизграђена површина			310m ²	Дневни породични живот	Породично суседство	Заједничко
					Одлагање секундарних сировина	Породично суседство	Заједничко
					Комуникација	Породично суседство	Заједничко

Табела 5.11: Просторне структуре куће на парцели као културно прилагођена средина

Тип просторне форме			Пунктуално становање - нелегално		
Кључне просторне структуре куће	Схематски приказ	Бројчано дефинисани параметри	Релациони параметри	Корисници према степену колективитета 1. степен колективитета породица 2. степен колективитета заједница: • породично суседство • уже суседство • заједница	Степеновање приватности према праву коришћења
Затворени простор куће - стан		40m ²	Становање	Породица	Приватно
Отворени простор куће - трем		6m ²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
Доградња куће				Практично суделовање према степену колективитета	
Елементи проширивања куће	Трем	6m ²	Дневни породични живот	Породица	Приватно
	Помоћни објекти	3 - 10m ²	Остава	Породица	Приватно

Табела 5.12: Класификација и систематизација кључних просторних структура и елемената насеља као културно прилагођених средина

Просторна форма							Насеље			Пунктуално становање			
Тип просторне форме							Слам	Нехигијенско насеље	Трансформисано планско насеље	Легално	Нелегално		
Намена и начин коришћења просторних структура насеља							Кључни елементи просторних структура			Кључни елементи просторне структуре			
Функционална јединица насеља	Дворишна група објеката	Изграђена површина	Кућа	Затворени простор куће	Стан који се периодично мења	Основна кућа		Вишенаменска просторија	Вишенаменска просторија	Вишенаменска просторија	Вишенаменска просторија	Сквотирана кућа	
								Соба	Соба	Соба	Соба		
								Кухиња	Кухиња	Кухиња	Кухиња		
								[Wc/Купатило]	Wc/Купатило	Купатило	Купатило		
								Улазни претпростор					
						Елементи проширивања куће		Приземни	Псеудоветробран	Ветробран	Ветробран	Ветробран	
									[Купатило]	Купатило			
									Соба	Соба	Соба		
									Нова кућа	Нова кућа	Нова кућа	Нова кућа	
								Спратни		Нови стан		Нови стан	
							Вертикална комуникација – степенице						
						Отворени простор куће			Основни	Трем	Трем		
				Добрађени						Трем		Трем	
				Помоћни објекти		Основни			Остава	Остава		Остава	
						Добрађени					Остава		Остава
				Неизграђена површина							Двориште	Двориште	Двориште
	Наткривено двориште												
											Улице	Улице	Улице
						Сокак							
							Пролаз						
Слободни простори						Окупљалиште суседства							
						Окупљалиште заједнице	Окупљалиште заједнице	Окупљалиште заједнице					
								Рекреативна површина					
Радна зона насеља						Одлагалиште секундарних сировина		Одлагалиште секундарних сировина	Одлагалиште секундарних сировина	Одлагалиште секундарних сировина			

Табела 6.1: Класификација и систематизација кључних просторних структура и елемената насеља према одговарајућим индикаторима адекватног становања

ИНДИКАТОР	Намена и начин коришћења просторних структура насеља				ИНДИКАТОР	Намена и начин коришћења просторних структура насеља			Кључни елементи просторних структура	
НАЧИН/ТИП СТАНОВАЊА	Функционална јединица насеља	Дворишна група објеката	Изграђена површина	Кућа	УГОДНОСТ	Затворени простор куће	Стан који се периодично мења	Основни стан		Вишенаменска просторија
										Соба
										Кухиња
										[Wc/Купатило]
										Улазни претпростор
								Елементи проширивања куће	Приземни	Ветробран
										Купатило
										Соба
										Нова кућа
									Спратни	Вертикална комуникација – степенице
										Нови стан
			Отворени простор куће			Трем				
				Помоћни објекти		Оставе				
				Неизграђена површина		Двориште				
	Саобраћајне површине			Наткривено двориште						
				Улице						
				Сокаци						
	Слободни простори			Окупљаиште суседства						
				Окупљаиште заједнице						
				Рекреативна површина						
	Радна зона насеља			Одлагалиште секундарних сировина						

Табела 6.5: Приказ минималних површина и могуће опреме за дневну и вишенаменску собу [Одлука; Уредба; Правилник]

Простори и просторије стана		Структура стана									
		Г	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	4.5	5
Претпостављен број корисника		1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Дневна соба	Минимална површина [m ²]	20	20	15	15	15	15	15	15	15	15
	Минимална површина [m ²]	16	17	17	18	18	18	18	19	20	21
	Минимална ширина [m]	3.3									
	Минимална ширина [m]	3.3				3.4		3.6		3.8	
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.8									
Вишенаменска соба	Опрема	Дневни боравак са простором за спавање и припрему хране	Дневни боравак са простором за спавање, припрему хране (одвојен) и ручавање								
	Опрема [cm]	4 седишта димензија 60/80, ниски сто димензија 60/90, полица-орман димензија 150/40					6 седишта димензија 60/80, ниски сто димензија 60/120, полица-орман димензија 180/40		8 седишта димензија 60/80, ниски сто димензија 60/120, полица-орман димензија 240/40		
	Опрема [cm]	2 седишта димензија 60/80, 2 лежаја димензија 90/200, ниски сто димензија 60/90, полица-орман димензија 150/40									

Табела 6.6: Приказ минималних површина и могуће опреме за собе

[Одлука; Уредба; Правилник]

Простори и просторије стана		Структура стана									
		Г	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	4.5	5
Претпостављен број корисника [О]		1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Соба за једну особу	Минимална површина [m ²]				7	7	7	7	7	7	7
	Минимална површина [m ²]			7	7	7	7	7	7	7	7
	Минимална ширина [m]	2.1									
	Минимална ширина [m]	2.1									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.8									
	Опрема [cm]	Лежај 90/200, Орман односно плакар димензија 80/60, Ноћни сточић димензија 50/40, или радна површина димензија 90/60 са столицом димензија 50/40									
Соба за две особе	Минимална површина [m ²]						11	11	11	11	11
	Минимална ширина [m]	2.4									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.8									
	Опрема [cm]	Два лежаја димензија 90/200, два ноћна сточића димензија 50/40, или две радне површина димензија 90/60 са две столице димензија 50/40, орман односно плакар димензија 120/60									
Соба са заједничким креветом	Минимална површина [m ²]				11	11	11	11	11	11	11
	Минимална ширина [m]	2.8									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.8									
	Опрема [cm]	Заједнички лежај димензија 160/200, радна површина димензија 90/60 и столица димензија 50/40 или два ноћна сточића димензија 50/40, орман односно плакар димензија 120/60									
Друга соба	Минимална површина [m ²]	9									
	Минимална ширина [m]	2.4									

Табела 6.7: Приказ минималних површина и могуће опреме за кухиње

[Одлука; Уредба; Правилник]

Простори и просторије стана		Структура стана									
		Г	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	4.5	5
Претпостављен број корисника		1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Кухиња	Минимална површина [m ²]	3.4		4.0	4.0	5.5	6.0	6.5	6.5	6.5	6.5
	Минимална ширина [m]	1.7									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m];	Висина 2; ширина 0.7									
	Опрема [cm]	Шпорет 60/60, фрижидер 60/60, судопера 60/60, радна површина 60/60; опционо машина за веш и остава до 1.6m ²									
	Опрема [cm]	Кухињски блок минималне дужине 1.5m	Шпорет 60/60, фрижидер 60/60, судопера 60/60 + радна површина 60/60			Шпорет 60/60, фрижидер 60/60, судопера 60/60 + радна површина мин. 90/60		Шпорет 60/60, фрижидер 60/60, судопера 60/60 + радна површина мин. 120/60		Шпорет 60/60 фрижидер 60/60 судопера 60/60 + радна површина минималних димензија 150/60	

Табела 6.8: Приказ минималних површина и могуће опреме за трпезарију

[Одлука; Уредба; Правилник]

Простори и просторије стана		Структура стана									
		Г	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	4.5	5
Претпостављен број корисника		1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Трпезарија	Минимална површина [m ²]	3.1		4.0	4.0	4.0	4.0	5.8	5.8	8.5	8.5
	Минимална ширина [m]	2.2									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.7									
	Опрема [cm]	Сто 80/120 са 4 столице 40/50				Сто 80/180 са 6 столица 40/50			Сто 80/240 са 8 столица 40/50		

Табела 6.9: Приказ минималних површина и могуће опреме за купатило и WC
[Одлука; Уредба; Правилник]

Простори и просторије стана		Структура стана									
		Г	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	4.5	5
Претпостављен број корисника		1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Купатило	Минимална површина [m²]	3,3 (3,5 са машином за веш)									
	Минимална површина [m²]	2.6	3.3	3.3	3.5	3.5	3.7	3.7	3.8	3.8	3.8
	Минимална ширина [m]	1.6									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.7									
	Опрема [cm]	Туш када 80/80 или када 70/140, умиваоник, WC шоља 40/60 (опционо машина за веш)									
	Опрема [cm]	Када 70/140 или туш када 80/80, умиваоник 45/60, WC шоља 40/60	Када 70/140, умиваоник 45/60, WC шоља 40/60								
WC као посебна просторија	Минимална површина [m²]						Треба предвидети WC				
	Минимална површина [m²]					1.2	1.2	1.2	1.2	1.2	1.2
	Минимална ширина [m]	0.9									
	Минимална светла висина [m]	2.6									
	Светла димензија унутрашњих отвора (врата) [m]	Висина 2; ширина 0.7									
	Опрема [cm]						WC шоља и умиваоник				
	Опрема [cm]					WC шоља 40/60, умиваоник 50/30					

Табела 6.10: Приказ минималних површина плакарских остава

[Одлука; Уредба; Правилник]

Простори и просторије стана		Структура стана									
		Г	1	1.5	2	2.5	3	3.5	4	4.5	5
Претпостављен број корисника		1	1–2	1–3	2–4	3–5	4–6	5–7	6–8	7–9	8–10
Плакарска остава за потребе домаћинства	Минимална површина [m ²]	0.4	0.4	0.6	0.6	0.7	0.7	0.9	0.9	1.1	1.1
	Дубина [m]	0.6									
	Дужина [m]	0.6			0.9			1.2		1.5	
Плакарска остава за храну	Минимална површина [m ²]	0.4	0.4	0.6	0.6	0.7	0.7	0.9	0.9	1.1	1.1
	Максимална површина [m ²]	1.6									
	Дубина [m]	0.6									
	Дужина [m]	0.6			0.9			1.2		1.5	

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милена Грбић (рођена Делевић), рођена је у Београду где је завршила основну школу и гимназију. Петогодишње студије на Архитектонском факултету Универзитета у Београду завршила је 2006. године и дипломирала са оценом 10 (десет) на тему *Урбанистичко-архитектонско решење насеља за Роме* (ментор: доц мр Јелена Живковић) чиме је стекла звање дипломирани инжењер архитектуре. Дипломски рад награђен је Наградом града Београда за стваралаштво младих из области уметности за 2006. годину. Докторске академске студије уписала је 2008. године на Архитектонском факултету, основне области истраживања *Архитектура*, уже области истраживања *Студије архитектуре*. Од априла 2011. године запослена је на истом факултету у звању асистента на Департману за Архитектуру. У том звању учествовала је у настави на десет различитих предмета. Као истраживач оријентисан ка становању у ромским насељима своје радове је представљала на конференцијама *14th International Multidisciplinary Scientific GeoConference* и излагаће на конференцијама *15th International Multidisciplinary Scientific GeoConference* и *The Twenty-Second International Seminar on Urban Form (ISUF 2015)*. Такође, по позиву је одржала предавање на интернационалном скупу *CAHROM Thematic Group of Experts' visit on (Re) Housing Solutions and Alternative measures to (forced) evictions of Roma* и учествовала на састанку експерата *Debriefing meeting between partner countries experts' of the CAHROM Thematic group* у Палати Србија 2013. године. У оквиру пројектантске праксе, као чланица ауторских тимова, учествовала је у изради 6 међународних и 7 домаћих архитектонско-урбанистичких конкурса. Своје радове је излагала на више изложби од којих су најзначајнија излагања на 29. и 33. Салону архитектуре у Београду (2007 – 1 рад; 2011 – 4 рада), 15. Салону урбанизма у Новом Саду (2006 – 1 рад), 17. Салону урбанизма у Бјељини (2008 – 1 рад) и 2. и 3. Салону пејзажне архитектуре у Београду (2007 – 1 рад; 2009 – 2 рада). Рад *Intelligent EyeLashes adaptable solar façade* (2010) излаган је на 23. Бијеналу обликовања у Љубљани у Словенији.

ИЗЈАВЕ

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписана: Милена Грбић

број индекса: Д 2007/18

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Унапређење просторне организације становања у ромским насељима у Београду под утицајем начела Романипена

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 30. 4. 2015. године

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора: Милена Грбић

Број индекса: Д 2007/18

Студијски програм: Архитектура – Студије архитектуре

Наслов рада: **Унапређење просторне организације становања у ромским
насељима у Београду под утицајем начела Романипена**

Ментор: проф. др Владан Ђокић

Потписана: Милена Грбић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 30. 4. 2015. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Унапређење просторне организације становања у ромским насељима у Београду под утицајем начела Романипена

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 30. 4. 2015. године